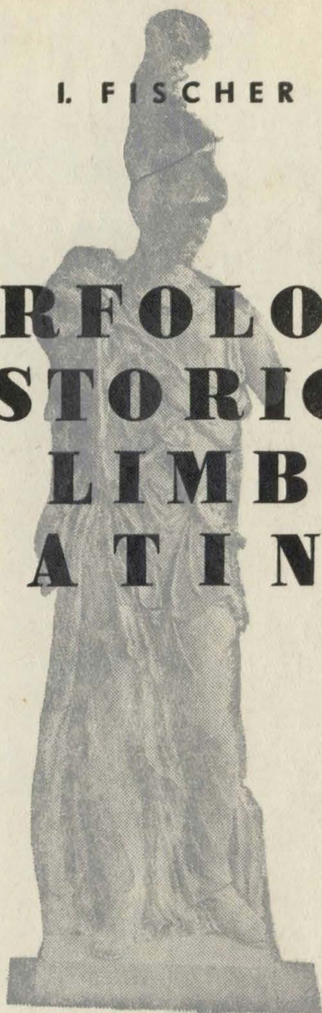
UNIVERSITATEA DIN BUCUREŞTI
FACULTATEA DE LIMBI ŞI LITERATURI STRĂINE

I. FISCHER

MORFOLOGIA ISTORICA A LIMBII LATINE

BUCUREŞTI – 1985

UNIVERSITATEA DIN BUCUREŞTI
FACULTATEA DE LIMBI ŞI LITERATURI STRĂINE

I. FISCHER

MORFOLOGIA ISTORICĂ A LIMBII LATINE

I : SUBSTANTIVUL

BUCUREŞTI, 1985

Prezentul manual se adresează studenților secției de filologie clasică și celor care au limba latină ca specialitate secundară.

Textul a fost analizat în colectivul de catedră care s-a declarat de acord cu multiplicarea în actuala redactare.

PREFAȚĂ

După mai mulți ani de expunere orală, prezentăm aici versiunea scrisă a morfologiei substantivului latin. Nu este însă vorba de o simplă redactare continuă a datelor și informațiilor din versiunea orală: prin amplificarea unor capitole, prin înmulțirea exemplelor, prin luarea în considerație a unor detalii - neesențiale, poate, dar întîlnite în inscripții și în textele autorilor studiați -, prin locul acordat discuțiilor critice, cursul s-a transformat într-un manual, destinat studiului și consultării, și nu numai "învățării" în sens restrîns. Sperăm că în felul acesta volumul va putea însoți pe actualii studenți și după absolvirea obligațiilor didactice.

Transformarea, pentru noi inevitabilă - fraza redactată și perspectiva difuzării au cerințele lor ineluctabile -, nu s-a produs fără riscuri, de care sîntem conștienți și pe care a trebuit să le asumăm: pe cît a cîștigat noua versiune în precizie și în amploarea documentării, pe atît a pierdut în spontaneitate și, chiar, în claritatea liniilor, provenită, aceasta, din necesitatea, inerentă expunerii orale, a simplificării bagajului de fapte. Mai mult: forma scrisă n-a mai putut beneficia de dialogul permanent și inspirator cu auditorii, din ale căror întrebări și reacții au rezultat, an de an, precizări și clarificări suplimentare, uneori conexiuni și explicații, poate noi, pierdute, oricum, pentru totdeauna.

Fiind vorba de o prezentare istorică, și nu descriptivă, ordonarea materialului s-a făcut din perspectivă indo-europeană: am început așadar cu flexiunea atematică, cea mai arhaică, și am încheiat cu cea mai recentă, cea tematică; nu considerăm că există vreo dificultate de transpunere a acestei clasificări în cele cinci declinări tra-

diționale (la care ne-am referit explicit la fiecare tip flexionar), altă decît inconsecvența însăși a definirii acestora. Pentru lărgirea perspectivelor, am prevăzut volumul cu două anexe: cea dintîi e consacrată evoluției flexiunii substantivului spre limbile romanice[1]; cea de a doua prezintă paradigmele substantivului din principalele limbi italice, cu scopul de a oferi un tablou de ansamblu, sinteză a informațiilor răspîndite în întregul volum (bineînțeles că n-am avut posibilitatea alcătuirii unei gramatici istorice italice). O a treia anexă cuprinde un supliment bibliografic și o explicare a abrevierilor.

Ne îndeplinim, în încheiere, plăcuta îndatorire de a aduce mulțumiri colegilor noștri Gabriela Creția și Traian Costa, care au luat asupra lor, cu prietenească solicitudine, dificila sarcină a alcătuirii referatelor critice. In definitivarea manuscrisului, am ținut seama, în măsura posibilului, de observațiile prezentate; dacă volumul este mai puțin nedemn de scopul pe care și l-a propus, cititorii și noi înșine le-o datorăm în primul rînd.

București, octombrie 1984.

---

1) Această anexă e o versiune ușor adaptată, a unui capitol dintr-o lucrare consacrată latinei dunărene, predată la începutul anului 1983 Editurii Stiințifice și Enciclopedice.

0. I N T R O D U C E R E

0.1. N o ţ i u n i   g e n e r a l e

0.1.1. Obiectul morfologiei. In economia expunerilor istorice privind gramatica limbii latine, morfologia urmează după cele de fonetică; succesiunea este logică, deoarece, cum vom vedea mai jos, numeroase schimbări din morfologie pot fi înţelese şi explicate prin evoluţia fonemelor care compun elementele flexiunii, căci flexiunea - totalitatea modiicărilor formei unui cuvînt destinate să-i marcheze funcţia gramaticală - constituie, precum se ştie, obiectul morfologiei. Morfologia istorică îşi propune să urmărească(şi să explice, în măsura posibilului) evoluţia flexiunii, atît din punctul de vedere al formei cît şi din cel al raporturilor dintre forme şi funcţiile gramaticale exprimate de acestea.

Dacă avem în vedere faptul că limba se transmite din generaţie în generaţie fără soluţie de continuitate şi fără cataclisme (prefacerile istorice brusce nu se reflectă direct şi concomitent în evoluţia limbii), rezultă că fixarea limitelor cronologice ale morfologiei istorice a unei limbi anumite, cea latină în cazul nostru, este de domeniul opţiunilor: din arcul de timp care desparte cea mai veche fază indo-europeană reconstituibilă şi stadiul actual al limbilor romanice, ne vom opri la perioada pe care o putem numi latină: de la apariţia primelor texte (începutul secolului al VI-lea î.e.n.) pînă la dizolvarea unităţii lingvistice latine (secolul VI e.n.), fără a neglija, bineînţeles faza indo-europeană recentă şi perspectiva romanică în special cea românească.

De domeniul opţiunii este de asemenea, într-o oarecare măsură, delimitarea dintre morfologie şi formarea cuvintelor;apropierile

sînt evidente şi nu insistăm asupra lor: ambele operează cu afixe, mărcile formale ale flexiunii se ataşează unei teme, formate deseori cu sufixe, etc; deosebirile permit însă o delimitare: în timp ce sufixele lexicale creează cuvinte noi (cu flexiune proprie), sufixele morfologice, care constituie unul din obiectele preocupărilor noastre din acest manual, creează forme noi aparţinînd aceleeaşi paradigme[1]; în discuţiile noastre sufixele lexicale nu vor fi luate în consideraţie decît din punct de vedere formal, în paragrafele în care inventariem componenţa unui tip flexionar.

0.1.2. Metodele morfologiei istorice sînt în mare măsură identice cu cele ale foneticii istorice şi se aplică diferenţiat în raport cu perioada cronologică pe care o studiem. Metoda comparativă permite reconstituirea fazei indo-europene recente; de aici pornim în definirea transformărilor specifice limbii latine; nu trebuie, însă, pierdute din vedere fazele presupuse a fi intermediare între indo-europeană şi latină: ne referim în primul rînd la unitatea italică[2] (contestată uneori), chiar dacă o situăm într-o perioadă îndepărtată în timp, înaintea aşezării în Italia a vorbitorilor idiomurilor descendente din această limbă comună intermediară. O unitate mai recentă cuprinde latina, falisca şi prenestina[3].

Pentru perioada în care dispunem de texte scrise (sec.VI î.e.n. - VI e.n.) metodele sînt cele ale filologiei: interpretarea da-

1) Intre afixele lexicale şi cele morfologice distincţia nu este totdeauna netă: în laudare, de exemplu, -a- este în acelaşi timp afix lexical (formează un verb denominativ de la laus, -dis) şi morfologic (formează tema infinitivului prezent).

2) Limbile "italice" sînt, în afară de latină: falisca, prenestina - foarte apropiate de latină - osca, umbriana (împreună cu dialectele lor minore), veneta şi, poate, sicula.

3) N-am inclus printre aceste faze intermediare presupusa unitate italo-celtică, mai veche decît cele menţionate aici, deoarece existenţa ei este îndoielnică. Faptele celtice vor fi aduse în discuţie însă, ori de cîte ori oferă apropieri semnificative cu cele latine.

telor oferite de inscripţii, texte literare (în sensul cel mai larg), documente (pe papirus şi pe alte materiale de scris), mărturiile graticilor, împrumuturile din şi în limbi străine.

In sfîrşit, metoda comparativă este din nou utilizată pentru faza tîrzie a limbii latine; de data aceasta elementele comparaţiei sînt limbile romanice. Cu ajutorul comparaţiei romanice se pot reconstitui unele fapte neatestate de texte, dar utilitatea ei apare mai ales pentru a distinge inovaţiile accidentale, fără urmări, pe care le găsim în texte, de cele realmente importante; astfel, de exemplu, textele epigrafice prezintă numeroase exemple în care numele de persoană feminine de declinarea I primesc la gen.sg. un -s (Antoniaes); pe de altă parte se pot observa confuzii frecvente între genitiv şi dativ, dativul preluînd funcţiile genitivului (suae matri de uentre 'din pîntecele mamei sale', Commodian, Instr., 2,lo, 7). Comparaţia limbilor romanice confirmă importanţa ultimei confuzii şi pune în adevărata ei lumină inovaţia formei de genitiv: aceasta reprezintă o reacţie fără succes împotriva confuziei celor două cazuri.

Nu trebuie scăpate din vedere nici textele Evului Mediu timpuriu, deoarece, pe de o parte, ele continuă tradiţia scrierilor din latinitatea tîrzie, pe de alta oferă reflectări ale limbii vorbite într-o perioadă cînd aceasta nu e consemnată în scris (se ştie că primul text "romanic" continuu este Jurămîntul de la Strasbourg din 842; în în alte provincii textele apar şi mai tîrziu). Un exemplu: se consideră că unele limbi romanice, limba română în primul rînd, formează pluralul inanimatelor (v. mai jos, p. 11) de declinarea a II-a cu ajutorul elementului -ora, provenit din falsa analiză a raportului dintre singularul de tip tempus şi pluralul tempora. Textele latine tîrzii nu oferă decît o singură atestare a fenomenului: armora pentru armi în Mulomedicina Chironis. Caracterul neizolat al acestei forme e dovedit de atestarea în documente latine medievale din Italia a numeroase alte forme similare: campora, fundora, locora etc.

Metodele enumerate mai sus au drept rezultat culegerea datelorr lor şi stabilirea fazelor de evoluţie a fenomenelor. In ceea ce priveşte e x p l i c a ţ i a evoluţiei, lucrurile au un caracter mult mai complex: în istoria unei forme acţionează de obicei mai mulţi factori şi chiar o schimbare de detaliu poate fi provocată de mai multe cause, nu totdeauna uşor detectabile, iar aceasta poate atrage după sine alte modificări, mai mult sau mai puţin profunde. Pentru exemplificare utilizăm, din nou, marca genitivului singular al declinării I. In cursul istoriei găsim următoarele forme: -ās, -āī, -ae (citit ai, diftong), -e, -aes (citit -es); dintre acestea, evoluţia fonetică explică numai trecerea -āī > -ae > -e; pentru celelalte, ne putem da seama de mecanismul schimbărilor, nu întotdeauna de cauzele lor: înlocuirea lui -ās prin -āī se datorează influenţei declinării a II-a; dar de ce tocmai a declinării a II-a ? şi de ce nu s-a menţinut vechea marcă de genitiv? La aceste întrebări nu se poate răspunde decît prin ipoteze care ţin seama de s i s t e m u l flexiunii latine: (1) pe de o parte, declinarea I este paralelă cu cea de a II-a în foarte numeroasele adjective cu trei terminaţii; pe de altă parte, şi alte cazuri ale celor două declinări sînt asemănătoare: abl.sg. -ā, -ō, nom.pl. -ai (-ae),(-oi)> ei, ac.pl. -ās, -ōs, gen.pl. -ārum, -ōrum, dat.abl.pl.(-*ais>) -eis> īs, (-ois>) -eis> -īs); toate acestea pot duce la constituirea unui genitiv fem. magnāī după masc. magnī ; (2) vechea marcă -ās se opune tendinţei de apropiere a celor două declinări, fiind şi omonimă cu cea de acuzativ plural (omonimie nu deosebit de supărătoare, e drept, date fiind puţinele contexte în care ar putea provoca ambiguităţi; aceeaşi omonimie există la declinarea a IV-a şi, în faza preclasică, la a V-a). In ceea ce priveşte apariţia, în textele datorate unor oameni inculţi, a genitivului în -aes, s-au propus două explicaţii : influenţa genitivului feminin grecesc -ης şi analogia cu declinarea a III-a; opoziţia dintre dativ şi genitiv este exprimată formal prin relaţia "vocală + zero" / "vocală + s" (Veneri/Veneris); de aici Antoniae/ Antoniaes;

credem că explicaţia prin influenţa greacă este superfluă (sau, cel mult, are un rol secundar în explicarea fenomenului). Dar de ce, după secole de omonimie între cele două cazuri, s-a simţit necesitatea înlăturării ei ? Explicaţia e dublă, atît lingvistică cît şi socială: hipercaracterizarea genitivului este o încercare a limbii de a menţine o categorie ameninţată de confuzia dintre cele două cazuri; faptul că formele în discuţie apar numai într-un grup restrîns (şi relativ unitar) de texte - inscripţiile - se explică prin provenienţa acestora: straturile sociale mai puţin cultivate şi, deci, mai puţin familiarizate cu norma literară, reacţionează mai intens faţă de tendinţele limbajului incult şi utilizează deseori forme hipercorecte: folosirea genitivului în -aes nu dovedeşte numai ignorarea normei, dar şi reacţia la o confuzie cazuală considerată "vulgară".

Din exemplul de mai sus rezultă că, neexistînd cauze de acelaşi fel pentru explicarea evoluţiei morfologice, ştiinţa nu se poate limita, în mod deliberat, ca în cazul descrierilor, la o metodă unică.

0.1.3. Structura morfologică a cuvîntului. Orice cuvînt supus flexiunii (în cazul nostru orice cuvînt declinabil) are două elemente: "tema" şi "desinenţa"; "tema" este ansamblul elementelor constitutive ale unui cuvînt purtătoare ale sensului lexical şi ale apartenenţei la un anumit tip flexionar (la verbe se adaugă în definiţie şi sufixele morfologice, cu ajutorul cărora se disting modurile şi timpurile); "desinenţa" este elementul final (lat. desino 'a se încheia, a se termina') al unui cuvînt şi exprimă funcţia gramaticală (în declinare, cazul împreună cu numărul), rolul pe care cuvîntul îl îndeplineşte în propoziţie; absenţa desinenţei are aceeaşi funcţie ca şi o desinenţă: creează opoziţia dintre forme; o numim de aceea, "desinenţă zero" (Ø). Elementele constitutive ale temei sînt: (1) "rădăcina", grup de sunete (de obicei consoană + vocală + consoană) care exprimă sensul lexical al cuvîntului, (2) unul sau mai multe "sufixe" care servesc la derivarea unui cuvînt din altul şi la precizarea categoriei gramaticale şi a ti-

pului flexionar (în cazul mai multor sufixe, ultimul din serie cuprinde elementul de precizare a tipului flexionar) și (3) "vocala tematică" (vocalele indo-europene e în alternanță cu o, devenite de obicei în latinește, prin închiderea vocalelor scurte neinițiale, i și u), cu rol exclusiv morfologic; uneori cuvîntul poate comporta (4) un "prefix", cu valoare lexicală în constituirea temelor nominale (provine de obicei dintr-un cuvînt independent, o prepoziție de cele mai multe ori) și (5) un "infix", element morfologic introdus între vocala centrală și a doua consoană a rădăcinii (în temele nominale infixele nu se găsesc decît în cuvintele derivate din verbe). Un cuvînt poate avea două sau mai multe rădăcini, legate de obicei prin vocala tematică; în acest caz avem a face cu "cuvinte compuse".

Este de la sine înțeles că cele cinci elemente înșirate mai sus nu apar în mod obligatoriu. Formele care nu comportă vocala tematică poartă numele de "atematice", opuse celor "tematice", care o conțin; formele în care tema coincide cu rădăcina, cu sau fără vocală tematică, poartă numele de "radicale" ("tematice" sau "atematice"). Trebuie adăugat și faptul că și în flexiunea atematică apare vocala alternantă e/o/zero, și anume în elementul dinaintea desinenței (de obicei în sufix); în descrierea flexiunii, numim "vocalism predesinențial" gradul de alternanță la care se află această vocală; fiecare caz este caracterizat la origine, de un anumit grad al alternanței: astfel, în nom. manus (=man-u-s) gradul e zero; la genitivul manūs, provenit din *manous sau *maneus (=man-o/eu-s) gradul e o (sau e; în favoarea lui o pledează genitivele osce)[1].

In interiorul unei forme, granița dintre elementele componente este deseori tulburată de evoluția fonetică (confuzii între vocale,

1) Flexiunea indo-europeană dispunea și de un element distinctiv "suprasegmental", locul accentului: cf. ac. gr. πόδα față de gen. ποδός. Latina, avînd locul accentului strict determinat de cantitatea silabei penultime, a pierdut această posibilitate de distincție morfologică. Nu se poate pune preț pe mărturia gramaticului Nigidius Figulus (apr. 100-45 î.e.n., ap. Gell., 13,26) după care vocativul și genitivul temelor în -io- erau deosebite prin accent: voc. Váleri, gen. Valéri (vezi 1.2.2.2.2., obs. (3)).

scurtări ale unor vocale, contracţii, asimilări, vocalizarea sonantelor, dispariţia unor consoane finale, transformările unor sunete în raport cu anturajul fonetic), ca şi de extinderea analogică a unor elemente detaşate de vorbitori prin analiza empirică ("falsa analiză") a cuvintelor, astfel încît o separare netă a elementelor nu e întotdeauna posibilă.

Vom ilustra cu cîteva exemple cele spuse mai sus. Cuvîntul cu flexiune atematică ōrātor, cu acuzativul ōrātōrem poate fi analizat precum urmează: ōr- (ōs 'gură') este rădăcina, -ā- sufixul cu ajutorul căruia se formează un verb denominativ (ōrāre) -tor, sufixul cu care se formează, de la verb, numele de agent (scurtarea vocalei se datorează lui -r); desinenţa este, la nominativ, ∅; la acuzativ, sufixul -tōr- are forma lui obişnuită, iar desinenţa este -em (< m̥). Formele tematice nom. lupus, voc. lupe, ac. lupum se analizează astfel: lup- este rădăcina[1], -u- (< -o-) şi -e vocala tematică (se observă alternanţa ei) şi -s, -∅, -m desinenţa. Dar formele de dat. şi abl. lupō, nom.pl. lupī, dat.-abl. pl. lupīs nu pot fi analizate cu aceeaşi claritate, deoarece între vocala tematică şi desinenţă s-au produs diverse fenomene fonetice din care a rezultat o singură vocală (-ō-,-ī-), urmată sau nu de consoană (-s); nu vedem nici un inconvenient de a denumi prin "terminaţie" (cuvînt pe nedrept izgonit din multe manuale şcolare) contopirea vocalei tematice cu desinenţa; aceeaşi e situaţia declinărilor cu tema încheiată cu un sufix vocalic: în dativele siluae, siluīs, ciuī, de exemplu, sau în genitivele siluae, manūs nu se poate opera o segmentare care să permită distingerea temei de desinenţă. Incă un exemplu, pentru ilustrarea celorlalte situaţii amintite: în nom. coniunctiō, ac. coniunctiōnem, distingem prefixul con-, rădăcina -iug (cu g > c prin asimilarea la surda următoare), infixul -n-(extins

---

1) Avem în vedere realitatea latină a rădăcinii, cea indo-europeană fiind mult mai complexă; de altfel, în cazul de faţă, cuvîntul nici nu e continuarea directă a unui cuvînt indo-european, ci un împrumut dintr-o limbă italică.

la tema supinului de la prezentul iungō), sufixul -tiōn- (devenit la nom. -tiō prin căderea nazalei finale ; utilizînd un termen din fonologie putem considera forma -tiō a sufixului drept "variantă poziţională" a lui -tiōn-) şi desinenţa Ø, respectiv -em.

In aceeaşi ordine de idei, trebuie clarificate şi cîteva chestiuni terminologice. După modelul fonologiei, unde "fonem" desemnează unitatea minimă creatoare a unor opoziţii de sens, s-a încetăţenit termenul de "morfem" pentru unitatea minimă creatoare de opoziţii gramaticale; în analizele de mai sus, fiecare din elementele componente ,cu excepţia rădăcinii (după unii, şi rădăcina), constituie un morfem. Cînd toate morfemele se integrează într-un singur cuvînt, avem a face cu "forme sintetice"; cînd unele din ele constituie cuvinte ("unelte gramaticale") diferite, se vorbeşte de "forme analitice"; astfel, pentru exprimarea direcţiei, se poate folosi atît o formă sintetică (Romam), cît şi una analitică (in Vrbem). Se ştie că limbile în care predomină exprimarea sintetică a funcţiilor gramaticale poartă numele de limbi "sintetice", în opoziţie cu limbile "analitice"; latina (ca şi greaca) e o limbă sintetică.

Unii lingvişti fac distincţia între "morfem" şi "morf"; cel dintîi reuneşte forma şi funcţia (-em + 'acuzativ'), cel de al doilea se referă la formă (-em); în acest caz exprimarea funcţiei de acuzativ se foloseşte de mai multe "morfe" (-am, -um, -im, -em, Ø), numite "alomorfe" ale acuzativului. Nu ne vom pierde însă în asemenea subtilităţi terminologice, prea puţin utile în lingvistica istorică.

Pe lîngă "morfologie" şi "morfem", se vorbeşte şi de "morfonologie" şi "morfonem" (haplologii din "morfofonologie" şi "morfofonem"); în româneşte, de exemplu, /t/ şi /ţ/ sînt foneme diferite, dar constituie un singur morfonem în conjugare (cînt, cînţi) şi declinare (carte, cărţi); pentru limba latină aceste noţiuni nu sînt de mare utilitate, deoarece alternanţele de acest tip se rezumă aproape exclusiv la vocalismul predesinenţial (e/o/Ø).

Va fi utilizat în aceste pagini şi termenul "paradigmă"(din gr. παράδειγμα 'model, exemplu'), pentru a desemna schema unei declinări sau conjugări (de exemplu, ansamblul formelor cazuale de decl.I, cu modelul terra).

0.1.4. Specii de cuvinte, denumite tradiţional (de la Dionysius Thrax) "părţi de vorbire" sau "părţi de cuvînt" (după gr. μέρη λόγου ,lat. partes orationis). Este vorba de o repartizare a cuvintelor la diferite clase în raport cu utilizarea lor sintactică (criteriile de definire nu sînt totdeauna clare, ceea ce atrage şi unele divergenţe de clasificare, asupra cărora nu e cazul să ne oprim).

Repartiţia şi denumirile provin din Antichitatea greco-romană. Din punctul de vedere care ne interesează aici se poate face o primă împărţire în cuvinte flexibile şi neflexibile; numai cele dintîi fac obiectul morfologiei (cu excepţia adverbului, care provine deseori din forme cazuale petrificate şi care prezintă grade de comparaţie). Cuvintele flexibile se distribuie la două clase mari, cele declinabile, "numele" (gr. ὄνομα , lat. nomen) şi cele conjugabile, "verbul" (gr. ῥῆμα , lat. uerbum); în cadrul numelui se disting: "substantivul" (ὑποκείμενον sau ὑπόστασις ' ceea ce stă la baza fiecărui obiect', lat. substantiuum) şi "adjectivul" (ἐπίθετον ' ceea ce se adaugă', lat. adiectiuum); locul "pronumelui" (ἀντωνυμία , lat. pronomen) este, începînd de la Varro, în acelaşi grup, la fel cu "articolul" (gr. ἄρθρον ' articulaţie', lat.diminutiv articulus), inexistent în latineşte, dar de ale cărui puncte de plecare în limbile romanice va trebui să ne ocupăm. Intre nume şi verb, gramaticii antici plasează "participiul" (gr. μετοχή 'participare', lat.participium), deoarece cum se ştie, participă la ambele clase. In gramaticile a numeroase limbi este tratată separat specia "numeralului", constituit însă din nume (cu valoare pronominală,substantivală şi adjectivală) şi adverbe.

Părţile de vorbire nedeclinabile sînt "prepoziţia" (gr. πρόθεσις 'punere înainte', lat.praepositio), "adverbul" (gr. ἐπίρρημα ,

lat. <u>aduerbium</u>), "conjuncția" (gr. σύνδεσμος 'legătură ,unire', lat. <u>coniunctio</u>); gramaticul roman Remmius Palaemo (sec.I e.n.) a adăugat "interjecția" (<u>interiectio</u> 'interpelare').

<u>0.1.5. Categorii gramaticale.</u> Latura de conținut a flexiunii este constituită de un număr de concepte, diferite nu numai de la o limbă la alta, dar și de la o parte de vorbire la alta, distincția fundamentală fiind între nume și verb (chiar dacă poartă același nume, categoriile sînt total diferite: "numărul" nu exprimă noțiuni identice la nume și la verb). Pentru nume categoriile sînt: cazul, numărul, genul; la pronume se adaugă și persoana. Pentru verb categoriile sînt: modul, timpul, diateza, numărul și persoana .

Dăm mai jos cîteva detalii privind categoriile gramaticale ale substantivului (coincidente în largă măsură cu ale adjectivului).

<u>0.1.5.1. Genul.</u> Orice substantiv latin aparține unuia din cele trei genuri gramaticale: masculin, feminim și neutru; adjectivele pot avea (și au în marea lor majoritate numerică) forme diferite după genul substantivului pe care îl determină. Paradigmele substantivelor masculine sînt identice cu cele ale femininelor. Numai paradigmele neutrelor prezintă trăsături specifice, care le deosebesc de celelalte două. Cu excepția numelor de ființe (și a celor asimilate cu acestea), genul gramatical al substantivelor nu este motivat de realitatea extralingvistică, dar este, prin tradiție, motivat în cadrul unor tipuri flexionare: abstractele verbale în -<u>tiōn</u>-, de exemplu, sînt feminine, cele în -<u>tu</u>- sau -<u>or</u> masculine etc. Acolo unde există motivare semantică, cea flexionară poate lipsi: <u>māter</u>, <u>pater</u>, <u>frāter</u> se declină la fel, tot așa femininul <u>fagus</u> (numele de arbori sînt feminine) și masculinul <u>magus</u>. Pentru multe substantive, vorbitorul (și cu atît mai mult cercetătorul unei limbi "moarte") nu poate deduce genul decît după acordul adjectivului sau utilizarea pronumelor. Caracterul nemotivat al genului

gramatical permite fluctuații de gen (diēs, de exemplu, poate fi și masculin și feminin) sau modificări ale genului(abstractele -or tind să treacă la genul feminin: lat. dolor masc. > v.rom. duroare fem.).

Pentru numele de ființe genul e determinat deseori (dar nu totdeauna) de sex (sau de noțiuni asimilate: numele de arbori, deoarece rodesc, sînt feminine); există chiar, la unele substantive, moțiune asemănătoare cu a adjectivului: equus - equa, filius- filia, deus - dea etc.; de obicei însă diferențiate de sex sînt marcate lexical (taurus - uacca) sau derivațional (gallus - gallīna, puer - puella). Unele substantive au aceeași formă pentru ambele sexe, genul gramatical fiind determinat de acordul adjectivului sau al pronumelui, uneori de context (coniux 'soție' și 'soț', hospes 'oaspete', familiāris 'prieten' și 'prietenă'); genul acestora poartă numele de "comun" (gr. κοινόν, lat. commune); cf. Hofmann-Szantyr, p.6-7; lista la Neue-Wagener, I.p.891-926, Numele de animale al căror sex e neinteresant pentru om au un singur gen gramatical, indiferent de sex (coruus 'corb', lupus 'lup' sînt masculine, uolpēs 'vulpe', aquila 'vultur' feminine); acestea poartă numele de "epicene" (gr. ἐπίκοινον, lat. epicoenum); cf. Hofmann-Szantyr, p.7, Leumann, p.282; lista la Neue Wagener, I, p.926-930. Granița dintre cele două categorii nu este totdeauna riguroasă.

Situația descrisă mai sus reprezintă moștenirea ușor re - structurată a sistemului indo-european al genurilor, unde, într-o fază mai veche, opoziția principală - dacă nu unică - pare[1)] să fi fost binară: un gen "animat" se opunea unui gen "neanimat" (teoria a fost dezvoltată, în numeroase articole, de A.Meillet). De aici provine identitatea flexiunii masculinelor și a femininelor, provenite din genul animat, opuse flexiunii neutrului, neanimat. Diferențierea dintre masculin și feminin s-a produs totuși înaintea individualizării limbilor indo-europene, fapt care rezultă din diferite coincidențe privind repartiția

1) Exprimarea noastră prudentă ține seama de numeroasele discuții privind genul indo-european provocate mai ales de situația din hitită și tohariană.

la genuri a unor cuvinte pentru care nu există motivaţie externă a genului (abstractele latine în -tāt-, feminine, au în greceşte corespondente în -τᾱτ-, τητ- , de asemenea feminine).

0.1.5.2. Cazul. Categoria cazului exprimă raporturile sintactice dintre un nume şi verbul propoziţiei sau dintre un nume şi alt nume: subiect, diversele complemente, atribut. Numărul cazurilor limbilor indo-europene este limitat şi nu oricărui raport sintactic îi corespunde o formă cazuală, după cum nu orice formă cazuală exprimă un singur raport sintactic ("sociativul", de exemplu, se exprimă printr-o construcţie prepoziţională - cum legatis uenit -, originea se exprimă atît prin ablativul fără prepoziţie - libertino patre natus - cît şi printr-o construcţie prepoziţională - ex improbo patre nasci -; pe de altă parte, acuzativul, pe lîngă funcţia principală de exprimare a complementului direct deţine un număr de funcţii "secundare": exclamaţia, direcţia, durata, relaţia etc.). De aici dificultatea definirii generale a cazurilor şi necesitatea de a se porni de la formele specifice fiecărei limbi. Extinderea la limbile moderne a descrierii cazurilor pe baza modelului latin cu 5 sau 6 cazuri inversează acest principiu şi ia ca punct de plecare conţinutul - multiplu - al cazurilor latine (în româneşte pe elev este socotit acuzativ şi, deci, pe este un morfem al acuzativului), ceea ce are ca rezultat dificultatea de a ajunge la o definiţie mulţumitoare a categoriei cazului[1].

Numărul maxim de cazuri (în sensul de mai sus, pornind de la forme) al unei limbi indo-europene se găseşte în sanscrită: cele 8 cazuri ale acestei limbi sînt (transpuse în terminologie latină): nominativul, vocativul, acuzativul, genitivul, dativul, ablativul, locativul şi instrumentalul. Sistemul cu opt cazuri al sanscritei a fost atribuit şi limbii indo-europene, într-o fază recentă a ei, deşi există şi teorii care consideră numărul mare de cazuri drept rezultatul inovaţiilor in-

1) Pentru istoricul teoriilor, vezi G.Serbat, Cas et fonctions, Paris, 1981.

dependente ale unor limbi indo-europene (în expunerea flexiunii se va vedea că unele forme cazuale latine n-au corespondente clare pe plan indo-european). Reprezentînd sau nu o realitate indo-europeană, sistemul cu 8 cazuri oferă un model comod de descriere, deoarece fixează limita superioară a corespondențelor dintre o anumită formă și un grup de valori, permite, prin stabilirea etimologiilor, detectarea unor eventuale valori primare ale unor cazuri și explică procesele de "sincretism" (preluarea de către o formă cazuală a funcțiilor altui caz, din gr. συγκρητισμός 'unirea cretanilor' apoi orice 'coalizare a doi adversari'). Trebuie adăugat că latina, pe lîngă cele 7 cazuri clasice (am inclus aici locativul) oferă urmele celui de al 8-lea, instrumentalul, diferit de ablativ la declinarea tematică[1] (și greaca, în epoca miceniană, are 7 cazuri, singurul sincretism fiind cel al ablativului cu genitivul). Valorile cazurilor latine constituie obiectul sintaxei și nu vor fi discutate aici.

Dăm mai jos, pe scurt, denumirile latine și grecești ale cazurilor[2]: nominatiuus (sc. casus, gr. ὀνομαστικὴ πτῶσις, una din denumirile grecești ale nominativului; cf. și casus rectus, gr. ὀρθὴ πτῶσις), uocatiuus (gr. κλητικὴ πτῶσις), accusatiuus (calc stîngaci după gr. αἰτιατικὴ πτῶσις 'cauzativ'), genitiuus (gr. γενικὴ πτῶσις) datiuus (gr. δοτικὴ πτῶσις), ablatiuus (atestat de la Plinius cel Bătrîn).

0.1.5.3. Numărul. Din punct de vedere formal, categoria numărului nu este independentă de cea a cazului; nu există, în indo-europeană și în latină, morfeme specifice pluralității, ci numai o opoziție între singular și plural la fiecare caz în parte (lupum/lupos); pentru nominativ, opoziția este marcată și de acordul verbului (singu-

---

1) Este vorba de adverbele în -ē (altē, rectē etc.); din cauza formelor în -ēd (facillumed) e socotit de unii drept ablativ.

2) Se poate consulta de exemplu G.Calboli, La linguistica moderna e il latino; i casi, Bologna, 1972, p.86-113, sau, mai succint, cu bibliografie, Hofmann-Szantyr, p.21-23.

rul care permite orientarea vorbitorului în cazul omonimiei: în folia cadunt numai pluralul verbului ne informează asupra numărului - și a genului - substantivului; aceeași e situația omonimiilor din cadrul aceleiași declinări: diēs, uolpēs au forme identice la nom. sg. și pl.).

Unele substantive, care denumesc obiecte utilizate în grup sau constituie perechi, ca și cîteva abstracte, nu au singular; acestea poartă numele de pluralia tantum (penātēs '(zeii) penați', Quirītēs 'cetățeni romani', nārēs 'nări', tenebrae 'întuneric', līberī 'copii'); cf. Hofmann-Szantyr, p.15-16; lista defectivelor de număr (singularia tantum și pluralia tantum) la Neue-Wagener, I.p. 579-724.

Pe lîngă singular și plural, indo-europeana avea un număr gramatical specific obiectelor perechi, "dualul", din care latina nu păstrează decît urme (-ō din numeralele duo - -o se datorează scurtării iambice -, ambō, octō, și -ī din uigintī).

0.1.6. Tipuri flexionare. Din punctul de vedere al flexiunii indo-europene, util și pentru expunerea istorică a faptelor latine, există două mari tipuri flexionare: cel "atematic", în care desinențele se atașează direct rădăcinii sau unui sufix (cu care sînt echivalente "lărgirile" rădăcinii[1]), și cel "tematic", în care desinențele sînt legate de rădăcină sau de sufix prin vocala tematică e/o (vezi și mai sus, p. 6). Tipul atematic, cel mai vechi și cel mai vast, nu este unitar, variațiile depinzînd de fonemul final: există teme în oclusivă, în siflantă și în sonante; nici acestea din urmă n-au o flexiune unitară, datorită evoluției diferite a sonantelor indo-europene. Există teme în lichidă (-l, -r) și nazală (-m, -n), apropiate de temele în oclusivă, teme în -i sau -u și teme în -ə ($ə_1$ și $ə_2$); acestea din urmă se divid în teme în $-ə_2$ ($eə_2 >$ -ā) și în teme în $-ə_1$ ($eə_1 >$ ē); nu

1) Definiția acestui termen este controversată; putem considera "lărgirea" ca un sufix fără conținut semantic sau cel puțin cu un conținut semantic difuz.

există teme în -ə$_3$ [1]; se observă din acest din urmă exemplu că rezultatul latin al elementului final al temei poate proveni din combinarea sonantei finale cu vocala -e-, deci dintr-un diftong; aceeaşi poate fi situaţia şi la celelalte finale, cum vom vedea în expunerea fiecărui tip în parte.

Gramaticii latini au definit cinci tipuri ("declinări"), avînd drept criteriu de clasificare terminaţia genitivului singular: d e c l i n a r e a I, cu genitivul în -ae corespunde temelor în -ə$_2$; d e c l i n a r e a a II-a, cu genitivul în -ī, corespunde tipului tematic; d e c l i n a r e a a III-a cu genitivul în -is, corespunde temelor consonantice şi celor în sonantele -l, -r, -m, -n- şi -i-; din cele două subîmpărţiri tradiţionale, declinarea "parisilabică" se suprapune în linii mari cu temele în -i-, cea "imparisilabică" cu celelalte; la această declinare există un număr de teme "mixte", cu forme aparţinînd atît declinării cu tema în consoană, cît şi cu tema în -i-; d e c l i n a r e a a IV-a, cu genitivul în -ūs, corespunde temelor în -u-; d e c l i n a r e a a V-a cu genitivul în -ē̆ī (detalii la capitolul respectiv, p. 90), corespunde în general temelor în -ə$_1$.

N.B. In expunerile de mai jos notăm numai lungimea vocalelor; vocalele fără semnul lungimii sînt scurte.

0.2. I n d i c a ţ i i b i b l i o g r a f i c e g e n e r a l e

0.2.1. Surse

0.2.1.1. T e x t e l e l i t e r a r e sînt citate după normele uzuale (cărţi, capitole, paragrafe, respectiv versuri); abrevierile sînt de obicei cele din Thesaurus Linguae Latinae.

---

1) Despre sonanta "laringală" ə şi cele trei timbre ale ei, ca şi despre evoluţia sonantei şi a combinaţiilor cu vocala primordială -e- s-a vorbit la cursul de fonetică. Despre întreaga problemă, cf. F.O. Lindeman, Einführung in die Laryngaltheorie, Berlin, 1970; cf. şi L. Wald, Fonetică indo-europeană, Bucureşti, 1979, p. 25-48; Foarte pe scurt, tratamentele sînt: eə$_1$ > ē, aə$_2$ > ā, oə$_3$ > ō, ə$_1$e > e, ə$_2$e > a, ə$_3$e > o.

0.2.1.2. I n s c r i p ţ i i l e sînt, cum se ştie, reunite în cele 16 secţiuni ale culegerii Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), publicat cu începere din 1863. Există însă şi culegeri bazate pe criterii (cronologice şi lingvistice) mai apropiate de preocupările noastre:

A. Degrassi, Inscriptiones Latinae liberae rei publicae, I[2], II, Florenţa, 1965,1963. Cu un bogat indice gramatical (=Degr.)[1)].

E. Diehl, Vulgärlateinische Inschriften, Bonn, 1910 (=D,Vulg.)

E. Diehl, Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes[2], Berlin, 1930 (=D, Wandinschriften).

Inscripţiile din România sînt în curs de publicare, sub conducerea lui D.M.Pippidi şi I.I.Russu, în culegerea Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia minor, Bucureşti, 1975 - .

0.2.2. Studii

0.2.2.1. M o r f o l o g i i l a t i n e d e s c r i p t i v e . Principala culegere de material, şi azi indispensabilă:

Fr. Neue-C.Wagener, Formenlehre der lateinischen Sprache, I-IV, Leipzig, 1892-1905.

0.2.2.2. M o r f o l o g i i l a t i n e i s t o r i c e.

A.Ernout, Morphologie historique du latin[3], Paris, 1953; lucrare solidă, clară şi accesibilă; nu poate lipsi din fondul de lecturi al nici unui filolog clasic.

F.Sommer, Handbuch der lateinischen Laut-und Formenlehre [2-3], Heidelberg, 1914; lucrare fundamentală, însoţită de autor de Kritische Erläuterungen zur lateinischen Laut-und Formenlehre, ib., 1914.

1) Atestările epigrafice provin, în manualele curente, din gramatica lui F.Sommer (mai jos 0.2.2.2.); ni s-a părut necesar să ţinem seama, măcar pentru perioada veche, de progresele epigrafiei şi să refacem complet inventarul de atestări. În vederea acestei operaţii, culegerea lui Degrassi este de mare utilitate. In măsura posibilului, am avut în vedere şi descoperirile ulterioare, printre care se distinge inscripţia arhaică de la Satricum (A.É., 1979, 136, sec. VI ?).

M.Leumann, Lateinische Laut-und Formenlehre, München, 1977; cea mai importantă gramatică istorică latină, cu discutarea critică a unei vaste bibliografii (n-am putut utiliza această lucrare decît în ultima etapă a redactării manualului de față; ediția precedentă datează din 1928).

E. Kieckers, Historische lateinische Grammatik, Berlin,1931 (=München, 1960); metodică și clară, urmărește evoluția fenomenelor pînă la limbile romanice.

R.G.Kent, The Forms of Latin, Baltimore, 1946.

V.Pisani, Grammatica latina storica e comparativa[2],Torino, 1952; de consultat cu prudență.

J.Safarewicz, Historische lateinische Grammatik, Halle (Saale), 1969.

Pentru perioada tîrzie, e indispensabil:

V.Väänänen, Introduction au latin vulgaire[2], Paris, 1967.

O prețioasă culegere de material (mai mult decît spune titlul) oferă:

H.Mihăescu, La langue latine dans le sud-est de l'Europe, București-Paris, 1978 (o primă ediție, în românește, a apărut în 1960).

Pentru latina medievală timpurie se va consulta:

D.Norberg, Manuel pratique de latin médiéval, Paris,1968.

Deși consacrat unui grup limitat de texte, poate fi utilizată ca manual de latină tîrzie, datorită numeroaselor referiri la alte texte, lucrarea:

Bengt Löfstedt, Studien über die Sprache der Langobardischen Gesetze, Stockholm, 1961.

Un util și inteligent compendiu oferă:

R.L.Palmer, The Latin Language, Londra, 1954 (cu retipăriri, cea din 1961 corectată).

Pentru prezentarea morfologică a cuvintelor:

A.Ernout - A.Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine, histoire des mots[4], Paris, 1959.

0.2.2.3. Pentru planul i n d o - e u r o p e a n :

A.Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes[7], Paris, 1934.

A.Meillet - J.Vendryes, Traité de grammaire comparée des langues classiques[3], 1960, cuprinde punerea laolaltă, după un plan foarte judicios, a unei gramatici istorice latine şi a unei gramatici istorice greceşti, cu prezentările prealabile ale situaţiei din indoeuropeană.

O.Szemerényi, Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft, Darmstadt, 1970.

Th. Simenschy - Gh. Ivănescu, Gramatica comparată a limbilor indo-europene, Bucureşti, 1981; de consultat cu prudenţă.

Pentru aspectul teoretic al flexiunii indo-europene:

J.Kuryłowicz, The Inflectional Categories of Indo-European, Heidelberg, 1964.

0.2.2.4. Pentru l i m b i l e i t a l i c e :

V.Pisani, Le lingue dell'Italia antica oltre il latino[2], Torino, 1964.

A.L.Prosdocimi (ed.), Lingue e dialetti dell'Italia antica, Roma-Padova, 1978.

C.D.Buck, A Grammar of Oscan and Umbrian[2], Boston, 1928.

M.Lejeune, Manuel de la langue vénète, Heidelberg, 1974.

0.2.2.5. Deşi în cadrul indo-european greaca nu se înrudeşte în mod special cu latina, referirile la greacă sînt utilizate în expunerile destinate filologilor clasici. Consemnăm,aşadar cele mai importante m o r f o l o g i i i s t o r i c e g r e c e ş t i :

E.Schwyzer, Griechische Grammatik, I, München, 1939 (în aceeaşi colecţie cu M.Leumann).

P.Chantraine, Morphologie historique du grec[2], Paris,1961 (în aceeași colecție cu A.Ernout).

P.Vanț-Ștef, Morfologia istorică greacă, București, 1962.

H.Rix, Historische Grammatik des Griechischen, Darmstadt, 1976.

Semnalăm și compendiul, paralel cu cel amintit mai sus (0.2.2.2.):

L.R.Palmer, The Greek Language, Atlantic Highlands, 1980.

Lucrările cu caracter general menționate în acest capitol nu vor mai fi citate, în cadrul expunerilor de detaliu, decît în cazuri speciale.

1. FLEXIUNEA SUBSTANTIVULUI

1.0. Pentru claritatea expunerii și pentru a permite comparația unui tip flexionar cu altul, adoptăm mai jos o schemă de prezentare unică, menținînd aceeași numerotare a paragrafelor la toate tipurile flexionare (chiar dacă vor exista "căsuțe goale"). Schema e următoarea:

1. Componența grupului (sufixe, genuri etc.).
2. Istoria flexiunii.
2.1. Alternanțe.
2.2. Desinențe.
2.2.1. Nominativul singular.
2.2.2. Vocativul singular.
2.2.3. Acuzativul singular.
2.2.4. Genitivul singular.
2.2.5. Dativul singular.
2.2.6. Ablativul singular.
2.2.7. Locativul singular.
2.2.11. Nominativul plural.
*2.2.12. Vocativul plural (totdeauna identic cu nominativul).
2.2.13. Acuzativul plural.
2.2.14. Genitivul plural.
2.2.15. Dativul plural.
*2.2.16. Ablativul plural (totdeauna identic cu dativul).
2.2.17. Locativul plural.
2.3. Tabel recapitulativ al desinențelor.
2.4. Paradigme.

1.1. Flexiunea atematică

1.1.0. Identitatea primordială a acestei flexiuni a făcut loc unor diviziuni, realizate în parte înaintea despărţirii limbilor indo-europene: temele terminate în consoană (oclusive şi siflante) şi cele în sonantă cu valoare consonantică (nazale şi lichide) constituie un grup; temele în sonantele vocalice -i- şi -u- constituie un al doilea, iar cele în -(e)ə$_2$- (> -ā̆-) al treilea, cu o marcată tendinţă de apropiere de flexiunea tematică; temele în -eə$_1$- (> -ē-), cu inventar sărac, ezită între al doilea şi al treilea grup.

Unitatea originară se poate observa din tabelul desinenţelor indo-europene, pe care le prezentăm mai jos (omiţînd dualul, în la-neşte pierdut). Este de la sine înţeles că nu toate aceste reconstrucţii au acelaşi grad de certitudine.

	Singular	Plural
N.	-s/Ø	-es (-ə$_2$ la neutru)
V.	Ø	-es (-ə$_2$ la neutru)
Ac.	-m (sau -m̥, precedat de consoane)	-ns (sau -n̥s, precedat de consoane; ə$_2$ la neutru)
G.	-es/-os/-s	-om (sau -om= ə$_3$/eə$_3$?)
D.	-ei (diftong)	-bh(y)os sau -mos
Abl.	-es/-os/-s[1]	-bh(y)os sau -mos
L.	-i	-su
I.	-e	-bhi(s) sau -mis[2]

---

1) Identic cu genitivul.

2) Dubla formă de D.Abl. şi I., precum şi paralelismul formelor celor trei cazuri ar putea sugera vechi extinderi analogice. Nu vom discuta aici posibilitatea originii sufixale (sau chiar postpoziţionale) a desinenţei.

1.1.1. Teme în oclusivă (dentală,labială,velară,labiovelară)

1.1.1.1. Grupul cuprinde:

(1) Un nucleu de nume radicale (de obicei din rădăcini verbale) sau de monosilabe asimilate cu acestea, de genul m a s c u l i n și f e m i n i n : in-cus (gen.incūdis, cf.cūdō)f. 'nicovală', pēs (gen.pedis) m. 'picior', cu diverse compuse, quadrupēs etc.; uas (gen. (gen. uadis) m. 'cauțiune'; -ceps (gen. -cipis, cf.capiō) m. 'care ia', daps (gen.dapis) m. 'ospăț (ritual)', *ops (gen.opis) f. 'abundență'; *dix (gen.dicis, cf. dice) f. 'formulă', -dex (gen.-dicis) m. 'cel care spune'; dux (gen.ducis, cf. ducō) m.'conducător', lūx (gen.lūcis, cf. lūceō etc.) f. 'lumină', nex (gen.necis de unde necō) f. 'moarte (violentă)', nux (gen. nucis) f.'nuc,nucă', pāx (gen.pācis) f. 'convenție între părțile beligerante', *prex (gen. *precis, folosit mai ales la alte cazuri și la pl., cf. poscō) f. 'rugăminte, rugăciune', -spex (gen. -spicis, cf. specio) m. 'cel care observă', *uix (gen.uicis) f. 'loc ocupat de cineva', uōx (gen.uōcis, cf.uocō) f. 'voce'; frux (gen.frugis, cf.fruor) f. 'recoltă', lēx (gen. lēgis, cf.legō ?) f. 'lege', rēx (gen.rēgis, cf. regō) m. 'rege'; nix (< nig^{w}hs, gen.niuis, cf.ninguit) f. 'zăpadă'.

Despre nox și dens, vezi mai jos, "teme mixte" (1.1.6.).

Cîteva n e u t r e : cor (<*cord, gen.cordis) 'inimă', lac (< lact, formă de altfel atestată, dar creație artificială, gen. lactis) 'lapte'.

> La acest din urmă cuvînt, există și un nom.sg. refăcut după declinarea în -i-: lacte (începînd de la Ennius, Ann., 352 Vahlen).

(2) Derivate în -t-, de obicei nume de agent m a s c u l i n e de la verbe radicale atematice; cînd au valoare de instrument pot fi și f e m i n i n e : cōs (gen.cōtis, cu verbul nepăstrat în latinește) f. 'cute', dōs (gen.dōtis, cf.dō) f. 'zestre', dar sacer-dōs (gen.-dōtis, dacă aparține aceleeași teme și nu celei cu aspirată dhē- din faciō)

m. 'care dă' (sau 'care îndeplinește'), locu-plēs (gen.-plētis, cf. pleō) m. 'bogat' ('care deține teren arabil' sau 'care-și umple punga =loculus') , -es(s) (gen.-itis, cf. eō; din comes, pedes) m. 'care merge', -stes(s) (gen.-stitis, cf. stō; din antistes, superstes) m. 'care stă'; în parte după modelul pedes, sau împrumuturi asimilate cu modelul : masculinele eques 'cavaler', mīles 'soldat', satelles 'soldat din gardă', poeticele ales (și f.) 'pasăre', caeles 'zeu' (folosite mai ales la plural, substantive și adjective). Formații masculine mai mult sau mai puțin izolate: gurges (-itis)'vîltoare', līmes (-itis) 'graniță', poples (-itis) 'genunchi', stīpes (-itis)'par'; abiēs (-etis, cu -e- în loc de -i-, datorită disimilării provocate de -i- precedent) 'brad' ariēs (-etis) 'berbec', pariēs (-etis) 'perete'; nepōs (-ōtis, cf. skr napāt) 'nepot'. Feminine (foarte rare): seges (-etis) 'recoltă'.

Un neutru : caput (-itis) 'cap', cu compusele occiput (-itis) 'ceafă' și sinciput (-itis) 'jumătate de cap'.

Abstracte denominative feminine în -tāt- (foarte numeroase) și -tūt- (numai patru uzuale) : uoluptās (-tātis, de la uolup) 'plăcere', uetustās (-tātis, de la uetus) 'vechime', paupertās (-tātis, de la pauper) 'sărăcie', auctoritās (-tātis, de la auctor) 'autoritate etc.', cīuitās (-tātis, de la cīuis) 'cetățenie, cetate', nouitās (-tātis, de la nouus) 'noutate', societās (-tātis, de la socius) 'asociere, alianță'; senectūs (-tūtis, de la senex) 'bătrînețe', iuuentūs (-tūtis, de la iuuenis, formație poate moștenită) 'tinerime, tinerețe', uirtūs (-tūtis, de la uir), 'bărbăție,curaj etc'.,seruitūs (-tūtis, de la seruus) 'sclavie'.

Observație : Cele cîteva forme de gen.pl. în -ium, atestate începînd cu Varro pentru -tāt-, de la Plaut pentru cele în -tūt-, precum și existența în limbile indo-europene a unor formații în -tāti- a dus la concluzia că cele două sufixe latine ar

aparține temelor "mixte"; e vorba însă mai degrabă de inovații independente.

(3) Formații izolate în -d-, m a s c u l i n e și f e m i n i n e : cassis (-idis) m. 'coif', cuspis (-idis) f. '(vîrf de) suliță', lapis (-idis) f. 'piatră', pecus (-udis) f.'vită,turmă', hērēs (-ēdis) m. (în perioada imperială și "comun") 'moștenitor', mercēs (-ēdis) f. 'preț,plată', custōs (-ōdis) m. 'păzitor',

(4) Formații izolate în -p- și -b-, m a s c u l i n e și f e m i n i n e : adeps (-ipis)f., apoi m. 'grăsime', caelebs (-ibis) m. (și comun) 'celibatar'.

(5) Formații în -āc-, -ec-, -ic-, -ēc-, -ōc-, m a s c u l i n e și f e m i n i n e , multe de origine obscură (caracterul de afix al elementului velar e rareori determinabil): fornāx (-ācis, cf. furnus, poate formus) f. și m. 'sobă, cuptor', līmāx (-ācis, cf. līmus ?) m. 'melc'; apex (-icis) m. 'vîrf', cārex (și cārix, -icis) f. 'rogoz', cīmex (-icis) m., 'ploșniță', culex (și culix,-icis) m.'țînțar',forfex (-icis) f. 'foarfece', frutex (-icis) m. și f. 'tufiș etc.', ilex (icis) f. '(specie de) stejar', imbrex (-icis, cf. imber ?) f. și m. 'cărămidă', latex (-icis, poetic) m. și f. 'apă', mūrex (-icis) m. '(specie de) scoică', pantex (-icis) m.'intestine, pîntece', pollex (-icis) m. 'degetul cel mare', pūlex (-icis) m. 'purice', pūmex (-icis) m. 'piatră ponce', silex (-icis) m. și f. (în poezie) 'piatră vulcanică, cremene', sōrex (-icis) m. '(specie de) șoarece', uertex (și uortex, -icis, cf. uerto) m. 'vîrtej, creștet etc.'; filix (-icis)f. 'ferigă', fornix (-icis, cf. furnus ?)m. 'boltă, arc', larix (-icis)f. și m. 'zadă'; ueruēx (-ēcis, dar și ueruex, -icis)m. 'berbec castrat'. După cum se poate observa, majoritatea o constituie masculinele, cu excepția așteptată a numelor de plante, mai ales de arbori; fluctuațiile de gen sînt însă numeroase.

Elementul -ex se găsește numai la nom.sg.în senex (gen.senis)m.'bătrîn';cf.totuși n.pl. senicēs,Plaut, Cist.373.(ap.Prisc.II,111,6), cu valoare diminutivală (cf.seneca, seneciō).

Un singur neutru: (h)allēc (-ēcis), dar și (h)allex f.'sos (de pește)'.

Formații in -īc-, f e m i n i n e (unele deverbative): appendīx (-īcis, cuvînt prozaic, cantitatea vocalei fiind deci nesigură cf.pendō) 'accesoriu', cerufx (-īcis; și m.?) 'ceafă, cerbice', cornīx (-īcis) 'cioară', cōturnīx și cocturnīx (-īcis) 'prepeliță', iūnīx (-īcis, cf.iuuenis) 'juncă', mātrīx (-īcis, cf.māter) 'femelă care alăptează, etc.', rādīx (-īcis; și m.) 'rădăcină', strufx (-īcis) 'construcție, stivă'.

Nume de agent f e m i n i n e în -trīc-: genetrīx (-īcis, de la gignō, cf.genitor) 'născătoare, mamă', uictrīx (-īcis, de la uincō, cf. uictor) 'învingătoare', dēfenstrīx (-īcis, de la dēfendō, cf. dēfensor) 'apărătoare', pugnātrīx (-īcis, de la pugnō, cf.pugnātor) 'luptătoare', dēlētrīx (-īcis, de la dēleō, cf. dēlētor) 'distrugătoare', audītrīx (-īcis, de la audiō, cf. audītor) 'ascultătoare', restitūtrīx (-īcis, de la restituō, cf.restitūtor) 'restitutoare'; fără corespondente masculine: nūtrīx (-īcis, de la un verb ieșit din uz *nuō 'a hrăni') 'doică', meretrīx (-īcis, de la mereō) 'curtezană', obstetrīx (-īcis, de la obstō) 'moașă'; la fel se declină cuvîntul moștenit (dar cu sufixare de dată latină) ianitrīcēs (pl.)'cumnate, soțiile fraților (soțului)' și cicātrīx (-īcis, cu origine necunoscută) 'cicatrice'.

1.1.1.2.1. A l t e r n a n ț e v o c a l i c e. Tipul arhaic pe care-l reprezintă declinarea în oclusivă presupune existența, în indo-europeană, a numeroase alternanțe ale vocalismului predesinențial (în majoritatea cazurilor de care ne ocupăm, vocalismul predesinențial coincide cu vocalismul radical sau cu al unor sufixe neanalizabile). In fiecare limbă în parte s-a manifestat tendința eliminării

acestora, pentru menţinerea clarităţii flexiunii, astfel încît detaliile situaţiei originare nu pot fi întrevăzute; faptul că, de exemplu, latinescului pēs, pedis îi corespunde în gr. πούς (dial. πώς, πός), ποδός, ca şi existenţa lat. tripodō, tripudium etc., permit concluzia că indo-europeana a cunoscut în cursul flexiunii alternanţa o/e, redusă în mod diferit de cele două limbi.

Latina păstrează cîteva urme ale vechii alternanţe şi îşi creează altele noi, rezultate din jocul normal al transformărilor fonetice:

(1) Alternanţa ŏ/e se menţine (sub forma închisă la u/i) în caput/capitis.

(2) Alternanţa vocală lungă/vocală scurtă: pēs/pedis, abiēs/abietis, ariēs/arietis, pariēs/parietis; această alternanţă găsindu-se numai la temele în dentală, e de presupus că vocala lungă de la nominativ provine, la date diferite (cea mai veche pare a fi cea din pēs, cf. skr. pād), din reducerea grupului dentală + s (vezi, pentru situaţiile mai noi, 1.1.1.2.2.1.). Oricum, chiar pe plan indo-european, aşa numitul "grad lung" al alternanţelor este mai recent decît alternanţa o/e[1].

Diferite indicii metrice şi descendenţa romanică (accentuarea românească aréte, păréte, fr. parois) duc la concluzia pronunţării abyetis, aryetis, paryetis, ceea ce provoacă deplasarea accentului pe penultima scurtă.

(3) Alternanţe secundare, provenite din închiderea vocalelor scurte din silabele mediane: mīles/mīlitis, iudex/iudicis, caelebs/caelibis etc.

1.1.1.2.2. D e s i n e n ţ e l e   c a z u a l e .

1.1.1.2.2.1. N o m i n a t i v u l singular avea în i.-e. desinenţa -s pentru animate, Ø pentru inanimate (osc. m e d í s s[2], denumirea

1) Cf., de exemplu, J. Kuryłowicz, Apophonie, p. 142-146.

2) In transcrierea cuvintelor provenite din limbile din Italia antică folosim scrierea rărită pentru textele scrise în alfabet local şi subliniem cuvintele scrise în alfabet latin; în cazurile mai rare, ale folosirii de către italioţi a alfabetului grecesc, transcriem cu caractere greceşti cuvintele citate.

unui magistrat, gal. -rix, gr. πούς), situație menținută în latină: m. și f. dōs, pēs, daps, caelebs, uōx, rēx, nix; n. caput, lac, cor, hallēc.

O b s e r v a ț i i. (1) La temele de dentală, grupul *-ts- (și *-ds- devenit *-ts- prin asimilarea) nu se menține în latinește, reducîndu-se la -s prin faza intermediară -ss; existența geminatei finale este confirmată de métrica arhaică; în senarul iambic: Miles inpransus astat, aes censet dari (Plaut, Aul., 528), scandarea milés, unica posibilă, presupune pronunțarea miless.
(2) Oclusivele sonore devin surde, asimilîndu-se cu -s (rēx,nix); grafiile de tip caelebs țin seama de celelalte cazuri ale paradigmei și nu corespund unei pronunțări reale.
(3) La neutre, grupele de oclusive finale se reduc: cor < *cord,lac < lact.

1.1.1.2.2.2. V o c a t i v u l singular avea, pe cît se pare, în i-e. desinența Ø (cf.hom. ἄνα < *ϝάνακ(τ) , Γ 351). In latinește devine identic cu nominativul.

Vocativul Dite Pater (1144 Degr, CIL I^{2},1012) este o refacere analogică după declinarea tematică.

1.1.1.2.2.3. A c u z a t i v u l singular avea în i-e. desinența -m (în unele limbi -n), care, în poziție finală postconsonantică, are funcție de vocală și suferă tratamentul acesteia (gr. πόδα , skr. pádam). In latinește -m̥ > em: dōtem.pedem,dapem,caelibem,uōcem, rēgem,niuem (< *(s)nigʷhm̥). Acuzativul neutru este identic cu nominativul.

O b s e r v a ţ i e. Deoarece -m final era debil în în latinește (pronunțat uneori ca o simplă nazalizare a vocalei anterioare), are tendința de a dispărea, fapt atestat încă din inscripțiile republicane: apice (311,1 Degr.,CIL I^2,10), pariete (518, 10 Degr., CIL I^2,698)și confirmat de metrică (-m admite eliziunea silabei în fața unei inițiale vocalice). Limbile romanice nu cunosc urme ale lui -m.

1.1.1.2.2.4. G e n i t i v u l singular avea în i.-e. desinența -es/-os, fără ca repartiția dintre cele două grade de alternanță să poată fi stabilită cu precizie (gr. ποδός). Latina literară are desinența -es devenită (prin închiderea vocalelor scurte neinițiale) -is: dōtis,pedis,dapis,caelibis,uōcis,rēgis,niuis. Inscripțiile arhaice atestă forme cu -es, care ar putea reprezenta stadiul inițial,dar și notarea în scris a pronunțării deschise a lui -e: Salutes (254 Degr., CIL I^2 450). Forma -os a desinenței(devenită -us) se întîlnește în cîteva inscripții arhaice: regus (180,2 Degr.CIL I^2, 730, Roma, cu datare discutată, poate în vremea lui Sulla), Salutus (132,5 Degr.,CIL I^2, 62, Praeneste; limba pare a fi latină, nu prenestină).

1.1.1.2.2.5. D a t i v u l singular avea în i-e. desinența -ei (osc. m e d í k e í, skr, padé - ē < *ai < *ei -, poate mic. po-de = ποδεί). Latina conservă această desinență: recei (=rēgei 3,5 Degr.,CIL I^2,1, "cipul din For", a doua jumătate a secolului al VI-lea, sau puțin mai recent), Mamartei (A.É., 1979, 136, Satricum, sec.VI sau mai recent),Mauortei (217 Degr.,CIL I^2, 99), Martei (223 Degr.,CIL I^2, 1720, etc.); în textele mai noi -ei nu e decît reprezentarea grafică a vocalei lungi -ī.

Diftongul ei transformîndu-se în -ẹ (închis), desinența devine -e: Marte (222 Degr.,CIL I^2, 47), Salute (18 Degr.,CIL I^2 372). Această transformare s-a produs cel mai tîrziu la sfîrșitul secolului

al III-lea: în metrica plautină, desinența contează ca o singură vocală și e supusă "scurtării iambice". Mai tîrziu (limita inferioară prin 150 î.e.n.), -ē se transformă în -ī și aceasta este desinența latinei clasice (independent de grafiile arhaizante): dōtī, pedī, dapī, caelibī, uōcī, rēgī, niuī.

1.1.1.2.2.6. Originea desinenței -e a a b l a t i v u l u i singular latin e neclară (în i.-e. ablativul era identic cu genitivul): ar putea proveni fie din locativul i.-e. în -i, deschis la -e în finală absolută (gr.dat. ποδί, skr.padí) fie dintr-un instrumental i.-e. în -ĕ (skr. padá, poate gr.mic. e-re-pa-te = ελεφάντε, grafie care poate reda și ελεφάντη, dacă nu e dativul ελεφάντει); după cum se observă, în favoarea locativului pledează forme mai puțin discutabile, în defavoarea lui faptul că acolo unde există forme speciale de locativ acestea au o desinență diferită (-ī; vezi mai jos, 1.1.1.2.2.7). Ablativul în -e se păstrează nealterat în întreaga latinitate: dōte, pede, dape, caelibe, uōce, rēge, niue.

O b s e r v a ț i i . (1) Cele cîteva exemple de ablativ în -ī (lista la Neue-Wagener I,366) se pot explica, în cazul cînd sînt autentice, prin influența declinării temelor în -i- (vezi mai jos, p. 62): trifacī (Enn., Ann.,557), lapidī (Lucr.,I,884), Opī (Varro, Ling., 5,32,141), capitī (Catul,68,124), silicī (584 Degr.,CIL I², 1522, sec.I î.e.n.).
(2) Forma opid din inscripția colegiului bucătarilor din Falerii (192 Degr., CIL I² 364) este dialectală (în osco-umbriană influența declinării în -i- se generalizează (cf.osc. slaagid 'confinio').
(3) Forma uirtutei dintr-un elogiu al Scipionilor (312,5 Degr.,CIL I² 11, cu data neprecizată, sec.II: quei nunquam uictus est uirtutei) este greu de explicat; poate că e vorba de un locativ (Ernout,

Textes,p.20 "sous le rapport de la vertu").Poate că reprezintă o grafie hipercorectă pentru -i(vezi obs.(1)).

1.1.1.2.2.7. După cum s-a arătat mai sus (2.2.6.), desinența i.-e. de l o c a t i v este, după toate probabilitățile, la originea ablativului temelor latine în oclusivă; în rarele forme de locativ, desinența în -ī provine de la temele în -o-/-e- (vezi mai jos, 1.2.2.2.7.): lūcī; pentru vorbitori acest locativ nu avea o individualitate cazuală independentă și se confunda cu ablativul: acordul se face cu un adjectiv în ablativ (lūcī clārō 'în plină zi', Plaut, Aul., 748; să se observe că deși lūx e f., adjectivul are formă masculină, fără îndoială atras de m. diēs).

1.1.1.2.2.11.-12. Desinența i.-e. de n o m i n a t i v și v o c a t i v plural, m. și f., era -es (gr. πόδες , skr.pádas); nu există urme în latinește ale acestei desinențe, formele plautine de tip pedes (Stich., 311) fiind rezultatul scurtării iambice. A fost înlocuită, într-o perioadă nedeterminabilă, de -ēs, provenită fie de la temele în -i- (vezi mai jos 1.1.5.2.2.11.-12.), fie de la acuzativ, cu care nominativul are forma identice la mai multe tipuri flexionare: dōtēs,pedēs,dapēs,caelibēs,uōcēs,rēgēs,niues.

Formele de nom.pl. în -īs (provenite din tendința de confundare a nom. cu ac.pl. și din influența declinării în -i- asupra celei consonantice) pot fi false arhaisme sau simple erori de copist (lista la Neue-Wagener,I, p. 381-383).

Substantivele neutre se termină la nom.-voc.-ac.pl. în -a, la origine sufix cu ajutorul căruia se formau substantivele colective (*-$eə_2$/$ə_2$ > -ā,-a; la temele în oclusivă se pornește de la gradul zero al sufixului, rezultatul fiind așadar -a). Folosirea cu funcție de desinență a acestui sufix e de dată indo-europeană, fiind comună

multor limbi (gr. ὀνόματα , skr. jagant-i < -∂_2); urmele vechii valori sînt vizibile în acordul gr. τα ζῷα τρέχει , cu paralele vedice și avestice; cf. o interpretare diferită la Kuryłowicz, Infl.Cat., p. 205-206.

1.1.1.2.2.13. Desinența a c u z a t i v u l u i plural era în i.-e. -ns (-n̥- în funcție vocalică, fiind situat între două consoane: gr. πόδας , skr. padás, v. prus. smunent-ins 'oameni'). In latinește *-n̥s devine *-ens, care, la rîndul său, se transformă în -ēs (-n- cade, cu lungirea compensatorie a vocalei precedente): dōtēs, pedēs, dapēs, caelibēs, uōcēs, rēgēs, niuēs.

1.1.1.2.2.14. Pentru g e n i t i v u l plural limbile indo-europene prezintă o dublă desinență: -ōm (gr. ποδῶν , skr. padám) și -om (probabil osc. l i í m í t u [m] 'limitum', ca și formele irlandeze și slave); explicația acestei situații pare a rezida în faptul că la origine desinența -om era un sufix adjectival, care, atașat temelor în -o- ajungea, prin contracție , la -ōm, extins apoi și la alte teme. Desinența latină -um < -om (cu închiderea vocalei scurte din silaba neinițială) poate reprezenta atît -om cît și -ōm (vocalele lungi din silaba finală se scurtează cînd sînt urmate de o consoană, alta decît -s). Avînd însă în vedere faptul că scurtarea finalei e un fenomen relativ recent (urmele cantității lungi se observă în conjugare) și paralelismul osc, se poate susține că desinența latină reprezintă forma veche, i.-e. -om: dōtum, pedum, dapum, caelibum, uōcum, rēgum, niuum (dintr-o formă niuom, care nu pare atestată).

1.1.1.2.2.15.-16. D a t i v u l, a b l a t i v u l și i n s t r u m e n t a l u l plural se caracterizează pe o parte a teritoriului indo-european printr-un element -bh- (postpoziție ?), cu diverse lărgiri (-bhyos, -bhos, -bhi(s)); se observă, de asemenea, o specializare, de dată veche, a formei sufixului: -bhos și -bhyos pentru dat.-abl. (skr. padbhyás) și -bhi(s) pentru instrumental (gr. mic. po-pi=

= ποδφί , ποτφί sau, cu asimilare totală, ποπφί , skr.padbhís); în limbile germanice, baltice şi slave, aceste cazuri cuprind elementul -m-. Latina foloseşte numai desinenţa -bhos, devenită foneticeşte -bus; ataşarea la tema consonantică se face cu ajutorul elementului vocalic -i-, preluat fără îndoială de la temele în -i-, ceea ce pare să demonstreze caracterul relativ recent al gramaticalizării "postpoziţiei", cel puţin în latineşte (fapt confirmat de dialectele italice: osca prezintă ca şi latina, vocala -i-, iar umbriana -u- de la temele în -u-): dōtibus, pedibus, dapibus, caelibibus, uōcibus, rēgibus, niuibus.

Forma Tempestatebus (310,6 Degr., CIL I^2,9, elogiu al lui L.Scipio, pe la 200 î.e.n.) indică pronunţarea deschisă a lui -i-.

1.1.1.2.2.17. Latina nu prezintă urme independente de l o c a t i v plural (i.-e. -su: skr.patsú), funcţia acestui caz fiind preluată de dat.-abl.-instr.

1.1.1.2.3. Tabel recapitulativ al desinenţelor:

Singular

	M.F.	N.
N.	-s	∅
V.	(*∅?) -s	∅
Ac.	*-m̥ > -em	∅
G.	-es > -is	
	-*os > -us (dial.?)	
D.	-ei > -ē > -ī	
Abl.	(=loc. -i ?) > -e	
L.	-ī	

Plural

	M.F.	N.
N.V.	*-es, -ēs	-*ə₂ > -a
Ac.	*-ns > -*ens > -ēs	-*ə₂ > -a
G.	*-ōm > -um	
D.Abl.L.	-*(i)bhos > -ibus	

1.1.2.3. Paradigmele latinei literare:

Singular

	M.F.				
N.V.	dōs f.	pēs m.	daps f.	caelebs m.și f.	lūx f.
Ac.	dōtem	pedem	dapem	caelibem	lūcem
G.	dōtis	pedis	dapis	caelibis	lūcis
D.	dōtī	pedī	dapī	caelibī	lūcī
Abl.	dōte	pede	dape	caelibe	lūce
L.	—	—	—	—	lūcī

Singular

	M.F.		N.			
N.V.	rēx m.	nix f.	caput	lac	cor	hallēc
Ac.	rēgem	niuem	caput	lac	cor	hallēc
G.	rēgis	niuis	capitis	lactis	cordis	hallēcis
D.	rēgī	niui	capiti	lacti	cordi	*hallēcī
Abl.	rege	niue	capite	lacte	corde	hallēce
L.	—	—	—	—	—	—

Plural

N.V.Ac.	dōtēs	pedēs	dapēs	caelibēs	lūcēs
G.	dōtum	pedum	dapum	caelibum	lūcum
D.Abl.L.	dōtibus	pedibus	dapibus	caelibibus	lūcibus

Plural

N.V.Ac.	capita	corda
G.	capitum	cordum
D.Abl.L.	capitibus	cordibus

1.1.2. Teme în siflantă (-s)

1.1.2.1. Grupul cuprinde:

(1) Nume radicale și monosilabe asimilate lor (vechi lărgiri în -s ale unor rădăcini terminate în sonantă - ə, w, y - sau cuvinte împrumutate); m a s c u l i n e: ās (=ass, gen. assis) 'as', flōs (flōris) 'floare', glīs (glīris) 'hîrciog', mōs (mōris) 'obicei', mūs (mūris) 'șoarece', rōs (rōris) 'rouă'.

N e u t r e : crūs (crūris) 'picior', fās (indeclinabil) 'drept divin', iūs (iūris) 'drept (uman)' și 'suc', ōs (ōris) 'gură', ŏs (=oss și os, ossis) 'os', pūs (pūris) 'puroi', rūs (rūris) 'proprietate la țară', tūs (tūris, direct sau indirect din gr. θυός) 'tămîie', uās (uāsis) 'vas'; aes (aeris) 'bronz' e un fost derivat în -os/-es (*ayos, *ayeses, v.(2)).

(2) Vechi derivate (de multe ori abstracte) în -os/-es, de genul n e u t r u : genus (-eris) 'neam, fel etc.', *iugus (-eris, folosit la plural) 'măsură de suprafață', latus (-eris) 'coastă etc.' onus (-eris) 'povară', opus (-eris) 'lucrare', ulcus (-eris) 'rană', scelus (-eris) 'crimă'; uenus (-eris) 'frumusețe, grație' a trecut la f e m i n i n cînd a devenit nume de divinitate.

(3) Vechi derivate în -os (fără alternanță în cursul flexiunii) de genul n e u t r u: corpus (-oris) 'corp', decus (-oris) 'podoabă', frigus (-oris) 'frig', nemus (-oris) 'pădurice sacră', pecus (-oris) 'turmă', pectus (-oris) 'piept', tempus (-oris) 'timp' și 'tîmplă'. Acest tip pare mai recent decît cel discutat la (2): există derivate cu elementul -es- de la substantivele fără alternanță, ceea ce dovedește că alternanța s-a putut pierde într-o perioadă relativ recentă: de la tempus de exemplu, derivă tempestas și adverbul temperī (vechi locativ); extinderea tipului -us, -oris s-a putut datora atît tendinței de eliminare a alternanțelor, cît și tendinței de disimilare față de vocalismul radical: cele mai multe substantive de acest tip au vocala radicală de timbru e sau i. Din același grup face parte și un substantiv m a s c u l i n: lepus (-oris) 'iepure', cuvînt împrumutat.

(4) Abstractele masculine în -os cu rotacizarea lui -s- în cursul flexiunii, extinsă apoi la nominativ, ceea ce duce după sine scurtarea lui -o- la acest caz: honōs (-ōris; honor atestat epigrafic în a doua jumătate a sec. II î.e.n.: 316 Degr.,CIL I², 15), labōs (-ōris) 'muncă', lepōs (-ōris) 'grație, frumusețe', odōs (-ōris) 'miros', uapōs (-ōris) 'abur' etc. Intregul grup, constituit esențialmente din abstractele unor verbe de stare în -ē- (cu adjective paralele în -idus: lepōs - lepidus, timeō - timor - timidus, caleō - calor - calidus), are tendința de a trece la feminin (dolorem nefandam atestat într-o inscripție versificată tîrzie, ap. Leumann, p.380, situație reflectată de limbile romanice, v. rom. durоare).

(5) O formație obscură în -ūs, feminină: tellūs (-ūris, cf. meditullium) 'pămînt'.

(6) Feminine izolate cu vocală lungă numai la nominativ: arbōs (-oris, cu nominativul analogic arbor) 'arbore', Cerēs (-eris) 'Ceres', zeița recoltei (cf. crescō, creō).

(7) Cîteva substantive masculine în -is: cinis (-eris; timbrul -e- al cazurilor oblice se datorează deschiderii provocate de -r-, acesta provenind, la rîndul său, din rotacizarea lui -s-) 'cenușă' (poetic și f. , poate după gr. κόνις), puluis (-eris) 'praf' (și f.), uōmis (-eris) 'fierul plugului'. La date diferite toate capătă nominative analogice în -er: ciner (acesta are și un dublet neutru cinus, -eris, de unde pl. cin(d)ra > fr. cendre), puluer, uomer (clasic).

Substantivele de tipul mulier, pentru care nominativul în -s nu e atestat, vor fi tratate la temele în -r-.

1.1.2.2.1. Alternanțele vocalismului predesinențial, care opun nominativul singular tuturor celorlalte cazuri, se mențin nealterate (cu excepția închiderii normale o > u) numai la tipul genus, -eris; alternanțele cantitative marchează aceeași opoziție la

tipurile *arbōs*, *Cerēs*, și ar putea fi de origine secundară (vezi mai jos 1.1.2.2.2.1.). Dacă formațiile în *-ōs*, *-ōris* (mai sus (4)) provin dintr-un vechi tip cu alternanță *ō/o*, înrudit cu tipul gr. αἰδώς gen. αἰδοῦς (< *-osos*), atunci *arbōs* nu mai e izolat, iar în tipul fără alternanță trebuie să presupunem extinderea analogică a vocalei lungi la toate cazurile (Leumann, p.379, Chantraine, *Form.*, p.422). Rotacizarea lui *-s-* intervocalic provoacă, pe lîngă alternanța consonantică *s/r* (eliminată cu timpul la polisilabele masculine și feminine), o nouă alternanță de timbru *u/o* și *i/e* (*tempus*, *-oris*, *cinis*, *-eris*).

1.1.2.2.2. D e s i n e n ț e l e   c a z u a l e sînt în general identice cu cele ale temelor în oclusivă.

1.1.2.2.2.1. La   n o m i n a t i v u l   singular al animatelor, desinența *-s* s-ar putea atașa temei în *-s*, dînd astfel naștere opoziției de cantitate dintre nominativ și celelalte cazuri (tipul (6)); dacă se admite această explicație, ar însemna că la nominativ s i l a b a , nu v o c a l a este lungă; împotriva ei pledează însă faptul că în situații similare există și cazuri cu silaba scurtată (*-ss* *-s*; cf. mai sus **mīlet-s* > *mīless* > *mīles*); despre o lungire compensatorie a vocalei nu poate fi vorba decît într-o perioadă prelatină (Szemerényi, *Einf.*, p.109 și 160); dar formațiile amintite nu au o origine indo-europeană clară. Din considerentele expuse, e mai degrabă de tras concluzia că atît la animate, cît și la inanimate (neutre - unde situația e generală) desinența nominativului este zero, iar alternanța cantitativă se încadrează într-un tip arhaic.

1.1.2.2.2.2. V o c a t i v u l singular e identic cu nominativul.

1.1.2.2.2.3. Desinența *-m* a a c u z a t i v u l u i singular masculin și feminin devine *-em*, ca la temele în oclusivă: *flōrem*, *honōrem*, *tellūrem*, *arborem*, *Cererem*, *cinerem*. Atestări vechi ale pierderii lui *-m*: *Cerere* (509 Degr. Lavinium, sec.III). Acuzativul neutru este identic cu nominativul.

1.1.2.2.2.4. Ca şi la temele în oclusivă, latina literară selectează gradul -es al desinenţei -es/-os; vechi atestări ale formei -es (despre interpretare, vezi mai sus 1.1.1.2.2.4.): C]eres (67 Degr., CIL I², 973), Veneres (274 Degr.,CIL I², 451). Prin închiderea vocalelor, -es > -is: flōris, rūris, generis, temporis, honōris, tellūris, arboris, Cereris, cineris.

Urme ale gradului -os (> -us): honorus (518,11 Degr.,CIL I², 698, Puteoli (?), copie de epocă imperială a unei inscripţii mai vechi), Cererus (714,8 Degr., CIL I², 677, Capua 106 î.e.n. ; 716,7 Degr., CIL I², 679, Capua, 104 î.e.n.), Venerus (63 Degr.,CIL I² 1541, Casino). Numărul mult mai mare de exemple decît în cazul temelor de oclusivă poate sugera o explicaţie fonetică, neclarificată încă.

1.1.2.2.2.5. D a t i v u l singular este în -ī (< ē < ei): flōrī,rūrī,generī,temporī,honōrī,tellūrī,arborī,Cererī,cinerī. Forme în -ei: Venerei (276 Degr.,CIL I²,2221, Sicilia); în -ē: Vene]re (277 Degr., CIL I²,277, Sicilia); -ē se păstrează în formule juridice, totdeauna arhaizante: iūrē dīcundō (dativ final atestat şi epigrafic), iūrē ciuīlī studēre (Cic., de Orat. 1,250; 2,226, manuscrisele "mutili"), aerē (Cic., Epist., 7,13,2).

1.1.2.2.2.6. A b l a t i v u l singular este în întreaga latinitate în -e: flōre,rūre,genere,tempore,honōre,tellūre,arbore, Cerere,cinere.

> Forme în -ī, după temele în -i-, sînt atestate (lista la Neue-Wagener,p.367): onerī (Plaut,Pseud., 198, lîngă uberī; -e în ms.A), Venerī (Plaut,Poen., 256, corectat însă de editori) etc.

1.1.2.2.2.7. L o c a t i v u l singular este în -ī, de la temele în -o/-e: rūrī, tellūrī (Verg.Aen.,12,130); cf.adverbul temperī 'la timp'.

1.1.2.2.2.11-12. La n o m i n a t i v u l plural masculin și feminin se produce aceeași înlocuire a desinenței *-es cu -ēs, singura atestată: flōrēs, honōrēs, arborēs, Venerēs, cinerēs.

Se întîlnesc cîteva forme izolate în -īs (fals arhaism sau analogie cu temele în -i-): mōrīs, (Plaut, Mil., 657, în mss. BCD, 1358, în mss. CD, 1359 ibid.), odōrīs (Lucr. 4, 484, în ms. Q).

Neutrele au desinența (vezi mai sus) -a; rura, genera, tempora.

1.1.2.2.2.13. A c u z a t i v u l plural masculin și feminin are desinența -ēs (< -ens < ns): flōrēs, honōrēs, arborēs, cinerēs.

1.1.2.2.2.14. G e n i t i v u l plural are desinența -um (< -om < -ōm ?; vezi mai sus, 1.1.1.2.2.14.): flōrum, rūrum, generum, temporum, honōrum, arborum, cinerum.

Forme izolate în -ium, la monosilabe, sub influența temelor în -i- (mai ales -ri-) și a temelor mixte monosilabice: glīrium, crūrium, mūrium.

1.1.2.2.2.15-17. D a t i v u l, a b l a t i v u l, l o c a t i v u l și i n s t r u m e n t a l u l plural se termină în -ibus (*-ibhos; vezi mai sus, 1.1.1.2.2.15-17): floribus, ruribus, generibus, temporibus, honoribus, arboribus, cineribus.

1.1.2.2.3. După cum era de așteptat, desinențele sînt identice cu cele ale declinării în oclusivă. Un tabel recapitulativ al lor e, de aceea, inutil. Singura deosebire e desinența Ø a nom.sg.

1.1.2.2.4. P a r a d i g m e l e latinei literare:

M.F.

Singular	N.V.	flōs m.	honōs(-or) m.	arbōs(-or) f.	Cerēs f.	cinis m.
	Ac.	flōrem	honōrem	arborem	Cererem	cinerem
	Gen.	flōris	honōris	arboris	Cereris	cineris
	Dat.	flōrī	honōrī	arborī	Cererī	cinerī
	Abl.	flōre	honōre	arbore	Cerere	cinere
	Loc.		[tellūrī]			

Plural				
N.V.Ac.	flōrēs	honōrēs	arborēs	cinerēs
Gen.	flōrum	honōrum	arborum	cinerum
Dat.Abl.Loc.	flōribus	honōribus	arboribus	cineribus

N.

Singular			
N.V.Ac.	rūs	genus	tempus
Gen.	rūris	generis	temporis
Dat.	rūrī	generī	temporī
Abl.	rūre	genere	tempore
Loc.	rūrī	--	[temperī]

Plural			
N.V.Ac.	rūra	genera	tempora
Gen.	rūrum	generum	temporum
Dat.Abl.Loc.	rūribus	generibus	temporibus

1.1.3. Teme în sonantă lichidă (-l-,-r-)

1.1.3.1. Grupul cuprinde:

(1) Nume radicale și monosilabice asimilate lor;

m a s c u l i n e : sāl (gen. salis ; și, la sg., n., poate sub influența lui mel) 'sare', sōl (sōlis) 'soare', -sul (-sulis) în consul 'consul', exsul 'exilat' și praesul 'epitetul preotului principal al salienilor, etc.' (apropierea celor trei cuvinte e, pe cît de pare, fortuită), fūr (fūris) 'hoț', lār (laris; veche temă în -s-; nom.pl. lases în C.fr.Arual.).

N e u t r e : fel (fellis, cu originea neclară) 'fiere', mel (mellis; formă paralelă cu fel, cu care constituie o pereche antonimică) 'miere', sīl (gen. sīlis) 'un fel de pămînt mineral'; far (gen. farris, ceea ce pare să denote o veche temă *fars) 'specie de grîu, făină'.

(2) Vechi nume de rudenie în -er sau -or (cu variate alternanțe vocalice), avînd genul natural: māter (din -ēr, gen. mātris) 'mamă' pater (-tris) 'tată', frāter (-tris) 'frate', soror (din -ōr, gen. -ōris) 'soră', uxor (din -ōr, gen. -ōris) 'soție'.

(3) Nume de agent masculine în -tor (-sor, cînd sufixul se atașează unui radical terminat în dentală): auctor (-tōris) 'garant, autor', laudator (-tōris) 'lăudător', audītor (-tōris) 'auditor', praetor (-tōris, din prae-itor) 'pretor', tonsor (-sōris) 'frizer', fossor (-sōris) 'gropar' etc.

(4) Destul de numeroase formații izolate, sau cu sufixare discutată; m a s c u l i n e : pugil (-lis, cf. pugnus) 'boxer', uigil (-lis , cf. uigeō; și adj.) 'santinelă'; cruor (-ōris, poate veche temă în -r-/-n-) 'sînge (vărsat sau închegat)', memor (-oris, cf. memini; și adj.) 'cel care-și aduce aminte', olor (-ōris) 'lebădă', sopor (-ōris, poate derivat în -os de la sopiō: poate veche temă în -r-/-n-, cf. somnus) 'somn'; turtur (-uris, și f.) 'turturea', uoltur(-uris; împrumut etrusc ?) 'vultur', furfur (-uris, și f.) 'tărîțe', augur (-uris, cf. augeō) 'augur'; carcer (-eris) 'închisoare', later (-eris) 'cărămidă', passer (-eris) 'pasăre mică'; n e u t r e: cadāuer (-eris) 'cadavru', papāuer (-eris) 'mac', cicer (-eris) 'năut', piper (-eris) 'piper', tūber (-eris) 'umflătură, excrescență etc.', ūber (-eris) 'uger', *uerber (-eris , folosit mai ales la pl.) 'bici, lovitură de bici'; aequor (-oris, cf. aequus) 'suprafață plană, mare', ebur (-oris) 'fildeș', marmor (-oris) 'marmură', sulp(h)ur (-uris) 'pucioasă', guttur (-uris; și m.) 'gîtlej', murmur (-uris, și m.) 'zgomot surd'.

Pentru temele "heteroclite" (-r-/-n-), vezi mai jos 1.1.4.1.).

(5) Vechi teme în -s-, cu extinderea rotacizării la nominativ înaintea primelor texte (dacă nu e vorba cumva de o veche alternanţă sau de vechi dublete în -s-/-r-); fulgur, -uris, n., dublet regularizat al lui fulgus,-eris), mulier (-ieris; adj. muliebris < *muliesris, ca şi funebris de la funus) 'femeie'; dacă augur e de inclus în această categorie e discutabil (cf. adj. augustus, ca şi uenustus, robustus).

1.1.3.2.1. Alternanţele vechi (incluzînd şi gradul zero) se găsesc în puţine tipuri ale grupului : pater/patris corespunde gr. πατήρ/πατρός, osc. p a t i r, gen.sg.marr. patres . Alternanţele cantitative între nominativ şi celelalte cazuri au suferit schimbări datorită scurtării vocalei lungi din silaba finală a nominativului; apar alternanţe noi "scurt"/"lung" în numele de agent în -tor/-tōris, etc.

1.1.3.2.2. Desinenţele cazuale.

1.1.3.2.2.1. Pentru nominativul singular nu există urme de desinenţă sigmatică la animate şi nu poate fi reconstituită nici pe plan indo-european; desinenţa zero a neutrelor este normală.

1.1.3.2.2.2. Vocativul, cu desinenţă zero originară, este identic cu nominativul.

1.1.3.2.2.3. Ca şi la temele consonantice propriu-zise, desinenţa -m a acuzativului singular masculin şi feminin devine -em: sōlem, consulem, fūrem, mātrem, auctōrem, sorōrem, memorem, augurem, mulierem.

1.1.3.2.2.4. Genitivul singular are desinenţa -is (-es): sōlis, consulis, fūris, auctōris, sorōris, memoris, auguris, mulieris. Gradul de alternanţă -o- (> -u) este sporadic atestat şi la aceste teme: Caesarus (1111 Degr., Perugia, 41-40 î.e.n., piatră arunca-

tă cu praştia în timpul războiului civil), Kastorus (512 Degr.,CIL I^2, 586, Senatus consultum găsit la Tivoli-Tibur, din anul 159 î.e.n. sau mai devreme), patrus (206 Degr.,CIL I^2, 2289, pierdută),

Unele cuvinte sau nume terminate la nom. în -er, datorită asemănării cu nominativul declinării în -o-/-e- (a II-a), pot avea genitivul în -ī: Spinteri, cognomen provenit din spinter,-eris 'brăţară' (502 Degr.,CIL I^2,791, Atena, sec.I î.e.n.).

1.1.3.2.2.5. D a t i v u l singular este, ca la timpurile precedente, în -ī (< -ē < ei): solī,consulī,furī,matrī,auctōrī,sorōrī, memorī,augurī,mulierī. Faza în -ei: Castorei (1271 a Degr., lîngă Lavinium în Latium, sec.VI-V î.e.n.), uictorei (1271 c Degr., în ţara marrucinilor la Carpineto della Nora, sec.I î.e.n.); în -ē: lare (1271 Degr., Pomezia, în Latium, cu elemente dialectale, sec.IV-III î.e.n.), patre (42 Degr., la Alba Fucens; 283 Degr., la Ortona, în ţara marsilor; cu elemente dialectale, 228 b Vetter), matre (24 Degr.,CIL I^2,379, lîngă Pesaro, sec.III-II î.e.n.).

1.1.3.2.2.6. A b l a t i v u l singular e peste tot în -e: sōle,consule,fūre,auctōre,sorōre,memore (ca adjectiv, în -ī) augure, muliere. Cîteva forme izolate în -ī, apar totuşi sub influenţa declinării în -i-: marmori (CIL I^2, 1012).

1.1.3.2.2.7. Pentru l o c a t i v u l în -ī se găsesc cîteva exemple numai la toponimul Tibur: Tiburi; ritmul cretic (-⏑-) al cuvîntului împiedică folosirea locativului în hexametru; în felul acesta numai tradiţia manuscrisă şi epigrafia, nu şi metrica, garantează existenţa formei (amănunte la G.Funaioli, ALL,XIII,1904, p.320-321); poeţii înlocuiesc locativul cu ablativul Tibure.

1.1.3.2.2.11-12. Ca şi la tipurile precedente n o m i n a t i v u l plural cunoaşte numai desinenţa refăcută -ēs: sōlēs,consulēs,fūrēs,mātrēs,auctōrēs,sorōrēs,memorēs,augurēs,mulierēs. N e u t r e l e se termină în -a: mella,cadāuera,aequora.

1.1.3.2.2.13. A c u z a t i v u l plural are desinența așteptată, -ēs (< *-ens < *-ns) identică cu nominativul.

False arhaisme în -īs apar izolat în manuscrise și sînt nesemnificative: piscātōrīs (Plaut, Mil., 1182 mss. BCD), uxōrīs (Plaut, Trin., 1186, ms. B), rubōrīs (Seneca, Herc.Oet., 66, ms.E).

1.1.3.2.2.14. G e n i t i v u l plural are desinența -um (-om -om ?): consulum, fūrum, mātrum, auctōrum, dolōrum, memorum, augurum, mulierum, cadāuerum, aequorum.

Forme în -ium, influențate de temele în -i- mai ales în -ri- se găsesc izolat (Neue-Wagener, I, 403): frātrium (CIL V, 4430), accipitrium (Plin., Nat., passim; etimologia cuvîntului e însă neclară). Exemplele apar și la monosilabe, sub influența temelor mixte (vezi mai jos, 1.1.6.2.2.14): larium (manuscrise izolate ale lui Plinius și T.Liv.).

1.1.3.2.2.15-17. D a t i v u l, a b l a t i v u l, l o c a t i v u l și i n s t r u m e n t a l u l se termină în -ibus (< *-ibhos): sōlibus, consulibus, fūribus, mātribus, auctōribus, memoribus, auguribus, mulieribus, cadāueribus, aequoribus.

Izolat se pot întîlni și forme în -ebus, în care -e- reprezintă, chiar în epoca veche, pronunțarea deschisă a vocalei: mulierebus (713 Degr., CIL I², 2506, Capua, sfîrșitul secolului II î.e.n.).

1.1.3.2.3. Tabelul recapitulativ al desinențelor este identic cu cel al temelor în oclusivă, cu singura diferență că pentru nominativul singular al masculinelor și femininelor nu putem presupune decît desinența zero (nu -s).

1.1.3.2.4. P a r a d i g m e l e latinei literare:

M.F.

Singular	N.V.	consul m.	fūr m.	māter f.	auctor m.	augur m.	mulier f.
	Ac.	consulem	fūrem	mātrem	auctōrem	augurem	mulierem
	Gen.	consulis	fūris	mātris	auctōris	auguris	mulieris
	Dat.	consulī	fūrī	mātrī	auctōri	augurī	mulierī
	Abl.	consule	fūre	mātre	auctōre	augure	muliere
	Loc.	—	—	—		[Tiburī]	
Plural	N.V.Ac.	consulēs	fūres	mātres	auctōres	augurēs	mulierēs
	Gen.	consulum	fūrum	mātrum	auctōrum	augurum	mulierum
	D.Abl.L.	consulibus	fūribus	mātribus	auctōribus	auguribus	mulieri-bus

N.

Singular	N.V.Ac.	mel	cadāuer	aequor
	Gen.	mellis	cadāueris	aequoris
	Dat.	mellī	cadāuerī	aequorī
	Abl.	melle	cadāuere	aequore
Plural	N.V.Ac.	mella	cadāuera	aequora
	Gen.	mellum	cadāuerum	aequorum
	Dat.Abl.	mellibus	cadāueribus	aequoribus

1.1.4. Teme în sonantă nazală (-m-, -n-)

1.1.4.1. Grupul, foarte numeros şi conţinînd cîteva sufixe productive, cuprinde:

(1) Un singur substantiv în -m f e m i n i n : hiems (< *g'hi-em; gen. hiemis; cf. av. zyå, gen. zimō 'iarnă', gr. χιών 'zăpadă') 'iarnă'.

(2) Două nume radicale m a s c u l i n e terminate în -en, cu etimologie neclară: rēn (mai ales la plural) 'rinichi' şi liēn 'splină' (acesta din urmă este numai în aparenţă disilab :: versificaţia, coroborată cu mărturiile gramaticilor, asigură pronunţarea lyēn; după acest model s-a creat şi pentru rēn dubletul riēn).

Cu vocală scurtă sînt compusele m a s cu l i n e în -cen, gen. -cinis; (nume radical de la canō 'a cînta'): fidīcen, tibīcen etc.

(3) M a s c u l i n e şi f e m i n i n e, de origini diverse, deseori neclare, în -ōn, cu alternanţa -ō/e > i în cursul declinării şi cu căderea lui -n la n. sg.: cardō (-inis) m. şi f. 'ţîţînă etc.', homō (-inis) (fără alternanţă homōnem, la Ennius, Ann., 138 Vahlen; dialectal sau rezultat al tendinţei de normalizare a flexiunii) 'om', ordō (-inis) m. 'urzeală, şir, ordin', turbō (-inis; dar şi, după mărturia gramaticului Charisius, 81,12, 183,22, 184,1 Barwick, turben, -inis, la la Tibul, 1,5,3, şi turbō, -ōnis la Caesar, De analogia, fr. 7 Funaioli) m. 'vîrtej', uirgō (-inis) 'fecioară'.

In acelaşi fel se declină:

(a) F e m i n i n e l e în -āgō, -īgō şi -ūgō, în parte derivate de la rădăcină verbale în -g- (indāgo de la agō, compāgō, propāgō de la pangō), în parte derivate denominative şi deverbative (vezi A. Ernout, Philologica (I), p. 175-192), în parte neclare: imāgō (-inis) 'imagine, portret etc', cartilāgō (-inis) 'cartilagiu', lumbāgō 'durere de şale', mūcilāgō (-inis) 'mucozitate', uirāgō (-inis) 'femeie voinică, bărbătoasă', uorāgō (-inis) 'prăpastie, hău'; cālīgō (-inis) 'fum negru, nor negru, pîclă etc.', fulīgō (-inis) 'funingine', orīgō (-inis) 'izvor, punct de plecare, origine', petīgō (-inis) 'pecingine', robīgō (-inis) 'rugină', silīgō (-inis) 'grîu', uertīgō (-inis) 'ameţeală, vîrtej', aerūgō (-inis) 'cocleală', ferrūgō (-inis) 'rugină', lānūgō (-inis) 'puf'.

(b) F e m i n i n e l e abstracte verbale în -ēdō, -īdō, și adjectivale în -tūdō: dulcēdō (-inis) 'dulceață', grauēdō (-inis) 'greutate în corp, guturai', oscēdō (-inis) 'căscat frecvent', pinguēdō (-inis) 'grăsime'; cupīdō (-inis) 'dorință', formīdō (-inis) 'spaimă', libīdō (-inis) 'dorință, poftă'; altitūdō (-inis) 'înălțime', longitūdō (-inis) 'lungime', quiētūdō (-inis) 'liniște etc.'.

(4) Cîteva substantive izolate, vechi sau dialectale, prezentînd alternanțe diferite.

(a) Alternanța -ō-/Ø: carō (gen. carnis) f. 'carne.

(b) Alternanța ō/ē, la unele nume proprii: Aniō (-ēnis)m., rîul Aniene, Neriō (-ēnis), nume de divinitate feminină.

(5) Diverse formații, m a s c u l i n e și f e m i n i n e în -ōn- (dintre care unele productive), fără alternanță vocalică:

(a) Formații mai mult sau mai puțin izolate, m a s c u l i n e: carbō (-ōnis) 'cărbune', mucrō (-ōnis) 'vîrf ascuțit, sabie', sermō (-ōnis; cf. serō, seriēs?) 'conversație, discurs, limbă', umbō (-ōnis) 'ieșitură rotundă'.

(b) M a s c u l i n e cu sufixul "popular" -ōn-, folosit în porecle denominative, în echivalente ale numelui de agent, etc.: Catō Catō (-ōnis), Cicerō, (-ōnis), Nāsō (-ōnis); bibō (-ōnis) 'bețiv', gluttō (-ōnis) 'mîncău', praecō (-ōnis) 'crainic'.

(c) M a s c u l i n e în -iōn-, denumind îndeletnicirii: cūriō (-ōnis) 'preotul unei curii, crainic', centuriō (-ōnis) 'centurion', histriō (-ōnis) 'actor', mūliō (-ōnis) 'catîrgiu', ōpiliō (-ōnis) 'cioban' etc.

(d) M a s c u l i n e diverse (diminutive, nume de animale): homunciō (-ōnis) 'omuleț', seneciō (-ōnis) 'bătrînel'; curculiō (-ōnis) 'gărgăriță'.

(e) M a s c u l i n e și f e m i n i n e în -iōn-, abstracte denominative, abstracte verbale concretizate etc.: pugiō (-ōnis) m. 'pumnal', perduelliō (-ōnis) 'înaltă trădare', terniō (-ōnis)

m. 'grup de trei', quaternio (-ōnis) 'grup de patru, caiet din patru foi duble' m., quīniō (-ōnio)m. 'grup de cinci', tāliō (-ōnis)m. 'talion' (termen juridic), ūniō (-ōnis)m. 'mărgăritar' și omonimul f. 'unitate', 'unire', etc.

(f) Abstractele verbale f e m i n i n e (cu unele concretizări), formate cu sufixul neproductiv -i-ōn-: contāgiō (-ōnis) 'atingere, molipsire', condiciō (-ōnis) 'înțelegere, situație, condiție etc.', legiō (-ōnis) 'legiune, alegere', obsidiō (-ōnis) 'asediu', ragiō (-ōnis) 'direcție, limită, regiune, etc.', suspīciō (-ōnis) 'bănuială' etc.

(g) Abstractele verbale f e m i n i n e, formate cu sufixul productiv -ti-ōn- (la radicalele verbale terminate în dentală capătă forma -si-ōn-): laudātiō (-ōnis) 'elogiu', captiō (-ōnis) 'cursă etc.' , missiō (-ōnis) 'trimitere', flexiō (-ōnis) 'încovoiere, curbură etc.' ,etc. Este greu de stabilit dacă flexiunea acestui tip reprezintă o regularizare de dată latină. Limbile italice au forme fără -n-: umbr. natine 'natione' (dar pren.nationu 'puerperii').

(h) In latina tîrzie apare o extindere a tipului fără alternanță: substantive (denumind persoane) de decl.I capătă cazuri oblice în -ān- (dat.mammānī CIL X, 1965, tatānī ib., 3646); numele proprii grecești în -ē, au -ēn- (Nīcēnis, gen. de la Nīcē, gr. Νίκη ,CIL VI, 6492, Ticēne(m) de la Tychē gr. Τύχη , CIL X, 8249). E vorba aici de tendința spre imparisilabism destinată să compenseze usura desinențelor cazuale.

(6) Trei substantive m a s c u l i n e al căror nominativ prezintă neregularități de formație: pecten (-inis) 'pieptene', pentru care e de presupus un nominativ sigmatic *pectens (cf. gr. κτείς < *κτεν-ς) și care se va fi aliniat la declinarea neutrelor (vezi mai jos (8)) fără a-și schimba genul; sanguis (-inis) 'sînge (care curge în vine)', pentru care e de asemenea de presupus un nominativ sigmatic *sanguins confirmat de cantitatea lui -ī- (scurtarea, analogică cu declinarea în -i-, apare de la Vergiliu); dubletul

n e u t r u sanguen (-inis) este atestat la Ennius şi Cato; în ce măsură va fi circulat realmente e greu de precizat (Petronius,59,1, îl pune în gura lui Trimalchio); oricum, e o regularizare mai nouă, deoarece, ca forţă vitală, presupune masculinul ca "gen natural"; senex (senis) 'bătrîn' m. (şi f., cînd are funcţia adjectivală), cu o lărgire în velară la nominativ, se declină ca iuuenis (vezi mai jos 1.1.6.1. (3)), căruia i se opune; regularizări de tipul gen. senecis sau senicis sînt atestate de gramatici.

(7) Un masculin desemnînd o funcţie bărbătească şi provenind, pe cît se pare, dintr-un neutru: flāmen (-inis) 'preot al unei divinităţi' (cf. femininul Venus,-eris); a fost apropiat însă şi de skr.m. brahman 'preot', deşi acesta are primul -a- scurt.

(8) N e u t r e izolate, cu nominativul în -en (tema în -in- < -en-): anguen (-inis), dublet arhaic al m. şi f. anguis) 'şarpe', glūten (-inis) 'clei', inguen (-inis; cf.gr. ἀδήν ?) 'umflătură, stinghie', līmen (-inis) 'prag', nōmen (-inis; cf.umbr.nome, gr.ὄνομα, skr. nāma, got. namo, v.sl. ime etc.; nu e, contrar aparenţelor, derivat de la verbul nōscō) 'nume', ōmen (-inis) 'prevestire', pollen (-inis) 'făină fină'.

(9) N e u t r e formate cu sufixul productiv cu nominativul în -men (cf.gr.- μα < mn̥; la celelalte cazuri -min- < -men) şi formaţii asimilate cu acestea (vezi J.Perrot, Les dérivés latins en -men et -mentum, Paris, 1961): acūmen (-inis) 'vîrf, ascuţiş', agmen (-inis) 'trupă în marş', carmen (-inis; < *can-men) 'cîntec,poem' crīmen (-inis) 'acuzaţie', fulmen (-inis) 'trăsnet', sēmen (-inis)'sămînţă', etc.

(10) Un grup restrîns de n e u t r e prezintă o temă dublă: în -r- la nominativ şi în -n- la celelalte cazuri; această veche anomalie morfologică (despre care vezi E.Benveniste, Origines, passim) a fost eliminată în latineşte prin diverse reamenajări analogice: femur (gen.feminis) 'coapsă' (fără corespundent în altă limbă i.-e., datorită, probabil, interdicţiei de vocabular), normalizat apoi (din

sec.II, în literatură) în femur (-oris), femus (-oris); iecur, *iecinis sau *iocinis 'ficat' (cf.gr. ἧπαρ, ἥπατος < -pn-tos, skr. yákṛt, yaknás etc.), normalizat, de la primele documente, mai ales poetice, în iecur (-oris); genitivul, atestat mai tîrziu, iocineris sau iocinoris, iecinoris sau iecineris sprijină heteroclisia originară; alte forme atestate: iocur, iocinus (-oris) etc. (Neue-Wagener I, 837-839; despre vocalismul radical, vezi H.Rix, MSS, 18, 1965, p.79-92 = Strunk, Probl., p.200-212); iter (gen. *itinis; derivat al rădăcinii verbului eō; cf. hit. itar, innaš, toch.A ytār) 'drum', normalizat de la primele texte în iter (itineris); apar și gen. iteris (cf. iecoris) sau nom. itiner (atestate la autori; Lucr.5,653; Plaut, Merc. 929, Lucr.6,333, etc.), care însă nu s-au putut impune (cf. Neue-Wagener, I, p.290).

1.1.4.2.1. A l t e r n a n ț e l e vocalice de timbru și de cantitate au fost expuse în înșirarea grupurilor constitutive. Semnalăm faptul că alternanța ō/ø din carō/carnis ar putea reprezenta o veche situație i.-e. (cf. nom. rājā, gen. rājñas 'rege'). Alternanța secundară e/i poate proveni din poziția, finală sau mediană, a vocalei predesinențiale; la neutre (mai ales la cele cu etimologie clară, cu sufixul -men, de exemplu), nominativul avea la origine gradul zero, sonanta -n fiind vocalizată în latinește cu e, iar celelalte cazuri aveau vocalismul -e- devenit în latinește -i-. Paragraful precedent (10) a scos în evidență alternanța consonantică r/n și posibila alternanță vocalică o/e în rădăcină (iecur/*iocinis).

1.1.4.2.2. D e s i n e n ț e l e sînt în general identice cu cele ale temelor în lichidă (și în consoană propriu-zisă); cele mai multe deosebiri provin din evoluția fonetică.

1.1.4.2.2.1. N o m i n a t i v u l singular are numai izolat desinență sigmatică; aceasta există în epoca istorică pentru femininul cu temă în -m-, hiem-s (forma hiemps, bine atestată, prezintă un -p- epentetic) și masculinul pecten (v.mai sus.1.1.4.1.(6)); forma de nominativ hiemis este analogică cu temele în -i-.

Celelalte masculine și feminine, precum și, în conformitate cu regula generală, toate neutrele au desinență zero.

Observație. Scurtarea iambică poate transforma pe -ō în -o, mai întîi la cuvintele iambice propriu-zise: homō > homo (cf.Lucr. 6,652: nec tota pars, homŏ terrai quota totius unus; dar homō în 1,66, 6,676), apoi la finalele iambice: Pollio (cf.Hor.Sat. 1,10,42: unus uirorum,Fundani; Polliŏ regnum), mentio (Hor. Sat.1,4,93: liuidus et mordax uideor tibi? mentiŏ siquae), iar apoi la orice -ō: Veiento (Iuv.3,185: ut te respiciat clauso Veientŏ labello).

1.1.4.2.2.2. Vocativul este identic cu nominativul.

1.1.4.2.2.3. Desinența -m a acuzativului masculin și feminin devine și aici -em: hiemem, liēnem (despre silabație, vezi mai sus 1.1.4.1.(2)), hominem,carnem,praecōnem,missiōnem,sanguinem, senem.

1.1.4.2.2.4. Genitivul singular are desinența -is (< -es): hiemis,lienis,hominis,carnis,praecōnis,missiōnis,sanguinis,senis,nōminis; atestări ale fonetismului -es: Apolones (51,4 Degr., CIL I^2,37); atestări ale desinenței -us (< *-os): nominus (SCBacch., 511,7 Degr., CIL I^2,581, din 186 î.e.n.), Gorgonus (CIL IV 2o89, Pompei).

1.1.4.2.2.5. Dativul are desinența -ī (< -ē < -ei): hiemī,liēnī,hominī,carnī,praecōnī,missiōnī,sanguinī,senī,nōminī;atestări ale fazelor anterioare: -ei (există însă posibilitatea unei interpretări pur grafice, diftongul grafic ei notînd vocala lungă ē sau chiar ī): Apollinei (52,2 Degr.,CIL I^2, 693,găsită la Delphi, dedicație a lui Q.Minucius Rufus, consul în 110; deci e vorba de un arhaism grafic); -e (=ē): Apoline (27 Degr.,CIL I^2,2628, altar din Veii, sec.III?; cf. 49,50,53 Degr.,CIL I^2, 1928,2219,2233).

1.1.4.2.2.6. A b l a t i v u l este în -e: hieme, liēne, homine, carne, praecōne, missiōne, sanguine, sene, nōmine; atestări în -ī (analogic cu temele în -i-?): nōminī (1149,4 Degr., CIL I^2,1615, tăbliță de blestem din Cumae; deci posibilă influență oscă); exemplele literare nu sînt certe, fiind sau conjecturale sau neverificabile (în silabă elidată); în -īd (vezi mai sus, temele în consoană, 1.1.1.2.2.6., obs.(1): couentionid (SC Bacch., 511,22 Degr., CIL I^2 581).

1.1.4.2.2.7. L o c a t i v u l se termină în -ī: Carthāginī, bine atestat la Plaut și chiar la Cicero, T.Livius; formele plautine cu -e sînt fie ablative ale originii, fie ale separației; poezia epică însă nu admite acest locativ (terminat într-un cretic), ceea ce grăbește înlocuirea lui cu ablativul; în proză ezitările încep de la Cicero; Sicyōnī (Plaut).

1.1.4.2.2.11-12. N o m i n a t i v u l și v o c a t i v u l plural se termină în -ēs la masculin și feminin: hiemēs, liēnēs, hominēs, carnēs, praecōnēs, missiōnēs, sénēs; neutrele se termină în -a: nōmina.

1.1.4.2.2.13. A c u z a t i v u l plural masculin și feminin este în -ēs (< *-ens < *-n̥s): hiemēs, liēnēs, hominēs, carnēs, praecōnēs, missiōnēs, sanguinēs, senēs; la neutre în -a: nōmina.

1.1.4.2.2.14. G e n i t i v u l plural este în -um (< *om): hiemum, liēnum, hominum, carnum, praecōnum, missiōnum, sanguinum, senum, nōminum. Genitive în -ium (analogice cu temele în -i): rēnium (passim; despre tendința monosilabelor spre o flexiune mixtă, vezi mai jos, 1.1.6.0.), carnium (tardiv).

1.1.4.2.2.15-17. D a t i v u l , a b l a t i v u l și l o c a t i v u l plural sînt în -ibus (< *(i)bhos): hiemibus, liēnibus, hominibus, carnibus, praecōnibus, missiōnibus, sanguinibus, senibus, nōminibus. Grafia (și fonetismul) -ebus: Dectuminebus (Sententia Minuciorum, 517,39 Degr., CIL I^2,584, lîngă Genova, sfîrșitul sec.II î.e.n.).

1.1.4.2.3. Tabelul desinențelor este identic cu cel al temelor consonantice.

1.1.4.2.4. P a r a d i g m e l e latinei literare:

M.F.

Singular	N.V.	hiems	liēn	homō	carō	praecō	missiō	senex
	Ac.	hiemem	liēnem	hominem	carnem	praecōnem	missiōnem	senem
	Gen.	hiemis	liēnis	hominis	carnis	praecōnis	missiōnis	senis
	Dat.	hiemī	liēnī	hominī	carnī	praecōnī	missiōnī	senī
	Abl.	hieme	liēne	homine	carne	praecōne	missiōne	sene
	Loc.			[Carthāginī]			[Sicyōnī]	

Plural	N.V.Ac.	hiemēs	liēnēs	hominēs	carnēs
	Gen.	hiemum	liēnum	hominum	carnum
	Dat.Abl.Loc.	hiemibus	liēnibus	hominibus	carnibus

Plural	N.V.Ac.	praecōnēs	missiōnēs	senēs
	Gen.	praecōnum	missiōnum	senum
	Dat.Abl.Loc.	praecōnibus	missiōnibus	senibus

N

	S i n g u l a r		P l u r a l	
N.V.Ac.	nōmen	iter	nōmina	itinera
G.	nōminis	itineris	nōminum	itinerum
Dat.	nōminī	itinerī	nōminibus	itineribus
Abl.	nōmine	itinere	nōminibus	itineribus

O b s e r v a ţ i e. Toate tipurile discutate pînă acum constituie, în gramaticile tradiţionale, declinarea a III-a "imparisilabică" (chiar dacă māter, carō sau senex, de exemplu, au acelaşi număr de silabe la nominativ şi la genitiv). Ele constituie o unitate, în sincronie, deoarece sonantele lichide şi nazale au numai funcţie consonantică în latina atestată de texte. Inventarul bogat al acestor tipuri şi frecvenţa mare a elementelor lexicale componente conferă "declinării" o rezistenţă deosebită, iar "imparisilabismul" contribuie la menţinerea opoziţiilor dintre cazuri, şi, mai tîrziu, dintre numere (vezi Anexa I).

1.1.5. Teme în sonanta -i-

1.1.5.0. Datorită funcţiei vocalice a sonantei i, flexiunea acestor teme (ca şi cea în -u-) prezintă diferenţe în raport cu temele în lichide şi nazale, provocate în largă măsură de rezultatul fonetic diferit al întîlnirii sonantei vocalice -i- cu desinenţele, vocalice sau consonantice. De aceea, gramaticii antici au separat acest grup de cel al temelor consonantice propriu-zise (şi în lichidă sau nazală), denumindu-l "declinarea a III-a p a r i s i l a b i c ă" (la singular cazurile oblice au acelaşi număr de silabe cu nominativul).

Caracterul particular al sonantei -i- aduce după sine şi altă consecinţă; se ştie că o rădăcină indo-europeană comportă, în forma ei simplă, trei sunete: o consoană (sau sonantă printre care trebuie socotite şi "laringalele"), vocala e/o (rar şi în condiţii speciale a) şi o a doua consoană (sau sonantă). In cazul cînd sonanta finală a rădăcinii este -i-, aceasta formează un diftong cu vocala precedentă (*rei-, de exemplu) care evoluează diferit şi se comportă în flexiune diferit de un -i- cu funcţie vocalică (acesta din urmă fiind sufix sau făcînd parte dintr-un sufix: axis = $\text{ə}_2$eks-i-).

Comparaţia indo-europeană permite reconstituirea unei situaţii şi mai complexe, deoarece existau o serie de cuvinte care nu comportau alternanţele vocalice atestate la majoritatea temelor în -i-: faţă de tipul majoritar în care alternanţa o/e/Ø afecta lărgirea -i- (ei din tema genitivului sau a dativului, alterna cu i din tema nominativului, tipul grecesc πόλις , cu gen.dialectal - nesigur - în-εις), o minoritate avea alternanţa în desinenţă (-os/-s opunea genitivul singular nominativului, tipul grecesc ὄϝις>οἶς , cu gen. οἰός). Această distincţie nu are urme sigure în limba latină, tipul minoritar aliniindu-se la cel majoritar. In schimb declinarea latină în -i- absoarbe şi alte cîteva tipuri, printre care vechile teme în -ī- (=-iy- sau -$iə_1$) şi unele substantive în -ē-, a căror repartiţie la declinarea aceasta sau la cea specifică în -ē- ("a V-a") e neclară.

1.1.5.1. Declinarea în -i- cuprinde aşadar:

(1) M a s c u l i n e şi, în majoritate, f e m i n i n e disilabice, cu origine în bună parte indo-europeană (de tipuri diverse, asupra cărora nu vom insista; vezi totuşi mai jos, acuzativul şi ablativul), în care nu rareori -i- reprezintă un aranjament latin: amnis 'rîu' m. şi f. (f. mai vechi ?), anguis m. şi f. 'şarpe', auis f. 'pasăre', auris f. 'ureche', axis m. 'osie', bīlis f. 'fiere', callis m. şi f. 'drum (pentru turme)', caulis m., 'vrej, tulpină, varză', ciuis m. (şi f. cînd e vorba de o persoană feminină) 'cetăţean', classis f. 'clasă, flotă etc.', clāuis f. 'cheie, collis m. (şi f.?) 'deal', cratis f. 'grătar', crinis m. şi (arhaic) f. 'păr', ensis m. 'sabie', fascis m. 'mănunchi', febris f. 'friguri', fīnis m. şi f. 'sfîrşit', follis m. 'foale', fūnis m. şi f. 'funie', hostis m. 'străin, duşman', ignis m. 'foc', nāres (pl.)f. 'nări', nauis f. 'corabie', neptis (la origine temă în -ī-, cf. skr.naptis)f. 'nepoată', orbis m. 'cerc', ouis f. (l. origine comun) 'oaie', piscis m. 'peşte', sitis f. 'sete, testis m. 'martor', tussis f. 'tuse', uermis m.'vierme', uītis f. 'viţă', unguis m. 'unghie', etc.

(2) Cîteva polisilabe, în parte derivate, în parte origine obscură, m a s c u l i n e și, mai ales, f e m i n i n e: aedīlis (poate adjectiv substantivat) m. 'edil', sīcīlis (sicilis în latina tîrzie, pus în legătură cu secō 'a tăia') f. 'seceră', sodālis m. 'membru al unei confrerii etc.', secūris f. 'secure'.

(3) Cîteva m a s c u l i n e în care -i- este precedat de consoană +r, ceea ce duce, prin transformări fonetice (vocala scurtă -i- se sincopează, iar -r- rezultat de aici se vocalizează în -er; cf. mai jos, declinarea tematică în -ro-), la un nominativ în consoană + -er: imber (gen. imbris) 'ploaie', linter (-tris) 'luntre', uter (-tris; forme n. sînt atestate la plural) 'burduf'. Cele mai multe din aceste substantive au dublete cu nominativul refăcut în -is: imbris, lintris, utris.

(4) Un număr de n e u t r e (în parte adjective substantivate) care, de asemenea din cauze fonetice, transformă la nom.-voc.-ac.sg. pe -i- în -e: cubīle 'culcuș, cuib etc.', focāle 'fular', mantēle 'ștergar', mare 'mare', monīle 'colier', rēte (dar și rētis, f. și m. cu abl. rete) 'plasă', praesaepe (dar și praesaepēs f.; derivă din saepes 'împrejmuire' f.) 'țarc', sedīle 'scaun'.

(5) Ca și la masculine sau feminine, unele n e u t r e în -(ā)li- sau -(ā)ri- (adjective substantivate) au nom.-voc.-ac. în -al, -ar, cu scurtarea fonetică a lui -a- în silabă finală (această transformare le face să treacă în categoria școlară a "imparisilabicelor"); dublete în -āle, -āre sînt atestate (nu e vorba, desigur, de arhaisme, ci de restabiliri analogice, cu atît mai de așteptat, cu cît, ca adjective, forma neutră în -e e singura folosită: animal (-ālis) 'ființă însuflețită, animal', ceruical (-ālis) 'pernă', puteal (-ālis) 'ghizduri', tribunal (-ālis) 'tribună' uectīgal (-ālis) 'impozit', calcar (-āris) 'pinten', exemplar (-āris) 'model, copie', lacūnar (-āris) 'tavan decorat', puluīnar (-āris) 'pernă, pat'.

(6) Un monosilab f e m i n i n în -ī-, defectiv și cu pluralul refăcut: uīs (gen.uīs r a r atestat; cf. gr. ἴς ; pluralul după temele în -s-, uīres, cu gen. după monosilabele "mixte", uīrium; vechiul (?) n.pl. uīs e atestat la Lucrețiu, Sallustius etc.) 'forță (în acțiune), violență'.

(7) Cîteva f e m i n i n e cu nom.sg. în -ēs; unele dintre acestea sînt deverbative clare și par a fi abstracte în -ē-, aparținînd așadar declinării a V-a, fără ca împrejurările trecerii la categoria de care ne ocupăm aici să poată fi explicate[1]: aedēs (cf.gr. αἴθω 'a arde') 'casă, templu', caedēs 'tăiere, ucidere', lābēs 'prăbușire', rūpēs 'stîncă', sēdēs 'scaun, reședință etc.', sordēs 'murdărie'; altele n-au corespondente verbale: famēs 'foame', fēlēs 'pisică (sălbatică) etc.', mōlēs 'masă (de piatră etc.)', uolpēs 'vulpe'. Constituind o grupare oarecum aberantă, se observă o dublă tendință: unele substantive au și elemente de flexiune în -ē- (de declinarea a V-a): famēs, de exemplu, are și gen.în -ei, abl. -ē; altele înlocuiesc la nom.sg. pe -ēs prin -is: aedis, caedis, clādis , famis[2] etc.(lista la Neue-Wagener, I, p.279-281); pentru unele există și nominative fără vocală (adaptare analogică sau, dacă acceptăm ideea lui Kuryłowicz, forma veche): nubs (cf. App.Probi, 96: nubes non nubs).

Cele cîteva m a s c u l i n e au genul gramatical determinat de cel natural: uātēs '(poet) profet', uerrēs (veche temă în -n, cu diverse asimilări și reamenajări ?) 'vier'.

1.1.5.2.1. A l t e r n a n ț e l e originare indo-europene afectau lărgirea -i- (este vorba de tipul corespunzător gr. πόλις , singurul păstrat în latinește): gradul zero caracteriza nom.,ac.,instr.

---

1) După J.Kuryłowicz, BSL, 61, 1966, 1. p.19-20, ar fi vorba de reamenajări analogice ale unor cuvinte radicale.

2) Existența unora dintre aceste forme este garantată de recomandările din Appendix Probi: plebes non pleuis (91), uates non uatis (92), tabes non tauis (93), apes non apis (95), uulpes non uulpis (98), lues non luis (100), fames non famis (104), clades non cladis (105), aedes non aedis (107), sedes non sedis (108), proles non prolis (109).

sg., gen.,ac.pl., iar gradul e (lărgirea devenea așadar diftongul -ei- sau grupul -ey-) caracteriza gen. și dat. sg.,nom.pl. Evoluția fonetică latină, ca și unele procese analogice, au înlăturat aceste alternanțe; apar, în schimb, alternanțe cantitative (i/ī) și jocul normal e/i în silabă finală deschisă sau închisă, care se va vedea din paradigmă.

1.1.5.2.2. D e s i n e n ț e l e sînt aceleași cu ale celorlalte teme în sonantă; în decursul istoriei se produc însă transformări fonetice și înlocuiri datorate influenței tipului consonantic, care, avînd un inventar mult mai bogat, domină întreaga "declinare a III-a"; exercitarea acestei influențe este favorizată de caracterul neanalizabil al multor forme ale declinării în -i-.

1.1.5.2.2.1. N o m i n a t i v u l singular al masculinelor și femininelor are desinența -s atașată unui vocalism predesinențial Ø (cf. ven. k a r i s 'afecțiune (?)', gr. πόλις 'cetate', skr. agnis 'foc'): ignis, securis,uīs,aedēs.

> O b s e r v a ț i e . Deoarece -s este o consoană debilă, mai ales în perioada arhaică (a fost restabilit din motive morfologice în perioada clasică), se găsesc în inscripții exemple fără -s final (și cu -e pentru -i marcînd pronunțarea deschisă a vocalei scurte): aidile (449 Degr., CIL I^2, 22 lîngă Roma, sec.III î.e.n.), plebe (129 Degr.,CIL I^2, 2659, lîngă lacul Albanus, sec.III î.e.n.).

Temele în -ri- au nominativul în -er (vezi mai sus, 1.1.5.1.(3); -s a fost asimilat cu -r și geminata finală simplificată): imber.

Neutrele au, ca peste tot, desinența Ø; deoarece latina transformă orice -i (în finală absolută) în -e, nominativul se termină în -e, ceea ce tulbură claritatea flexiunii: mare, cubīle.

Cum am văzut mai sus (1.1.5.1.(5)), unele polisilabe în -āli- și -āri- pierd vocala scurtă finală, nominativul terminîndu-se astfel, în -al și -ar (cu scurtarea lui -a- în silabă finală[1]); forme refăcute sînt însă destul de frecvente; pe lîngă animal, tribūnal, exemplar, găsim deci animāle, (Lucr.,1,227; 3,635; ambele sînt însă adjective!), tribūnāle (condamnat de Quint. 1,6,17), exemplāre (Lucr.2,124, acuzativ) etc. (Lista la Neue-Wagener, I, 288-289).

1.1.5.2.2.2. V o c a t i v u l singular nu prezintă urme ale vechii desinențe ∅ (cf.gr. πόλι), ci este identic cu nominativul.

1.1.5.2.2.3. A c u z a t i v u l singular nu are o formă unică, iar explicațiile date variațiilor nu au obținut consensul specialiștilor. Desinența -m se adaugă la -i- din temă, obținîndu-se astfel terminația -im; aceasta, cuplată de obicei cu abl. în -ī, este aproape unica formă de acuzativ a cîtorva substantive: nume de rîuri Tiberim etc., și femininele febrim, neptim, puppim, restim, secūrim, sitim, turrim, tussim și, bineînțeles, uim; la aceasta se adaugă (pe lîngă împrumuturile din greacă - basim < gr. βάσιν -) ,cîțiva termeni tehnici, de asemenea feminini, de origine obscură: amussim 'riglă', burim 'parte a plugului', cucumim (cu numeroase variante 'castravete', fatim (numai în ad fatim 'din abundență'), rauim 'răgușeală', rumim 'uger'; marea majoritate a substantivelor au însă acuzative în -em; există și ezitări puppim și puppem, secūrim și secūrem, turrim și turrem, clāuim și clāuem, peluim și peluem; sînt atestate chiar și acuzativele sitem și tussem, deși aceste două cuvinte figurează între cele cu -im constant (lista formelor și citarea mărturiilor gramaticilor antici la Neue-Wagener, I, p.301-325). Adoptarea unei explicații privind această stare de lucruri e legată de tratamentul fonetic al finalei -im: putem admite că acest

1) Urme de -āl: Bacchānāl la Plaut, Aul.413 (aperit Bacchānāl adest), într-un octonar iambic (e vorba însă de un canticum cu scandarea discutabilă).

grup se conservă în latinește (cf. enim, olim, adverbele în -(t)im, etc.); în acest caz, acuzativul în -im reprezintă conservarea terminațiilor i.-e.-im (cf.gr. πόλιν și ὄϜινοϊν, skr. agním) și -īm, a temelor în -ī- (cf. skr. naptīm), cu scurtarea obișnuită a lui -ī- dintr-o silabă finală închisă; terminația majoritară -em reprezintă o extindere analogică a desinenței temelor consonantice. Dacă însă admitem (împreună cu Meillet, urmat de Ernout) că -im devine în latinește -em (cf. *k^wi-m > quem), atunci -em reprezintă continuarea normală a i.-e. -*im, iar -im provine din -*īm (uim, neptim, peluim sînt singurele corespondente sigure ale unor teme indo-europene în -ī-). Sîntem înclinați să ne raliem primei explicații, deoarece (a) tratamentul fonetic -im > -em nu se bazează decît pe puține exemple, (b) înlocuirea terminației -im prim -em se face treptat, în decursul istoriei limbii latine și nu se realizează în toate cazurile, cum s-ar fi întîmplat dacă era vorba de o transformare fonetică generală ("lege fonetică"), (c) ori de cîte ori valoarea de acuzativ nu e clară pentru vorbitori, înlocuirea lui -im prim -em nu se produce (adverbul partim este la origine un acuzativ în -im, conservat ca atare; acuzativul "normal" al aceluiași substantiv este însă partem; cf. 1.1.6.2.2.3.).

1.1.5.2.2.4. Pentru g e n i t i v u l singular comparația indo-europeană stabilește terminația -ei-s (sau, cu alt grad vocalic, -oi-s); reconstrucția aceasta este sprijinită pe osc. aeteis 'partis', skr. agnēs etc. Rezultatul fonetic ar fi fost, într-o primă fază, lat. *-eis, devenit apoi -*īs; o asemenea terminație nu este atestată în nici un text, fiind înlocuită cu -is, provenită de la temele consonantice.

O încercare de a găsi totuși o etimologie i.-e. pentru lat. -is a făcut O.Szemerényi, Einf., p. 163: tipul secundar al temelor în -i-, reprezentat prin gr. ὄϜις, are gen. în -yos (gr. ὄϜιός > οἰός); în lat. -yos poate deveni -is

(cf. *alyod aliud, dar și alid). Dar cum acest tip a fost eliminat din latinește, explicația nu e verosimilă (de altfel, autorul o prezintă numai ca un sprijin, nu ca o explicație unică, al generalizării terminației -is).

Pentru exemplele pe care le urmărim, avem așadar: ignis, neptis, secūris, uīs, aedis, imbris, cubīlis, animālis.

1.1.5.2.2.5. Si pentru d a t i v u l singular se pornește de la gradul e al vocalismului predesinențial, -*ey-ei (skr. agnáye); prin căderea lui -y- intervocalic se ajunge la -*ēi, transformat în -ei prin scurtarea vocalei lungi înaintea altei vocale; grupul -ei devine apoi diftong și trece, prin faza intermediară -ē, la -ī; s-a propus (Safarewicz, Gramm., p.146) și o transformare prin haplologie: repetarea ey-ei se reduce la -ei; explicația nu ni se pare necesară. Oricum, se observă că și la acest caz vorbitorul nu mai poate analiza morfologic terminația, elementul -i- al temei contopindu-se cu desinența în rezultanta finală -ei, -ē, -ī; în felul acesta declinarea în -i- are aceeași terminație cu cea consonantică: ignī este perfect paralel cu orīginī, de exemplu. Fazele intermediare sînt foarte slab reprezentate: nu există nici un exemplu pentru -ei în Neue-Wagener, I, p.297, și nici în indexul lui Degrassi sau din CIL I²; e interesantă apropierea unui dativ în -ei al temei în -s- cu un dativ în -ī- al temei în -i-(de fapt "mixte"): maiorei parti (CIL I², 583,6o și 75), ceea ce denotă cel puțin o diferență cronologică, dacă nu chiar o istorie diferită. Pentru faza -ē propunem un exemplu, chiar dacă ar putea fi artificial. Intr-un pasaj din Pseudolus, Plaut îi atribuie personajului eponim o tiradă parodistică a stilului înalt[1]: dico omnibus/pubē praesenti in contione, omni poplo (v. 125-126); pubē (cantitate garantată de metrică) praesentī este complementul indirect al lui dīcō, întocmai ca și

1) Cf. M.Fr.Bălțăceanu, Vocabularul parodiilor plautine ca document al stilurilor parodiate, StCl, 8, 1966, p.97-119.

omni poplo (se observă forma arhaică, fără anaptixă); pūbē este așadar dativul arhaizant al substantivului pūbēs, -is (e posibilă însă și flexiunea după decl. a V-a). Formele clasice sînt aceleași cu cele arhaice și tîrzii (cf. rom. (unei) vulpi): ignī, neptī, securī, uī (foarte rar), aedī, imbrī, marī, cubīlī, animālī.

1.1.5.2.2.6. A b l a t i v u l singular (ca și acuzativul) nu e unitar, iar originea și repartiția formelor sînt neclare. Toate par a fi, la date diferite, rezultatele unor procese analogice. Cea mai veche, cu corespondente italice, este -īd (cf. osc. s l a a g i d 'confinio'), provenită din influența abl. -ōd al temelor în -o/e-; atestările epigrafice sînt puține și nesemnificative: marid de pe "columna rostrata" e fără îndoială o arhaizare abuzivă (de aceea nici nu utilizăm datele oferite de această inscripție, 319 Degr.), iar loucarid se găsește în legea de la Luceria, în Apulia (504 Degr., CIL I^2, 401, sfîrșitul sec. IV), text cu numeroase elemente dialectale. Consoana finală -d, dacă va fi existat realmente, cade și terminația rămîne -ī. O acțiune analogică mai recentă, dar începută înaintea apariției textelor scrise, extinde la temele în -i- ablativul în -e al temelor consonantice. Repartiția formelor este, în linii mari, următoarea: ablativul în -ī- este constant la neutre (totuși sînt atestate laqueāre, uectīgāle) și la femininele cu acuzativul în -im: uī (fără excepție) sitī și tussi (cu extrem de rare forme în -e); la substantivele unde acuzativul ezită între -im și -em, ezitarea se regăsește și la ablativ, cu un oarecare avantaj numeric al ablativului în -i față de acuzativul în -im; deoarece, în textele poetice, existența lui -ī este garantată de ritm (în timp ce acuzativele -em și -im sînt metric echivalente), putem trage concluzia că în realitate și acuzativul în -im era mai frecvent decît apare în manuscrise, influențate de doctrinele gramaticale tîrzii; e drept că în favoarea ablativului în -i acționa și flexiunea adjectivală paralelă. Cîteva exemple de ezitări: amnī (numeroase cazuri în proză, dar în poezie apare numai la sfîrșitul versului, poziție neconcludentă)

/amne (Lucan,6,366) - fără ac.în -im -, auī (Hor.,Carm.,1,15,5)/aue (Ov,Met., 5,147) - fără ac. în -im -, classī (Verg.,Aen., 8,11)/classe (id. ,ib., 1,379) - ac.și în -im -, collī (Lucr.,2,317)/colle (frecvent) - fără ac. în -im -, febrī/febre - ac. în -im -, ignī/igne (postclasic) - fără ac. în -im -, imbrī (la fel numele de luni septembrī etc.)/imbre - ac. în -im -, nauī/naue - ac. în - im -, neptī/nepte (în proză) - ac. în -im -, puppī/puppe (Lucan, 1,5o1) - ac.în -im -, etc. Caracterul analogic al terminației -ī rezultă și din faptul că substantivele cu nom. în -ēs au uneori abl. în -ī: labī (Lucr., 5,93o) etc. Cf., pentru mărturiile gramaticilor și lista exemplelor, Neue-Wagener I, p. 327-275. Norma clasică este așadar ezitantă: ignī (și igne),neptī (și nepte), securī,uī,aede,imbrī (și imbre),marī,cubīlī,animālī.

1.1.5.2.2.7. Locativul în -ī se confundă cu ablativul; nu pare a fi atestat decît la numele de orașe (Neapolī, Amphipolī, Hispalī,Leptī); toate exemplele fiind în proză nici măcar cantitatea finalei nu e certă.

1.1.5.2.2.11-12. Pentru nominativul și vocativul plural, se pornește de la gradul e atît al lărgirii, cît și al desinenței: -*ei-es (cf.gr. πόλεες > πόλεις , skr.agnáyas); prin evoluția fonetică normală (căderea lui -y- intervocalic și contracția celor doi e) se ajunge la terminația -ēs (cu sacrificarea, din nou, a caracterului analizabil al formei), conservată în întreaga latinitate. Rareori se produce extinderea analogică la nominativ a terminației -īs de acuzativ (scrisă uneori -eis, simplă grafie, fără valoare etimologică): fīnīs și fīneis în Sententia Minuciorum (517 Degr.,CIL I^2,584,la Polcevera lîngă Genova, din anul 117 î.e.n.), pelleis într-o lege sacră (5o8 Degr., CIL I^2, 756, la Furfo, în țara vestinilor, sfîrșitul sec. II î.e.n.?), în mărturii ale gramaticilor și în transmiterea manuscrisă a textelor literare; același nominativ neetimologic se găsește la substantivul uīs (Lucr., 3,265) care, în norma clasică, se comportă la plural ca o temă mixtă terminată în -s- (uīrēs); odată cu extinderea

la acuzativ a terminației -ēs, această încercare de aliniere a nominativului la plural la forma acuzativului ia sfîrșit.

Observație. Debilitatea arhaică a consoanei finale -s face să se întîlnească și forme ca aidile (13o a Degr., CIL I[2] 2442, Lanuvium, sfîrșitul secolului III î.e.n.).

Pentru neutre se pornește de la gradul zero al predesinențialei, la care se adaugă desinența -a, așadar terminația este -ia, fără variații în cursul istoriei: maria, cubīlia, animālia. Este una din puținele forme analizabile ale acestui tip flexionar.

1.1.5.2.2.13. Acuzativul plural pornește de la gradul zero al vocalismului predesinențial, la care se adaugă desinența -ns, așadar *-ins (cf. gr. (Argos) ὄϝινς, (Creta) πόλινς, got. gastins 'oaspeți'); prin căderea lui -n- și lungirea compensatorie a vocalei se ajunge la -īs, norma preclasică și clasică. Ca și la acuzativul singular, se exercită și aici influența declinării consonantice, iar tendința unificării formale a nominativului cu acuzativul acționează în favoarea celui dintîi, astfel încît terminația -īs este treptat înlocuită cu -ēs, care devine normă în epoca imperială (și se menține astfel în gramaticile școlare). Datarea înlocuirii este dificilă datorită ezitărilor tradiției manuscrise și a echivalenței metrice a celor două forme concurente; din același motiv ne par discutabile încercările (cu origine în Antichitate, cf. Gell., 13,21,1-11) de a explica prin eufonie repartiția formelor în poezia clasică, în special la Vergiliu (cf. articolul, de altfel important, R.E.Gaebel, Latomus, 41,1982,1, p.1o4 și urm.). Inscripțiile au, cum e de așteptat, forma în -īs (și cu grafia arhaizantă -eis); cele mai vechi atestări ale acuzativelor în -ēs par a fi Langenses și Genuenses din Sententia Manuciorum (517,24,26 și 44 Degr., CIL I[2], 584, din 117 î.e.n.) urmate de ceiues din Lex agraria (CIL I[2], 585,73, citată după C.G.Bruns, Fontes iuris Romani antiqui - leges et negotia, Tübingen, 19o9, p.85, din anul 111); interesantă e repartiția

din Monumentum Ancyranum, din plină epocă clasică (datarea este discutată; copia acestui "testament al lui Augustus" va fi fost contemporacă cu originealul, pierdut): substantivele au acuzativul în -ēs, iar adjectivele în -īs[1], repartiție care se va menține încă multă vreme în textele literare; substantivele sînt: aedēs (IV,11,19 de două ori, VI,3), Alpēs (V,26), fīnēs (V,26 de două ori, și 3o), nāuēs (I,3), postēs (VI,34); nu există nici un substantiv cu acuzativul în -īs. Mărturiile gramaticilor și manuscriselor acordă însă preferință netă acuzativului în -īs (vezi textele reunite de Neue-Wagener I, p.375-393), astfel încît trebuie să le considerăm ca reprezentînd norma clasică[2]: ignīs, neptīs, secūrīs, uīs (rar, înlocuit cu uīrēs), aedīs, imbrīs. Neutrele au forma nominativului: maria, cubīlia, animālia.

1.1.5.2.2.14. Și pentru g e n i t i v u l plural se pornește de la gradul predesinențial zero, la care se atașează desinența -om, așadar -iom (cf. osc. a] í t t i ú m 'partium', umbr. peracrio 'praestantium', gr. πολίων - peste tot în afară de dialectul atic, care are πόλεων -, ὀϝιῶν) devenită, prin închiderea vocalei, -ium, terminație, după cum se vede, analizabilă; datorită însă caracterului greu analizabil al celorlalte terminații și numeroaselor extinderi analogice, petrecute la alte cazuri, ale formelor declinării consonantice, vorbitorii (și gramaticii antici) au perceput -ium ca un tot unitar, opus lui -um, ceea ce n-a influențat numai descrierile flexiunii, ci și flexiunea însăși, ducînd la fluctuații între -um și -ium la numeroase cuvinte (vezi și mai jos, 1.1.6., temele "mixte"), în ambele direcții, atît extinderea terminației -ium la temele consonantice (vezi mai sus, de ex., 1.1.1.1.(2) obs.), cît și a terminației -um la cele vocalice: uātum (poetic, deoarece aici și la celelalte cuvinte din lis-

1) Se găsesc totuși labentes, pedestres și equestres. Cităm după ediția H.Volkmann, Berlin, 1964.

2) Față de situația din Monumentum Ancyranum (începutul secolului I e.n.), descrisă mai sus, această afirmație poate părea prea categorică; preferăm însă o exagerare minoră în această direcție, decît, cum se întîmplă prea des, considerarea acestor acuzative drept arhaisme.

tă, terminația -ium, dacă nu e elidată, constituie elementul final al unui cretic), dar și uatium, apum și apium, caedum și caedium[1],mensum și mensium (poate temă mixtă), neptum (rar) și neptium, etc. (lista la Neue-Wagener I, p.394-402); neutrul mare pare să aibă o singură formă sigură marum la Naevius (Bellum Punicum, fr.10 Strzelecki); marium, recomandat de Priscian II 351, 25, nu e atestat în texte. Cu aceste rezerve, formele clasice sînt: ignium,neptium,securium,aedium,imbrium, cubīlium,animālium; ūs n-are decît genitivul recent ūrium.

1.1.5.2.2.15-16. D a t i v u l și a b l a t i v u l plural pornesc de asemenea de la gradul predesinențial zero, la care se atașează desinența -*bhos, așadar -*ibhos (cf. osc. l u i s a r i f s, cu sincopă, '*Luralibus', gr.mic.instr. po-ti-pi = *πόρτιφι 'cu juninci', skr agníbhyas), care devine -ibus.

Aparent, forma este analizabilă, elementul -i- rămînînd neschimbat. Dar deoarece (spre deosebire de genitiv) nu există opoziție față de temele consonantice (la care s-a extins -i- de la temele discutate aici) terminația -ibus e percepută de vorbitori ca o marcă unitară a dat.-abl. plural și contribuie la apropierea, și nu la diferențierea, dintre temele în -i- și cele consonantice; vom vedea mai jos (1.1.7.2.2.15-16) extinderea acestei terminații la alt tip flexionar. Formele luate ca exemplu sînt deci: ignibus,neptibus,securibus, aedīlibus, imbribus,maribus (atestat numai la alblativ), cubīlibus, animālibus; ūs nu are decît forma recentă ūribus.

1.1.5.2.3. Tabelul recapitulativ al terminațiilor(vocalism predesinențial, elementul -i-, desinențe) se prezintă în felul următor:

1) Fiind în mare măsură abstracte verbale, substantivele în -ēs sînt rareori atestate la plural; vezi inventarul formelor la A.Ernout, Les noms latins du type sēdēs, în Philologica, III,1965,p.7-28.

		M. și F.	N.
Singular	N.V.	-i-s	-*i-Ø > -e
	Ac.	-im și -em	-*i Ø > -e
	Gen.	-*ei-s, înlocuit cu -s	
	Dat.	-*ei-ei > -ẹ -ī	
	Abl.	-ī(d) și e	-ī
	Loc.	-ī	

Plural	N.V.	-*ei-es > -ēs	-i-a
	Ac.	-*ins > -īs, înlocuit cu -ēs	-i-a
	Gen.	-*i-om > -ium	
	Dat.Abl.	-*i-bhos > -ibus	

1.1.5.2.4. Paradigmele latinei literare:

Singular	N.V.	ignis m.	neptis f.	secūris f.
	Ac.	ignem	neptim (și neptem)	secūrim (și secūrem)
	Gen.	ignis	neptis	secūris
	Dat.	ignī	neptī	secūrī
	Abl.	ignī (și igne)	neptī (și nepte)	secūrī
	Loc.	——	——	——

Singular	N.V.	uīs f.	aedēs f.	imber m.
	Ac.	uim	aedem	imbrem
	Gen.	(uīs)	aedis	imbris
	Dat.	(uī)	aedī	imbrī
	Abl.	uī	aede	imbrī (și imbre)
	Loc.	——	——	——

Singular	N.V.Ac.	mare n.	cubīle n.	animal n.
	Gen.	maris	cubīlis	animālis
	Dat. Abl.	marī	cubīlī	animālī

Plural	N.V.	ignēs	neptēs	secūrēs
	Ac.	ignīs (și ignēs)	neptīs (și neptēs)	securīs (și securēs)
	Gen.	ignium	neptium	secūrium
	Dat.Abl.	ignibus	neptibus	secūribus

Plural	N.V.	uīs (și uīrēs)	aedēs	imbrēs
	Ac.	uīs (și uīrēs)	aedīs (și aedēs)	imbrīs (și imbrēs)
	Gen.	uīrium	aedium	imbrium
	Dat. Abl.	uīribus	aedibus	imbribus

Plural	N.V.Ac.	maria	cubīlia	animālia
	Gen.	marum	cubīlium	animālium
	Dat.Abl.	maribus	cubīlibus	animālibus

1.1.6. Teme "mixte"

1.1.6.0. Sub numele acesta se înțelege tipul flexionar care prezintă, cu o oarecare regularitate, atît elemente ale flexiunii consonantice, cît și ale celei în -i-[1]. Nu este exclusă, în principiu, posibilitatea ca, încă din indo-europeană, să existe, pornindu-se de la aceeași rădăcină (sau sufix), formații cu lărgirea -i- concomitent cu altele fără această lărgire (am văzut mai sus, 1.1.1.1.(2), încercarea de a explica astfel fluctuațiile derivatelor în -tat-; cf. și originea lat. nox). Dar indo-europeana nu cunoaște nici un grup coherent avînd această trăsătură; temele "mixte " reprezintă o inovație latină - de fapt rezultatul incomplet al unei tendințe -; punctul de plecare

1) Denumirea nu apare în toate manualele, deoarece fiecare element al grupului are o istorie distinctă; prin tratarea acestui grup într-un capitol separat, deși unele fluctuații între cele două tipuri (gen. -ium la teme consonantice) au fost expuse mai sus, urmărim degajarea mai clară a trăsăturilor unui model constituit din cuvinte foarte frecvent utilizate și capabil, de aceea, să exercite acțiuni analogice. Un capitol aparte îi dedică și Morfologia lui A.Ernout; F.Sommer, Hdb. p.358, menționează această "Mischdeklination" într-un scurt alineat.

îl constituie sincopa, în condiţii neelucidate, a elementului -i- la nominativul singular al unor disilabe; urmează de aici, pe de o parte, apariţia monosilabismului la nominativ (şi deci imparisilabismul flexiunii) şi, pe de altă parte, secvenţa "consoană" + s caracteristică aceluiaşi caz; din nom. mentis, de exemplu, se ajunge la mens, cu genitivul mentis; pluralul rămîne însă cu flexiunea în -i-; important însă este faptul că un cuvînt ca dens, gen. dentis, care la origine e o temă în dentală, fără -i-, se aliniază la modelul mens şi formează gen. pl. dentium, fără justificare etimologică. Uneori monosilabismul (cu vocala radicală lungă sau cu diftong) este marca suficientă a apartenenţei la acest tip (poate datorită existenţei unor secvenţe finale dentală + s, devenite -s). Este de la sine înţeles că, nefiind vorba de un grup închegat şi nici de un inventar prea bogat, există forme duble la toate cazurile în care cele două tipuri componente se deosebesc (nom.,ac.,abl.sg., ac., gen.pl.); existenţa temelor "mixte" contribuie la închegarea unei "a III-a declinări", nivelînd diferenţele între temele consonantice şi cele în -i-. Deseori cuvintele sînt fără etimologie, astfel că nu se poate determina punctul de plecare.

1.1.6.1. Grupul cuprinde aşadar:

(1) Un nucleu de monosilabe m a s c u l i n e şi f e m i n i n e, provenite din disilabe în -i-, cu sincoparea vocalei (apartenenţa unui cuvînt la flexiunea în -i- se stabileşte prin comparaţia indo-europeană sau prin indicii derivaţionale clare, nu prin existenţa unor forme cazuale specifice, acestea putînd fi analogice, iar raţionamentul, care le atribuie tema în -i-, circular): ars (gen. artis, formaţie în -ti- de la rădăcina care dă artus; cf. skr. ṛtis) f. 'meşteşug etc.', fors (fortis, de la fero ?) f. 'întîmplare', gens (gentis din rădăcina verbelor gignō, nāscor, cf. av. fra-zaintiš 'posteritate') f. 'neam etc'., glands (glandis, cf. v.sl. želǫdĭ) f. 'ghindă', mens (mentis, de la rădăcina verbului memini, cf. skr. matís) f. 'minte', mors (mortis, de la morior, cf. skr. mṛtís)f. 'moarte', pars (partis,

, de la pario ?) f. 'parte', pons (pontis, cf. v.sl. pǫtĭ[1]), unele forme cazuale vedice, dar gr. πάτος 'drum'; apropierea e însă nesigură) m. 'pod', sors (sortis, de la serō ?) f. 'sorț'.

Se încadrează în acest model alte monosilabe de origine neclară și chiar cîteva teme consonantice: arx (arcis) f. 'cetate', calx (calcis) f. 'călcîi' și 'var', dens (dentis, temă consonantică, cf. gen.gr. ὀδόντ-ος) m. 'dinte', falx (falcis) f. 'cosor', faux (faucis, folosit mai ales la pl.) 'gîtlej', fons (fontis) m. 'izvor', fraus (fraudis, probabil temă consonantică) f. 'înșelătorie', frons (frondis) f. 'frunziș', frons (frontis) m. și f. 'frunte', lanx (lancis) f. 'tavă', līs (lītis ,din stlīs) f. 'proces', mās (maris) m. 'mascul', mons (montis; cuvînt i.-e., dar formație neclară) m. 'munte' , nox (noctis; temă consonantică, cf. gr. νυκτ-ός ; există însă și forme în -i-: ved. nom.pl. náktis, v.sl. noštĭ) f. 'noapte', urbs (urbis) f. 'oraș'.

(2) Numele formate cu ajutorul sufixului -ás, accentuat, după informațiile gramaticilor, pe ultima silabă și a cărui formă de nominativ provine de asemenea dintr-o sincopă (< -ātis); ele desemnează locuitorii unui oraș, membrii unei grupări etc.: Antiās (-ātis) 'locuitor al orașului Antium', Arpīnās (-ātis) 'locuitor al orașului Arpinum'; quoiās (și quoiātis) 'din ce țară', nostrās 'din țara noastră', optimātes 'nobili' etc., toate avînd și folosire adjectivală (lista la A.Ernout, Philologica, III, 1965, p.29-54).

(3) Includem aici cîțiva termeni cu o situație oarecum inversă: vechi teme consonantice, care la plural au toate trăsăturile morfologice ale acestora, dar la singular sînt identice cu temele în -i- ("parisilabice"); originea lor este indo-europeană, detaliile formațiilor sînt însă neclare: canis (gen. canis; și canēs; cf.gr. gen. κυν-ός cu nom. κύων) m. 'cîine', iuuenis (gen. iuuenis; temă

1) Tipul în -ti are o extindere deosebit de largă în v.sl., ceea ce îi micșorează valoarea de argument: lat. dōs, pe care, bazîndu-ne pe sacerdōs, l-am trecut la temele consonantice, are în v.sl. corespondentul datĭ.

-n-, cf. skr. ac. yúvānam, gen. yūnás), mensis (gen. mensis ; tema originară pare a fi mens-, refăcută diferit de fiecare limbă; gr. μήν cu gen.dial.(Lesbos) μῆνος , umbr.loc. menzne 'mense') m. 'lună', pānis (gen. pānis; și pāne n.) m. 'pîine'.

1.1.6.2.1. Nefiind vorba de un grup unitar, nu e cazul să semnalăm aici a l t e r n a n ț e l e , care nu diferă de cele ale celor două tipuri componente; notăm totuși alternanța cantitativă mās/maris, provenită din tendința latină de lungire a monosilabelor.

1.1.6.2.2. Dintre d e s i n e n ț e ne vom opri numai asupra celor în care poate interveni deosebirea dintre temele în -i- și cele consonantice.

1.1.6.2.2.1. Există numeroase dublete în -i-s ale n o m i n a t i v u l u i singular, mai degrabă refaceri analogice decît forme anterioare sincopării; cităm numai exemple vechi: frondis (atribuit unor "antiquiores" de Servius, Georg., 2,372), mentis (Enn. Var., 51,53), sortis (Plaut, Cas. 380).

1.1.6.2.2.3. Se găsesc urme de a c u z a t i v singular în -im: partim (Lucr. 6,83=384, neacceptat de editori, și epigrafic, 51 Degr., CIL I[2], 37, proveniența necunoscută; -m e omis).

1.1.6.2.2.6. Mai frecvent e a b l a t i v u l în -ī: sortī (de la Plaut), partī (de la Plaut), mentī (exemple nesigure), montī și fontī (amintite de Varro, Ling., 9,64,112) etc.

1.1.6.2.2.13. A c u z a t i v e plurale în -īs sînt atestate la cele mai multe cuvinte, chiar și la cele unde punctul de plecare e o temă consonantică: artīs, cohortīs, fontīs, gentīs, mensīs, mentīs, mortīs, partīs, pontīs, sortīs, urbīs. Predomină, evident, acuzativele în -ēs.

1.1.6.2.2.14. După cum se știe, terminația g e n i t i v u - l u i plural este semnul cel mai clar al apartenenței unui cuvînt la

declinarea consonantică sau la cea în -i-. Substantivele care ne interesează aici au -ium la grupul (1), -ium şi uneori -um la grupul (2), -um la cel de al treilea, cu excepţia lui mensis, unde ambele genitive sînt atestate; amintim că ezitarea între cele două forme de genitiv este mult mai larg răspîndită, ea avînd uneori şi cauze metrice; au gen. în -ium: arcium, artium, cohortium, falcium, faucium, fontium, frondium, frontium, glandium, lītium, marium, montium, noctium, partium[1], urbium; în -um: canum, iuuenum ; cu ezitări: dentium şi dentum, fraudium şi fraudum (acest din urmă în poezia dactilică), mensium şi mensum (apare şi mensuum, după Iduum ?), pānium (recomandat de Caesar) şi pānum (recomandat de Verrius Flaccus; nu apare decît în textele tîrzii şi numai sub această formă); optimātium şi optimātum, Quirītium şi Quirītum.

1.1.6.2.3. Nefiind vorba de o categorie autonomă, nu se poate problema unui tabel al terminaţiilor.

1.1.6.2.4. Paradigmele latinei literare:

Singular	N.V.	gens f.	iuuenis m.,f.
	Ac.	gentem	iuuenem
	Gen.	gentis	iuuenis
	Dat.	gentī	iuuenī
	Abl.	gente	iuuene
	Loc.	—	—
Plural	N.V.	gentēs	iuuenēs
	Ac.	gentīs şi gentēs	iuuenēs
	Gen.	gentium	iuuenum
	Dat. Abl.	gentibus	iuuenibus

1) Caesar recomandă partum, atestat la Ennius (Ann. 593) determinat, fără îndoială, de ritm.

1.1.7. Teme în sonanta -u-

1.1.7.0. Din punct de vedere indo-european, flexiunea în -u- e perfect paralelă cu cea în -i-, statutul celor două sonante fiind identic. Situaţia se menţine în diverse limbi indo-europene, în greacă de exemplu. In latineşte s-a produs însă o ruptură, provocată în largă măsură de evoluţia fonetică a altui tip flexionar, superior numericeşte: în momentul în care o neiniţial trece la u, flexiunea tematică devine, la două importante cazuri ale singularului, o flexiune în -u-: nom. -us, ac. -um, aşadar identice cu formele declinării în -u-; de aici presiunile flexiunii tematice asupra celei în -u-, pe care o va absorbi cu încetul. Pe de altă parte, influenţa exercitată de declinarea consonantică asupra celei în -i-, favorizată de asemenea de cauze fonetice, micşorează apropierile dintre cele două tipuri în sonantă, izolînd-o pe cea în -u-. De aceea, gramaticii latini, ţinînd seama de realităţi, au descris în mod separat flexiunea în -u- sub numele de "declinarea a IV-a". Din punctul de vedere al originii, există şi cîteva cuvinte cu temă în -u- (mai ales cînd sonanta îndeplineşte funcţia de al doilea element al unui diftong) trecute de gramaticii latini la declinarea a III-a (după forma lor de genitiv, refăcută); consecvenţi principiului nostru de a porni de la indo-europeană, le vom trata şi pe acestea în capitolul de faţă.

1.1.7.1. Acest tip flexionar cuprinde:

(1) Un număr relativ restrîns de cuvinte vechi, unele cu etimologie clară, în majoritate m a s c u l i n e : arcus (gen. arcūs; apropieri etimologice în limbile germanice) m. (şi f.) 'arc', artūs pl. (cf. gr. ἀρτύς 'unire') m. (rar neutru, influenţat de membra) 'membru, articulaţie', currus (gen. currūs, din rădăcina verbului curro) m. 'car (de paradă)', lacus (gen. lacūs, cf. gr. λάκκος , din λάκϝος 'groapă etc.') m. 'lac', luxus (gen. luxūs) m. 'exces', metus (-ūs) m. 'teamă', portus (-ūs, vechi deverbativ neanalizabil ;cf. av. pərətuš

'trecere')m. 'trecere, port', specus (-ūs, poate înrudit cu v.sl. peștera) m. (și f. și, rar, n.) 'peșteră', sucus (-ūs) m. 'suc', tonitrus (-ūs, de la tonō) m. (și n.) 'tunet'; au gen natural f e m i n i n : anus (-ūs; în celelalte limbi i.-e. fără -u-) 'bătrînă', nurus (-ūs; aceeași observație, cf. gr. νυός), socrus (-ūs, veche temă în -ū-, cf. skr. çvaçrū́s; înlocuit în latina tîrzie cu socra, în timp ce nurus rămîne la decl.a IV-a - rom. nor(u) -, neavînd o pereche din aceeași rădăcină; marca -u- s-a extind de aici la anus și nurus) 'soacră'; cîteva cuvinte au genul gramatical f e m i n i n : acus (-ūs, de la o rădăcină bine reprezentată în lat.: aceō, aciēs, acer etc.; formație în -u- poate în lituaniană) 'ac', domus (-ūs, veche heteroclisie cu flexiunea tematică) 'casă', īdūs (pl.) 'ide [în calendar]', manus (-us, corespondențe exacte în limbile italice, umbr. m a n u v e 'in manu'; nu trece, datorită frecvenței și genului, la declinarea tematică) 'mînă', penus (-us, cu dublete: penus, -oris, penus, -i) 'provizii', porticus (-us, de la porta?) 'portic', tribus (-us poate din familia numeralului tres) 'trib'.

(2) Foarte puține neutre, aproape toate cu dublete masculine și cu tendința veche de trecere la flexiunea tematică: cornu[1] (-ūs; și cornum; cuvînt i.-e., dar formație neclară) 'corn', gelu (-ūs; și gelus m., gelum n.) 'ger', genu (-ūs, și genus m., genum n.; cf. gr. γόνυ) 'genunchi', pecu (-ūs, mai ales la pl.) 'vite', testu (fără alte forme cazuale, și testum) 'țest', ueru (-ūs, și uerum) 'frigare'.

(3) Abstracte verbale (extinse apoi la nume) formate cu ajutorul sufixului productiv -tu- (devenit -su- cînd rădăcina se termină în dentală), de genul m a s c u l i n : āctus (-ūs), 'mișcare etc'., audītus (-ūs) 'auz', cantus (-ūs) 'cînt', exercitus (-ūs) 'exercițiu, armată', flētus (-ūs) 'plîns', passus (-ūs, de la pandō) 'pas', raptus (-ūs) 'jaf', sonitus (-ūs) 'sunet'; rīsus (-ūs) 'rîs', uīsus (-ūs) 'văz', uersus (-ūs) 'rînd, vers'; extinderi denominative: consulātus (-ūs) 'consulat', magistrātus (-ūs), 'magistrat, magistratură', principātus (-ūs) 'principat', senātus (-ūs) 'senat' etc. Multe din aceste abstrac-

1) Despre cantitatea finalei, mai jos, 1.1.7.2.2.1.

te, mai ales cînd nu au sensuri concretizate, sînt defective de cazuri, cu precădere de ale pluralului (situația e descrisă în detalii de Neue-Wagener, I,p. 644-648, 751-761).

(4) Un singur[1] cuvînt în -u (fiindcă socrūs a trecut la flexiunea normală: sūs (gen. suis, după declinarea a III-a; din $se\partial_2w$/ $s(\partial_2)u$?; cf.gr. ὗς gen. ὑός) comun 'porc, scroafă', cu forme de declinarea a IV-a la aproape toate cazurile.

(5) Cîteva cuvinte în care -u- e al treilea element al rădăcinii, constituind, așadar, cu vocala -e a acesteia un diftong; de aceea grupul poartă numele de teme în diftong[2]: complexa descendență a i.-e. *dyeu - 'lumina zilei, zeul luminii etc.' > lat.diūs, Diou-,Iou- (le vom trata la fiecare caz în parte, iar normalizarea diēs la temele în -ē-), i.-e. g^wou- 'vacă,bou' devenit în latină, printr-un intermediar italic(deoarece b- nu poate proveni prin tradiție directă din i.-e. g^w),bōs (gen. bouis) m., la origine comun, 'bou' ; un al treilea cuvînt, i.-e. *nāu- ($ne\partial_2w$) 'corabie' a trecut la temele în -i- încă înaintea apariției textelor, fără urme ale vechii flexiuni.

1.1.2.2.1. Ca și la temele în -i-, principalul grup al temelor în -u- (cf. gr. πῆχυς) comportă a l t e r n a n ț a e/Ø a predesinențialei (vocala e apare înaintea lui -u- la gen. și dat. sg. și la nom.pl.); grupul secundar, cu alternanță în desinență (cf.gr. δάκρυ , δάκρυος) nu se păstrează în latinește. Prin evoluția diftongului eu la ou și apoi la ū, alternanța amintită se transformă în -u-/-ū- ,vocala lungă fiind caracteristică gen. sg.(și, secundar, nom.-ac.pl.) și opusă vocalei scurte a nom.sg.; vocala lungă apare, prin diverse acțiuni analogice și la alte cazuri (unele forme de dat.sg.,abl. sg., nom.-ac.sg. neutru).

---

1) Grūs (gen gruis) fiind onomatopee, nu-l considerăm o temă originară în -ū-; se declină după declinarea a III-a.

2) Despre temele în diftong, cu al doilea element i va fi vorba la declinarea a V-a (teme majoritare în -ē-).

1.1.7.2.2.1. Pentru n o m i n a t i v u l singular se pornește de la gradul predesinențial zero, atașîndu-se desinența -s la masculine și feminine: arcus, manus, domus, cantus; sūs; *socrūs devine, prin scurtarea iambică, socrus și se integrează tipului majoritar; pentru temele în diftong: *dyeu-s devine în mod normal diūs (y postconsonantic devine i iar diftongul eu devine ū); acesta apare, ca nume de divinitate, în formulele de jurămînt mē diūs fidius (sc. amet) 'așa să mă iubească zeul credinței'; nominativul Iūp(p)iter provine din vocativ (vezi par. următor); cu sensul 'zi' se păstrează în nūdiūs tertius (=nū [= nunc] diūs tertius) 'alaltăieri'; forma care s-a impus cu acest sens este însă diēs, adaptată, cum vom vedea mai jos, după acuzativ ; unui complex proces analogic se datorează vocalismul radical din bōs, în loc de *būs (< *gʷous).

După cum e de așteptat, neutrele au desinența zero; așadar, cornu, gelu, genu etc. Cu toate acestea, tradiția gramaticală latină, bazată pe interpretarea unor pasaje poetice, consideră vocala finală ca fiind lungă; într-adevăr, sînt citate versurile:

Iam Tauri leuum cornū desterque simul pes

(Cic. Arat., fr.27,2 Buescu)

sau:

Nuda genū [acuzativ de relație] nodoque sinus collecta fluentis

(Verg., Aen., 1,320)

și alte cîteva; dar fiind vorba de cazuri sau de "timpul tare", deci de pauze, interpretarea e discutabilă. E posibil așadar, ca în vorbirea curentă (cf. și Diomedes, Gramm.I, 308, 15-16) vocala să fi fost într-adevăr scurtă; raritatea exemplelor interzice o concluzie fermă, iar explicațiile etimologice date pentru forma lungă (ə, colectiv, dual etc.) nu sînt convingătoare.

1.1.7.2.2.2. V o c a t i v u l singular avea la origine desinența zero (cf. gr. πῆχυ); ca la temele în -i-, latina a extins

la vocativ desinența -s a nominativului (atestări rarisime: anus, Plaut, Curc., 133), cu singura excepție a temei în diftong *dyeu (cf. gr. Ζεῦ) > Iu-, la care se adaugă vocativul pater, devenit, în urma închiderii vocalei scurte (cele două cuvinte se sudaseră și -a- era vocală interioară), -piter; această formă compusă s-a extins la nominativ.

1.1.7.2.2.3. Pentru a c u z a t i v u l singular se pornește de la gradul predesinențial zero, la care se adaugă desinența -m: arcum, manum, domum, cantum, socrum; substantivul în -ū-, sūs, are acuzativul format după declinarea a III-a, suem. Temele în diftong au forme neașteptate, dar confirmate de comparația i.-e.: lat. *diēm > diem este corespondentul exact al gr. Ζῆν și skr. dyām; de la această formă s-a constituit o paradigmă completă, inclusă în declinarea a V-a; forma Iouem este refăcută după dat. și abl.; tot astfel, ac. g^wōm este confirmat de gr. (doric) βῶν, skr. gām, umbr. b u m; lat. *bōm nu e atestat, dar existența lui e postulată de noul nom. bōs; forma bouem, după declinarea a III-a, e singura prezentă în texte.

Neutrele au ac. identic cu nom., dar trecerea la flexiunea tematică (ac. cornum, de exemplu) e mai frecventă la acest caz, apărînd și în epoca clasică.

1.1.7.2.2.4. Pentru g e n i t i v u l singular se pornește, ca la temele în -i-, de la gradul e sau o al predesinențialei, la care se atașează desinența -s, așadar *-eus (sau -*ous) devenit oricum în limbile italice -ous (cf. osc. castrous 'praedii') > lat. -ūs : arcūs, manūs, domūs, cantūs, socrūs, cornūs.

O b s e r v a ț i e . Forme secundare: (1) în scBacch. (511, 8; 22; 24 Degr.; cf. și 487 a, CIL I² 2197, piatră miliară din Aquileia) se citește senatuos care ar putea reprezenta un fals arhaism (fie o obișnuință a lapicizilor care vor fi avut

un model vechi *senatous, fie o arhaizare a grafiei senatuus, fie înlocuirea prin -os a extinderii analogice -is); e improbabilă originea i.-e., după tipul secundar, nom.-us, gen.-ous (astfel Kent, p.48); (2) în -uis (de la Terențius, deseori la Varro): anuis (Ter., Heaut., 287), senatuis, fructuis, domuis etc., fără îndoială după declinarea a III-a, pe baza dat. -uī; improbabilă explicația (Leumann, p.442) printr-un vechi genitiv al temelor în -ū-; (3) în epoca imperială sînt atestate grafii cu -uus care, dacă redau o pronunțare reală, reprezintă tendința spre imparisilabism, necesar diferențierii formelor cazuale: exercituus, conuentuus (inscripții); (4) Suetoniu, Aug., 87,2, îi atribuie împăratului genitivul domos, de origine discutată (cf. Leumann, p.442; textul însuși e neclar: mss. lui Suetoniu spun în majoritatea lor domos [...] pro domuos; trebuie citit, după Ritschl, domuos pro domos ? domuos nu apare în altă parte); (5) mai importante, fiindcă reflectă tendința reală de contopire cu declinarea tematică, sînt genitivele în -ī-: senātī (epigrafic și literar), gemitī, ornātī, quaestī, sumptī, tumultī, uictī (Plaut, Ennius, Terentius), și chiar neutrul gelī (Lucr., 5,205; 6,156 și 130; poetul folosește și ac. gelum, 6,877, dar nici o formă de declinarea a IV-a a acestui cuvînt); lista la Neue-Wagener, I, p.537-539; (6) Gramaticile școlare, influențate de gramaticii antici (lista mărturiilor la Neue-Wagener I, p.539-540) recomandau gen. neutru -u, absent din texte (într-un singur pasaj

din Caesar, Ciu., 3,68,2, majoritatea manuscriselor au această formă, dar două au cornus).

Genitivul suis al temei în -ū-, sū, ar putea fi vechi: su-es cu închiderea e > i; cf. gr. ὗς , gen. ὑός); în felul acesta cuvîntul intră în declinarea a treia, iar formele acestei declinări se extind şi la alte cazuri. Temele în diftong par să se comporte aberant în latineşte: gr. διϝός şi skr. divas cer gradul zero al rădăcinii, *diu şi desinenţa -os; latina menţine gradul e/o al rădăcinii (d)iou-, la care se adaugă desinenţa cu grad e, aşadar *diow-es > Iouis şi Diouis (161 Degr., CIL I², 361, sec.III, provenienţă necunoscută); forma Diouos (163 Degr., CIL I², 36o, sec.II, Norba) pare a fi dialectală; pentru bōs gradul o apare şi în gr. βοϝός , astfel încît lat. *bou-es > bouis este normal; ambele substantive se încadrează astfel în declinarea a III-a.

1.1.7.2.2.5. Şi pentru d a t i v u l singular se porneşte de la gradul predesinenţial e sau o, adăugîndu-se desinenţa -ei, aşadar -*eu-ei >(sau, de la început) -*ouei > -*ui > -uī: arcuī, manuī, domuī, cantuī, socruī, suī; formă, sau mai degrabă, grafie arhaică: senatuei (512, 13 Degr., CIL I², 586, Tibur, mijlocul sec.II î.e.n.). Pe lîngă aceasta se găseşte foarte frecvent şi dativul în -u (discutat şi de Gell., 4,16, 4-9), singura formă a aşa-numitului supin pasiv (dativ final al abstractelor în -tu-) şi cu numeroase atestări la celelalte cuvinte, mai ales în poezie, unde oferă o silabă în minus şi reduce posibilităţile unei secvenţe cretice; începînd de la Plaut (mărturiile şi lista ezitărilor între -uī şi -ū la Neue-Wagener, I, p.541-546): arcū, currū, lacū, luxū, manū, pinū, cultū, exercitū, impetū, quaestū, senātū, sumptū, cornū, genū etc. Nu s-a dat o explicaţie satisfăcătoare acestor forme, a căror vechime e dovedită de "supin" şi de cronologia atestărilor.

Există trei categorii de ipoteze:

(a) explicaţie fonetică: secvenţa uī se transformă în diftongul -ui- (cf. cui, huic), de unde ū,

ca în flūtō (Lucr. 3,189; 4,77, conjectural) pentru fluitō; această ipoteză (cf. Leumann, p. 121) nu ni se pare satisfăcătoare, deoarece ultima etapă e insuficient sprijinită; acceptarea ei ar însemna că -uī este o refacere analogică, fapt neverosimil;

(b) diverse acțiuni analogice: la toate declinările genitivul și dativul au același număr de silabe; la decl. a II-a și, parțial, la cea în -i-, dativul are aceeași formă cu ablativul, indiferent de origine; dacă facem abstracție de cantitate, raportul gen./dat. este, la decl. a III-a, un raport s/Ø ; dacă din punct de vedere logic, aceste explicații sînt corecte, ele nu pot însă justifica vechimea și răspîndirea formelor în -ū;

(c) originea ar fi un locativ în -*ōu > -*ou > -ū; în favoarea acestei explicații pledează cronologia (cf. și dat. umbrian trifo 'tribui'), dar e greu de văzut cum locativul a preluat funcțiile dativului (deși greaca o feră un exemplu), în timp ce pentru locativ s-a creat altă formă (vezi mai jos, 1.1.7.2.2.3.).

Pentru temele în diftong: *dyou-ei > Iouī și *gʷou-ei > bouī, din nou forme de declinarea a III-a.

~~1.1.7.2.2.6.~~ Pentru a b l a t i v u l singular găsim, ca și la temele în -i- o formă analogică cu declinarea tematică: -ūd devenită -ū; atestări ale terminației -ud: magistrātūd (511,13 Degr. SC Bacch.; litera finală seamănă cu un o), castūd[1] (161 Degr., CIL I², 361, sec. III î.e.n., și 163 Degr., CIL I², 360, sec. II î.e.n.). Așadar: arcū,

---

1) Castus, -ūs 'ritual'.

manū, domu (mult mai rar decît dubletul tematic domō; exemplul din Plaut, Mil. 126, ex hac domu face parte dintr-un vers interpolat), cantū, socrū; tema în -ū- are numai forma sue, după declinarea a III-a. Temele în diftong: diū reprezintă poate un vechi locativ 'ziua', interdiū 'în timpul zilei'; în epoca clasică, diū înseamnă 'mult timp', fără ca legătura între cele două sensuri să fie clară; după modelul celorlalte cazuri s-a creat și abl. Ioue pentru numele divinității. Scindarea temei fiind totală (se pot găsi origini i.-e. pentru ambele forme: diū ar reprezenta locativul cu desinența ∅, formă existentă în unele limbi, iar Ioue locativul cu desinența -i > lat. -e); în același fel, abl. boue reprezintă locativul i.-e. *g^w owi; forma bouid dintr-o lege sacră (505,6 Degr., CIL I^2, 366, Spoleto, în jurul anului 240 î.e.n.) ar putea reprezenta o trecere de la declinarea în -i- (există și nom. sg. bouis), de culoare dialectală.

1.1.7.2.2.7. S-a văzut că vechile forme de locativ au oferit flexiunii ablativul (poate și dativul scurt); în locul acestora, s-a introdus, ca la temele consonantice și în -i-, locativul tematic -ī, care înlocuiește lărgirea -u-, nu i se adaugă: domī și humī sînt forme clasice, unicele conservate la acest tip flexionar.

1.1.7.2.2.11-12. Nominativul plural i.-e. este în -*eu-es/-*ou-es ceea ce ar duce în latinește la -*ues > -*uis; dar o asemenea terminație ar fi total izolată, fapt care a dus, pe cît se pare, la eliminarea ei în favoarea formei -ūs, identice cu acuzativul, proces similar cu cel petrecut la declinarea consonantică: arcūs, manūs, domūs, cantūs, socrūs. Tema în -ū, sūs, se aliniază la declinarea a III-a: suēs. Aceeași e situația temelor în diftong: tema *dyeu- cu sensul 'zi' trece la temele în -ē-, fără urme ale temei în -u-, iar cu sensul 'zeu' la declinarea a III-a: Iouēs (rar) cu sensul 'statui ale lui Iupiter'; tema g^w ou- are nom.pl. bouēs (dar gr. βόϝες), după declinarea a III-a.

Neutrele au -a atașat la predesinențiala zero, ca la temele în -i- (gr. δάκρυα , dar ἄστεα din *ἄστεϝα): cornua, genua.

1.1.7.2.2.13. Pentru a c u z a t i v u l plural se pornește de la gradul predesisnențial zero, la care se adaugă desinența -ns (cf.gr.(Creta)υἱόνς), deci -*uns, de unde prin căderea nazalei și lungirea compensatorie a vocalei, -ūs: arcūs, manūs, domūs (și, după flexiunea tematică, domōs), cantūs, socrūs. Forme tematice apar și la alte cuvinte: atestări vechi: gradōs (437 Degr., CIL I^2, 817, Roma, 174 î.e.n.). Pentru temele trecute la declinarea a III-a, acuzativul este de asemenea identic cu nominativul: suēs, Iouēs, bouēs. Tot astfel și neutrele: cornua, genua.

1.1.7.2.2.14. Ca și la temele în -i-, pentru g e n i t i v u l plural se pornește de la gradul predesinențial zero la care se adaugă desinența -om; acțiunea disimilatoare a vocalei -u- din temă întîrzie deschiderea la -um a desinenței; raritatea folosirii acestei forme cazuale nu se îngăduie să oferim exemple epigrafice pentru terminația așteptată -uom. Mai mult chiar, apar în texte (în versuri, începînd de la Vergiliu) forme monosilabice, -um: currum (Verg. Aen. 6, 653, sfîrșit de hexametru), domum (Tac. Hist., 4,1, ms. principal), exercitum (Mon. Ancyr., 5,29), manum (Verg., Aen., 7,490) etc. Un loc aparte îl ocupă substantivul passus, care, ca unitate de măsură, intră în contexte cu debit rapid (genitivul e complement al numeralului mille, milia); de aceea forma passum apare mult mai frecvent și în texte mai vechi (Plaut, Men., 177, garantat de ritm, și Truc., 334, vers corupt, Lucilius, Cato etc.) decît celelalte forme în -um. Explicația la îndemînă e contracția celor două vocale omofone u. Cu toate acestea, există cîteva puncte de îndoială: (a) pe vremea lui Plaut, grupul -uo- nu devenise încă -u, și deci vocalele nu erau omofone; (b) rezultatul unei contracții este în general o vocală lungă, care, dacă fenomenul e recent, s-ar putea menține astfel și înaintea lui -m; or, în pasajul citat din Mon. Ancyr.,

-u- nu are "apex", ceea ce poate duce la concluzia că vocala e scurtă; (c) nu există la nici o declinare un genitiv terminat în -om, la apariția textelor literare (exemplele Romanom, poumilionom, duonoro etc. sînt epigrafice). S-ar putea deci ca forma cu un singur -u să fie mult mai veche și introdusă în flexiune după modelul celorlalte declinări, iar forma -uu- să fie o refacere analogică, bazată pe analiza efectuată de vorbitor și, mai ales, pe recomandările gramaticilor; o explicație etimologică (-u- > w, deci manwom > manom > manum, Palmer, Lat.Lang., 150 p.) nu ni se pare îndreptățită. Norma clasică rămîne totuși -uum : arcuum, manuum, domuum (și domōrum), cantuum, socruum, suum, cornuum, genuum (dar și tematic, genuōrum; atestările sînt numeric inegale, unele apar exclusiv la gramatici).

Temele în diftong au o situație neclară: *dyeu- cu sensul 'zi' trece la temele în -ē.: diērum; în sensul 'zeu' apar foarte rar formele Ioum și Iouerum (cu cantitatea nedeterminabilă și cu existența dubioasă; amintite de Varro, Ling., 8,74); de la $^{*}g^{w}ou$-, norma cere boum (și bouom ?) care pot reprezenta (indirect, cum s-a văzut mai sus, i.-e. $^{*}g^{w}owom$); apare de asemenea, de data aceasta în texte, bouerum (Cato, Agr., 62); unii (Leumann, p.451) interpretează formele în -erum ca aparținînd declinării a V-a, deci Iouērum, bouērum, alții le atribuie declinării a III-a (după, de exemplu, anserum, ingerum); din cauza genului predominant feminin al declinării a V-a, care ar face dificilă atragerea celor două substantive masculine, sîntem înclinați către cea de a doua explicație.

1.1.7.2.2.15-17. D a t i v u l și a b l a t i v u l (și l o c a t i v u l) pornesc de la gradul predesinențial zero, la care se adaugă desinența atematică -*bhos, așadar, -ubus; după cum se știe, orice u urmat de o labială se pronunță ca un sunet intermediar între u și i (un fel de ü) cu tendința de a evolua spre -i; această tendință este sprijinită de terminația -ibus a declinării a III-a, cum pare să rezulte din faptul că într-o inscripție vasculară arhaică apare

forma trebibos de la tribus, deşi în acea perioadă predomina -u- nu înaintea labialelor (3o2 Degr.,CIL I^2, 398; din păcate data precisă şi locul de găsire sînt necunoscute). Gramaticii recomandă folosirea terminaţiei -ibus în toate cazurile în care nu există risc de confuzie cu un paronim de declinarea a III-a: arcubus de la arcus (arcibus de la arx), artubus de la artus (artibus de la ars), partubus de la partus (partibus de la pars). Dar aceiaşi gramatici (lista mărturiilor şi atestărilor la Neue-Wagener, I,p.549-560) constată, chiar în epoca clasică, şi existenţa altor forme în -ŭbus, datorate, unele, unor cauze fonetice, disimilarea, de exemplu; altele se explică prin necesitatea marcării tipului flexionar, ceea ce permite vorbitorului identificarea mai uşoară a cuvîntului; se găsesc însă ezitări chiar şi în cazurile unde există riscul unei confuzii: dacă de la acus şi arcus dat.-abl. e consecvent acubus şi arcubus, de la artus găsim, alături de artubus,şi artibus (Lucr. 5,1o77); tot astfel: genubus (rar) şi genibus,lacubus şi lacibus, portubus şi portibus, specubus şi specibus, tribubus, cu unica excepţie epigrafică amintită mai sus. Pentru celelalte, formele în -ibus sînt unice (cu excepţii neglijabile). Pentru cuvintele luate ca model norma este: arcubus,manibus,domibus,cantibus, socribus (nu pare atestat, există însă nuribus), cornibus,genibus.

De la tema în -ū-, forma aşteptată sūbus este confirmată de metrică (Lucr.5,970), dar există, sub influenţa grupului majoritar, şi subus (id. 6,974 şi 977); suibus, atestat de asemenea, se explică prin alinierea la declinarea a III-a.

Temele în diftong: singura formă a temei *dyeu- e diēbus, după declinarea a V-a; de la *gʷou- forma aşteptată e būbus, alături de care găsim şi bōbus, mai degrabă după bōs (Leumann, p.357) decît pronunţare dialectală (Ernout).

O b s e r v a ţ i e. După cum am arătat la început, tipul în -u- (cu excepţia lui sūs,bōs şi lou-, respectiv diu-) constituie categoria şcola-

ră a declinării a IV-a; am arătat de asemenea că asupra acesteia se exercită presiunea declinării a II-a și am semnalat ezitările cuvintelor luate ca model și unele exemple epigrafice; fluctuațiile sînt însă mult mai numeroase; ele afectează încă din perioada clasică numele de plante (*ficus*, *laurus*, *pinus*, *quercus* etc.), dar și termeni banali ca *tumultus* sau *porticus* și chiar derivatele verbale: *permissus* cu un dublet *permissum*, de exemplu, sau *fructus*, cu forme de declinarea a II-a și a IV-a. Cu cît avansăm în timp, cu atît ezitările devin mai frecvente și formele de declinarea a II-a cîștigă teren (cf. și Neue-Wagener I, p.761-787).

1.1.7.2.3. Tabelul terminațiilor:

		M.F.	N.
Singular	N.	-u-s	-u (?), -ū
	V.	-u[1], -u-s	---
	Ac.	-u-m	-u(?), -ū
	Gen.	*-eu-s/ ou-s > -ūs	
	Dat.	*-eu-ei/ou-ei > -uī(și -ū)	
	Abl.	-ūd > -ū	
	L.	-ī	--
Plural	N.V.	-*eu-es/-ou-es; înlocuit cu ūs	-u-a
	Ac.	-*u-ns > -ūs	-u-a
	Gen.	*-u-om[2] > -uum (și -um)	
	Dat,Abl.	-*u-bhos > -ubus, și -ibus	

1) Numai în Iu-piter

2) Mai verosimil decît -wom, după tipul i.-e. secundar.

1.1.7.2.4. P a r a d i g m e l e latinei literare.

1.1.7.2.4.1. Tipul comun:

		M.F.				N.
Singular	N.V.	arcus m.	manus f.	domus f.	cantus m.	cornu (și -ū)
	Ac.	arcum	manum	domum	cantum	cornu (și -ū)
	Gen.	arcūs	manūs	domūs (și domī)	cantūs	cornūs
	Dat.	arcuī	manuī	domuī (și domō)	cantuī	cornuī (și -ū)
	Abl.	arcū	manū	domū (și domō)	cantū	cornū
	L.	—	—	domī	—	—
Plural	N.V	arcūs	manūs	domūs	cantūs	cornua
	Ac.	arcūs	manūs	domūs (și domōs)	cantūs	cornua
	Gen.	arcuum	manuum	domuum (și domōrum)	cantuum	cornuum
	Dat.Abl.	arcubus	manibus	domibus	cantibus	cornibus

1.1.8. Teme în -$ə_1$- (-ē-)

1.1.8.0. Considerentele întrucîtva didactice ale expunerii după criterii unitare mai degrabă decît comparația indo-europeană ne determină să acordăm un capitol aparte, în cadrul temelor în sonantă, tipului flexionar caracterizat prin tema în -ē- și grupat de gramaticii antici în "declinarea a V-a". Similare sînt și motivele plasării acestei declinări între cea în -u și cea în -$ə_2$- (-a-): ca și declinarea în -u, declinarea în -ē- și-a asimilat cîteva teme în diftong (același cuvînt chiar, *dyeu-, are în latinește forme ale ambelor declinări: dius și diēs); ca și temele în -u-, cele în -ē- se află sub influența declinării în -i-, în timp ce declinarea în -$ə_2$ a suferit o puternică influență a flexiunii tematice. Din punct de vedere indo-european, existența flexiunii în -ē- este îndoielnică: Brugmann (Grundriss, II, 1, p. 220-223) o descrie pe baza latinei și a limbilor baltice și slave, Meillet o discută ca o variantă a temelor în -yā-, alții îi neagă realitatea (cf. discuția și bibliografia mai veche la O.Szemerényi, KZ, 73,

1956, p. 167-170). Intr-adevăr, apropierile dintre limbile baltice și latină par să rezulte din inovații paralele (cf. J. Kuryłowicz, BSL, 61, 1966, 1, p. 13-20), astfel încît trebuie să considerăm flexiunea în *-ē-* drept o creație a limbilor italice, în parte chiar a latinei. O creație care n-a ajuns niciodată la o sistematizare coerentă: nu numai că cele mai multe substantive ale acestei declinări sînt defective, dar înseși formele cazuale sînt incerte. In asemenea condiții, e ușor de înțeles că tipul, incomplet închegat, s-a destrămat cu timpul, nelăsînd decît neînsemnate vestigii în limbile romanice (vezi mai jos, p. 156).

1.1.8.1. Declinarea a V-a latină este, după cum am văzut, neunitară și, dacă se poate spune astfel, neetimologică. Ea provine din reunirea cîtorva categorii de cuvinte care au în comun elementul *-ē-*, de proveniență diferită, menținut la majoritatea cazurilor gramaticale (facem această precizare pentru a atrage atenția asupra deosebirii față de tipul *sedēs*, intrat în declinarea temelor în *-i-*):

(1) Un număr de f e m i n i n e în care *-ē-* se comportă ca o lărgire a unei rădăcini terminate în consoană: singura formație clară (și fără - sau cu neînsemnate - forme de declinarea a III-a) e *fidēs* (gen. *fideī*, cf. *fīdō*) 'credință, încredere etc.'; formația este paralelă cu tipul *sēdēs*, descris mai sus, 1.1.5.1.(7) (pentru care există chiar un ablativ *sēdē*); *spēs* (gen. *speī*; poate cuvînt radical **speə₁-s*; datorită pluralului *spērēs* și a verbului *spērō* se consideră că ar putea fi vorba și de o temă în *-s*; cf. însă *uīs -uīrēs*, unde etimologia în *-ī-* e neîndoielnică) 'speranță'; înainte de încadrarea lor la formele în *-i-*, *famēs* (vechi gen. *famī*, abl. *famē*) 'foame' și *plēbēs* (vechi gen. *plebī*, *plebei* ?) 'plebe' au forme în *-ē-*.

(2) Cîteva vechi abstracte verbale f e m i n i n e în *-iē-*, sufix neproductiv în momentul apariției textelor (cu excepția unor formații analogice izolate); la unele forme cazuale prezintă dublete în *-a* (declinarea I): *aciēs* (gen. *-ēī*[1], cf. *acēō*) 'ascuțiș',

1) Dăm forma "normată" a genitivului, care e departe de a fi unica; la la unele cuvinte, genitivul nu apare în texte.

alluuiēs (-ēī, şi colluuiēs, dilluuiēs, illuuiēs, proluuiēs etc., cf. lauō, -luō) 'revărsare', congeries (-ēī, cf. congerō) 'grămadă', effigiēs (-ēī, cf. effingō) 'imagine', faciēs (-ēī, cf. faciō) 'faţă', maciēs (-ēī, cf. maceō 'a fi slab') 'slăbiciune', perniciēs (-ēī, cf. necō) 'primejdie etc.', prōgeniēs (-ei, cf. prōgignō) 'descendenţă', rabiēs (-ēī, cf. rabere) 'turbare', scabiēs (-ēī, cf. scabō) 'rîie, etc.', seriēs (-ēī, cf. serō) 'şir' etc. Aici se pot adăuga cîteva cuvinte izolate: cariēs (-ēī) 'putregai', glaciēs (-ēī, cf. gelu) 'gheaţă', saniēs (-ēī) 'sînge (care se scurge din răni)'.

(3) Abstracte denominative f e m i n i n e în -iē- şi, mai ales, în -itiē-, de asemenea cu dublete în -(it)ia (chiar şi la nominativ; formele în -ē- nu constituie paradigme complete: lipseşte la aproape toate genitivul singular - deşi e indicat, pentru identificarea declinării, în dicţionare şi la gramaticii antici -, pluralele sînt rare); sufixul este (alături de dubletul în -(it)ia) productiv în momentul apariţiei textelor: barbariēs (ac. -em) 'incultură etc.', intemperiēs (ac. -em, abl. -ē, ac.pl. -ēs) 'vreme rea etc.', māteriēs (ac. -em, abl. -ē, ac.pl. -ēs, abl.pl. -ēbus, de la māter 'trunchi de arbore') 'material etc.', pauperiēs (ac. -em, dat. -ei, abl. -ē; fără dublet în -ia, dar paupertas) 'sărăcie'; auāritiēs (abl. -ē) 'lăcomie', dūritiēs (ac. -em, abl. -ē, nom.ac.pl. -ēs), 'duritate', munditiēs (ac. -em, abl. -ē) 'curăţenie', plānitiēs (n-am putut stabili lista formelor) 'întindere, cîmpie'; izolate: caesariēs (gen. -ēī etc., fără pl.) 'plete', māceriēs (ac. -em, abl. -ē) 'zid, împrejmuire etc.'.

(4) Două teme în diftong, aliniate la această flexiune: m a s c u l i n u l (şi f e m i n i n u l[1]) diēs (-ēī, din *dyeu-)

---

1) Ca forţă activă, diēs are genul natural masculin (era, de altfel, temă în -eu); intrînd într-o flexiune cu totalitatea substantivelor feminine şi constituind un cuplu antonimic cu femininul nox şi un cuplu sinonimic cu lux, diēs a început să ezite între cele două genuri (cf. Lex repet. CIL I[2] 583,63: ubi e a d i e s uenerit q u o d i e ...; cf. şi Cicero Dom., 45, fără îndoială referire la vechile texte de legi: prodicta die, quo die), masculinul predominînd; femininul se extinde mai ales în situaţiile în care genul natural exercita o presiune mai mică: sensul 'zi (în calendar), termen fixat'.

'zi' (compusul merīdiēs e masculin) şi f e m i n i n u l rēs (rēī, din *rēi < *reə₁i, cf. skr. ved. rayis, gen. rayas, aşadar la origine o temă în -i- de la rădăcină reə₁; "diftonful lung" ēi devenind în lat. ē, se ajunge la un acuzativ *rēm[1]), de unde, ca şi la diēm, încadrarea cuvîntului la temele în -ē-) 'lucru'. Numai aceste cuvinte au paradigma completă în epoca clasică.

(5) O temă în -ti-, care, prin sincoparea lui -i de la nominativ, dobîndeşte o secvenţă finală -ēs: (re)quiēs 'linişte,odihnă'; dar în timp ce quiēs se menţine, cu puţine excepţii (abl. quiē), la declinarea a III-a (gen. quiētis), requiēs are ac. requiem, gen.dat. requiē(i) abl. requiē[2]).

1.1.8.2.1. Fiind vorba de un grup hibrid şi constituit recent, nu există o regularitate a a l t e r n a n ţ e l o r , cea între ē şi e fiind în general determinată de sunetul următor.

1.1.8.2.2. D e s i n e n ţ e l e cazuale prezintă mari fluctuaţii, şi nu numai datorită amestecului cu declinarea în -a: ele suferă şi influenţele acesteia, unele forme fiind concurente cu desinenţele vechi (în măsura în care poate fi vorba de aşa ceva), atematice; de asemenea, evoluţia fonetică a desinenţelor noi, contactul lor cu -ē- al temei, provoacă perturbări care fac ca nici vorbitorii, nici gramaticii antici să nu poată urma o normă clară[3]). Dacă adăugăm la aceasta incertitudinea tradiţiei manuscrise în mărturiile gramaticilor, gradul de libertate de care se bucură poeţii pentru necesitatea metrică,

---

1) Altă formulă posibilă (dacă, însă admitem caracterul originar al transformării -im -em la acuzativ): *reə₁i-m > *rē-em > *rēm > rem.

2) După A.Meillet, Ernout-Meillet, s.u., quiē ar reprezenta totuşi o formă veche.

3) Quintilian, 1,6,26 mărturiseşte că nu ştie care e genitivul singular al cuvîntului prōgeniēs şi pluralul lui spes. Plinius, Nat. 35,90, evită genitivul lui faciēs, înlocuindu-l cu o construcţie prepoziţională: partem de facie. O mărturie importantă pentru incertitudinile declinării, ca şi ale tradiţiei manuscrise, oferă Gellius, 9,14, aducînd şi exemple necunoscute prin tradiţie directă; textul este însă deseori nesigur.

avem o imagine a imposibilității de a da o descriere unitară acestei declinări. Formele recomandate de gramaticile școlare reprezintă o sinteză simplificată (în sensul clarității și al promovării formelor analogice) a informațiilor și normelor propuse de gramaticii Antichității tîrzii.

1.1.8.2.2.1. N o m i n a t i v u l singular primește desinența -s, adăugată temei -ē-: fidēs, faciēs; pentru nominativul, analogic după vechea formă de acuzativ, diēs, rēs, vezi mai sus, 1.1.8.1.(5); pentru originea nominativului quiēs, requiēs, 1.1.8.1.(6).

1.1.8.2.2.2. V o c a t i v u l este identic cu nominativul: fidēs (Plaut, Aul., 608 etc.), diēs (Mart., 12,60,1).

1.1.8.2.2.3. A c u z a t i v u l primește desinența -m, care scurtează vocala -ē-: fidem, faciem; după cum s-a arătat mai sus (1.1.7.2.2.3., 1.1.8.1.(5)), acuzativele diem și rem sînt etimologice; acuzativul requiem pare a fi o formație analogică după nominativ (quiēs are numai ac. quiētem după declinarea a III-a).

1.1.8.2.2.4. G e n i t i v u l este mult mai rar atestat decît nominativul și acuzativul, quasi-totalitatea abstractelor denominative în -(it)-iēs avînd genitivul după declinarea I. Multiplicitatea formelor, atestate în texte sau amintite de gramatici, poate fi redusă la două tipuri principale: (1) desinența atematică -es se atașează temei în -ē-, obținîndu-se astfel forme terminate în -ēs (< -*ees); atestările poetice au o oarecare valoare, deoarece genitivele în -ēs au o silabă în minus față de -ēī, dar sînt metric echivalente cu dubletele -ae, de declinarea I, și cu pronunțarea monosilabică -ei, bineînțeles în afara situațiilor în care acestea din urmă ar fi în hiat cu cuvîntul următor, și deci supuse eliziunii. Atestările sînt însă extrem de rare și se poate naște bănuiala unui fals arhaism, după genitivele în -ās ale declinării I: rabiēs (Lucr., 4,1083, înaintea unui cuvînt începînd cu o vocală); este, de fapt, unicul exemplu în versuri, în afara celor invocate de Gellius, în capitolul amintit mai sus: faciēs (Quadrigarius, fr. 10 b Peter), diēs (Enn., Ann., 413, Cicero, Sest., 28, Verg., Georg., 1,208; la ultimele pasaje, mss. autorilor citați

au alte forme); (2) o desinență analogică -ī-, provenită de la declinarea tematică, fără îndoială, însă, prin intermediul declinării în -a-; după -āī a acesteia (vezi mai jos 1.1.9.2.2.4.) s-a constituit un genitiv în -ēī, recomandat de gramatici pentru ansamblul declinării şi prezent în texte: fidēī,faciēī,diēī,rēī. Secvența a două vocale lungi este, cum se știe, instabilă în latinește iar fazele evoluției sînt: -eī > -ei > -ẹ̄ (închis)> -ī. Textele și chiar mărturiile gramaticilor ne oferă toate aceste forme, inegal repartizate și cu variante manuscrise, ceea ce ne împiedică de multe ori să reconstituim forma originară:(a) -eī apare,mai cu seamă pentru fidēs (regula s-ar formula "pentru cuvintele în care -ē- e precedat de o consoană"[1]), la poeții dactilici din perioada imperială (începînd de la Manilius), în timp ce pentru cuvintele în -iē-, genitivele în -iēī se mențin mai multă vreme (și sînt considerate "normă"); cu toate acestea, chiar Plaut are, la sfîrșit de senar iambic, reī (forma rēī predomină însă); faza următoare, diftongul -ei, e relativ bine atestată și asigurată de ritmul versurilor, numai că este metric echivalentă cu formele în -ē și -ī, de asemenea atestate în numeroase texte ; manuscrisele au la același text variantele diei,diē și diī, de exemplu; a patra fază, -ẹ̄ are o situație mai complicată: în primul rînd originea ei nu e neapărat fonetică, ea putînd fi născută și din necesitatea de a diferenția genitivul de dativ (formele diē,speciē sînt, de altfel, recomandate de Caesar, ap. Gell., 9,14,25; or, argumentele lui Caesar nu pot fi decît din domeniul analogiei și nu pot nicidecum reflecta o tendință de arhaizare); în al doilea rînd, declinarea a V-a ar fi unica în care faza -ẹ̄ să fi supraviețuit epocii arhaice; de aici, diferite încercări de explicație (A.Burger, REL, 10,1932, p.373-381, de exemplu, crede că Caesar se gîndea la -ae,și nu la -ē, pentru speciēs și la diei pentru diēs); se poate pune chiar întrebarea dacă forma avea o existență reală

1) Regula e formulată de Charisius, p.69,10-14 Barwick, cu exemplele speī,reī,fideī, și este considerată normă, cel puțin pentru epoca imperială.

și nu era o invenție a gramaticilor, care nu puteau explica prezența în versuri a formelor cu diftongul -ei[1]; totuși atestări există chiar și în afara pasajelor citate de Gellius. Ultima fază, cea în -ī, e confirmată epigrafic (fidī CIL,II,5042, diī CIL,III,12036), iar Gellius, loc.cit., aduce ca exemple: faciī, famī, prōgeniī, aciī, perniciī, speciī, luxuriī. Limba literară se decisese însă, începînd din secolul al II-lea, pentru formele -ĕī (quod nunc propter rationem grammaticam 'faciei' dicitur, Gell.,9.14,2). Pentru cuvintele urmărite de noi în mod special, norma este așadar (cu ezitări inevitabile): fidĕī, faciĕī, diēī, rĕī.

1.1.8.2.2.5. Complicată este și situația d a t i v u l u i, și mai rar atestat decît genitivul. La tema în -ē- se adaugă desinența de dativ -ei, dar nu există nici o dovadă că formarea dativului a avut loc într-o fază veche și că nu e, de fapt, rezultatul unei amenajări relativ recente; rezultatul unei secvențe -*ēei poate fi, prin contracția -ēe-, -ēi (diftong lung), de unde se poate ajunge fie la -ē (cf. -ō al declinării a II-a), fie la un diftong scurt -ei (cf. -ae al declinării I) devenit, la rîndul său, -ī; dacă pornim de la o atașare mai recentă a desinenței, rezultatul e oarecum similar: -*ēei > -ēī > -eī > -ĕi > -ī, deci o totală omonimie cu genitivul. Toate aceste forme sînt atestate, numai că, spre deosebire de genitiv, formele în diftong sînt predominante(din cauza echivalenței metrice, aceste forme sînt scrise și -ē, -ī în textele poetice), iar cele în -ēī aproape absente. Cîteva exemple (despre rēs, vezi mai jos): diē, Plaut., Amph., 276, sfîrșit de septenar trohaic; formă citată de Servius, Georg., I,208; manuscrisele plautine au însă diei ca și la v.546, sfîrșit de senar iambic), fidē (14 Degr., CIL I^2, 369, Pesaro, prima jumătate a sec. II î.e.n.; Hor., Sat., I,3,95), speī (Seneca, Phaedra, 131, sfîrșit de senar; și epigrafic, cu "i longa"), diēī (poate dativ la Manilius, 5,699); formele din scrierile în proză (aciei, pauperiei) nu dau indica-

1) Se știe că diftongul ei are o existență periferică în latina clasică: interjecții, deīn(de).

ţii asupra pronunţării; cele în -(i)ī sînt atestate epigrafic (fidī) şi amintite de gramatici (Gell., 9,14,24: facī). Tema în diftong (de fapt în -i-), rēs, poate avea o istorie independentă, deoarece aici formele pot fi moştenite: *reə₁-i-ei (cf. skr. rāyé) > *rēei > rei; scandarea monosilabică este singura atestată la Plaut (ei poate fi elidat, Amph., 674, sau scurtat, Mer., 987); necesitatea clarităţii analizei face ca acest -ei să nu se scrie niciodată -i, ba chiar, prin analogie cu genitivul, să devină disilab: rēī (Lucr., 1,688; 2,236), reī (Hor., Carm., 3,24,64). Se poate observa din aceste exemple că tendinţa dominantă este aceea de a unifica formele de dativ cu cele ale genitivului (întocmai ca la decl.I, care constituie modelul permanent al celei de a V-a); această tendinţă a devenit, pe cît se pare, norma gramaticală; realitatea vorbită pare a fi însă, în perioada clasică, pronunţarea ca diftong (cel puţin la rei şi spei) şi ca -ī a terminaţiei (cf. Leumann, p.447); nu trebuie uitat că la abstractele cu nominativul -iēs, cele mai multe dative sînt în -iae, nu -iei).

1.1.8.2.2.6. Ca la toate temele terminate în vocală, a b l a t i v u l temelor în -ē- a suferit influenţa declinării tematice: vom găsi aşadar -ēd > -ē; prima formă se găseşte în legea sacră de la Spoletto (506, 10 Degr., CIL I², p.832, din jurul anului 240 î.e.n.): diēd (dar, în aceeaşi inscripţie, r. 8, diē; alte forme în -d, evident arhaizante, se găsesc pe aceeaşi piatră, din care amintim bouid), cu paralela faliscă foied 'hodie'. Formele în -ē sînt cele banale, confirmate de metrică: fidē, faciē, spē, diē; ablativul lui rēs provine din instrumental: *rēe > rē (forma ree din epitaful metric 793 Degr., CIL I², 1221, începutul secolului I î.e.n., indică lungimea vocalei).

1.1.8.2.2.7. L o c a t i v u l nu e atestat decît pentru diēs în prīdiē, quintī diē, cottīdiē şi e, cum se observă, identic cu ablativul; nu ni se pare necesară postularea (Kent, p.54) unui vechi locativ *diē-i de unde, prin tratamentul diftongului lung, diē.

1.1.8.2.2.11-12. N o m i n a t i v u l (şi v o c a t i v u l) plural se termină în -ēs, fie că provine din -ē- şi desinenţa

-*es, fie că e rezultatul analogiei cu acuzativul; puţine sînt însă cuvintele care posedă efectiv un nom.pl.: aciēs,faciēs,fidēs,glaciēs, speciēs,spēs (cu vocativul atestat), diēs şi rēs (acesta din urmă poate moştenit, ca temele în -i-, din *reə₁yes - *rēyes > rēs).

O b s e r v a ţ i e. Pe lîngă spēs, atestat de la Plaut, Bacch.370, apare, după modelul uīs - uīrēs, o flexiune în -s-, spērēs (de la Ennius, Ann., 429, citat însă ca o curiozitate de Festus 446,15 Lindsay).

1.1.8.2.2.13. Pentru a c u z a t i v u l plural, dată fiind originea analogică a tipului flexionar, aproape că nu e nevoie să pornim de la -*ē-ns pentru a ajunge la -ēs, care va fi fost format de la început fără elementul nazal (numai pentru rēs poate fi vorba de o moştenire i.-e.: *reə₁yns *rēyens > *rēes > rēs; dar, ca temă în -i-, ar fi fost mai degrabă de aşteptat reə₁i-ns > *reīs, formă inexistentă; aşadar explicaţia analogică pare de preferat celei etimologice). Atestările se limitează la cuvintele pentru care există şi nom.pl.: aciēs,faciēs,fidēs,glaciēs,spēs (şi spērēs), speciēs,diēs, şi rēs[1]

1.1.8.2.2.14. G e n i t i v u l plural se termină în -ērum (după -ārum al declinării I; nu e necesară postularea formei fără rotacism -*ēsom); folosirea acestui caz e limitată: Cicero (Top.30) atestă inexistenţa formei speciērum; pe lîngă rērum şi diērum, vechi (prima de la Plaut, a doua de la Cato), nu se găseşte decît faciērum (Cato, Orationes, fr. 98 Malcovati, citat de Priscian tocmai pentru această formă de genitiv "secundum analogiam"); spērum,glaciērum,speciērum apar izolat în literatura tîrzie (ultimul chiar de la Apuleius).

O b s e r v a ţ i e. Formele "aşteptate" în -eum nu există decît la unii gramatici şi provin, fără îndoială, din imaginaţia lor (mărtu-

1) Datele au fost completate cu ajutorul Thes.L.L.

riile la Neue-Wagener, I, p.576-577; majoritatea gramaticilor afirmă însă inexistenţa acestor forme).

1.1.8.2.2.15-17. Paralelă în privinţa utilizării este situaţia d a t i v u l u i şi a b l a t i c u l u i plural. Formele provin însă de la declinarea atematică: -ēbus (eventual, dar fără necesitate, din *-ēbhos); sînt obişnuite numai diēbus şi rēbus, atestate de la Plaut. Pasajul citat din Topicele lui Cicero constată inexistenţa lui speciēbus; cu toate acestea, chiar speciēbus apare de la Apuleius, faciēbus în Vulgata, aciēbus, superficiēbus, prōgeniēbus în alte texte tîrzii.

1.1.8.2.3. In măsura în care se poate pune ordine în acest material inform, tabelul recapitulativ al terminaţiilor s-ar prezenta astfel (ne limităm la formele acceptate de normă):

	Sg.	Pl.
N.V.	-ēs	-ēs
Ac.	-em	-ēs
Gen.	-ēs(?) şi ĕī sau -ē	-ērum
Dat.	-ei şi -ĕī	-ēbus
Abl.	-ē	-ēbus
Loc.	-ē	——

1.1.8.2.4. P a r a d i g m e l e latinei literare (cu inevitabile simplificări):

S i n g u l a r	N.V.	fidēs	faciēs	diēs	rēs
	Ac.	fidem	faciem	diem	rem
	Gen.	fidĕī	faciēī	diēī	rĕī
	Dat.	fidei şi fidēī	faciei şi faciēī	diei	rei şi rĕī
	Abl.	fidē	faciē	diē	rē
	Loc.	—	—	diē	—

Plural	N.V.Ac.	fidēs	faciēs	diēs	rēs
	Gen.	____	faciērum	diērum	rērum
	Dat.Abl.		faciēbus	diēbus	rēbus

1.1.9. Teme în -$ə_2$- (-a-)

1.1.9.0. Am formulat cu intenție titlul acestui capitol în mod diferit de felul cum poate fă găsit în manualele curente, unde se vorbește de teme în -ā-. Deoarece ne-am ocupat de teme în -i- sau -u-, și nu de teme în -ei- sau -eu-, deși la unele cazuri (gen. și dat. sg.) tema este în diftong, vom utiliza același tip de denumire (-a- = = -$ə_2$-, nu -ā- = -e$ə_2$-) și la declinarea I, pe care o discutăm acum, aceasta cu atît mai mult cu cît, spre deosebire de alte limbi indo-europene, latina nu are nici o urmă de -ā la nominativul singular, deci declinarea în -a- se comportă întocmai ca cea în -i- sau -u- (exceptîndu-se faptul că nominativul nu e sigmatic).

Comparația indo-europeană nu permite reconstituirea unei flexiuni unice: se constată existența a două tipuri, unul majoritar, fără alternanță, în -ā- (-e$ə_2$-) la toate cazurile, al doilea, minoritar, redus practic la sufixul -ya (-y$ə_2$)[1], cu alternanța -a-/ -ā-(-$ə_2$-/ -e$ə_2$-); gradele alternanței sînt repartizate întocmai ca la temele terminate în sonantele i și u (nom.,voc.,ac.sg. gradul Ø, gen.,dat.sg. gradul e; gradul celorlalte cazuri nu e clar). In greacă cele două tipuri sînt bine reprezentate și net distincte: pentru tipul majoritar, modelul ἡμέρα (gen. ἡμέρᾱς), τιμή (gen. τιμῆς), iar pentru tipul minoritar, modelul τράπεζα (< -*dya; gen. τραπέζης), ἀλήθεια (< -*esya; gen. ἀληθείᾱς), πότνια (gen. πότνιᾰς). Nimic nu ne interzice presupunerea că tipul minoritar reprezintă flexiunea originară, iar abolirea alternanței, generalizarea la toate cazuri-

1) Statutul epitetelor grecești (homerice) de tipul εὐρύοπα, αἰχμητά, ἱππότα etc. este neclar; cf. E.Schwyzer, Gr. Gramm., I, p.560; P.Chantraine, Grammaire homérique, I, p.199.

le a vocalei -a-, s-a produs după ce secvența aə$_2$ devenise a și, deci întreaga declinare își pierduse claritatea legăturilor cu formele atematice. Această detașare de tipul atematic a permis apropierea declinării în -a- de cea tematică, terminată tot în vocală. Pe de altă parte, nu ni se pare interzisă nici presupunerea că latina continuă o stare de de lucruri arhaică (vom discuta detaliile la fiecare caz în parte).

1.1.9.1. Grupul cuprinde:

(1) Un număr important de f e m i n i n e neanalizabile (sau aflîndu-se într-o relație de derivare neproductivă), moștenite din indo-europeană sau împrumutate (cele mai multe cu frecvență ridicată): aqua 'apă', āra 'altar', barba 'barbă', coxa 'coapsă ,șold', gutta 'picătură', lingua 'limbă', lūna (cf. lūx) 'lună', mola (cf. molō) 'rîșniță, moară', opera (cf. opus) 'muncă', palma 'palmă', rīpa 'mal', rota 'roată', terra 'pămînt', toga (cf. tegō) 'togă', uacca 'vacă', uia 'drum', unda 'apă' (curgătoare)'; amphora (gr. ἀμφορεύς) 'amforă', aura (gr. αὔρα) 'aer (în mișcare), adiere', causa 'cauză, proces', coma (gr. κόμη) 'plete', c(h)orda (gr. χορδή) 'coardă', fenestra 'fereastra', harēna 'nisip', malua 'nalbă', petra (gr. πέτρα) 'stîncă', rosa 'trandafir' etc. Putem include aici cîteva formații regresive postverbale: statua 'statuie', pugna 'luptă'.

Din același grup morfologic fac parte și substantivele cu genul natural m a s c u l i n (nume de bărbați și etnonime, nume de îndeletniciri bărbătești): Geta 'get', Persa 'persan' (după gr. Γέτης, Πέρσης), nauta (după gr. ναύτης) 'corăbier', poeta (după gr. ποιητής) 'poet', scriba 'scrib', scurra 'civil, bufon etc. etc.', uerna 'sclav (născut în casă)' etc.

O b s e r v a ț i i. (1) Cognomina provenite din apelative feminine sînt, se înțelege, masculine (ca și celelalte nume de bărbați aparținînd decl.I): Bestia 'animal', Caligula 'un fel

de încălţăminte', Dolābella 'topor (diminutiv)', Scrōfa 'scroafă' etc.

(b) Au gen între ezitant m a s c u l i n şi f e m i n i n cîteva nume de munţi, rîuri şi vînturi, atrase de apelativele mons, fluuius, uentus şi de majoritatea denumirilor acestor categorii (de declinarea a II-a sau a IV-a): Aetna, Oeta (majoritatea atestărilor este însă feminină); Albula, Bagrada, Garumna, Mosella, Sequana, la care se adaugă Adria, Etesiae, Ornithiae. Cf., pentru liste şi atestări, Neue-Wagener, I, p. 953-960.

(2) Derivate cu sufixe lexicale, productive, cu genul gramatical f e m i n i n :

(a) Abstracte (şi colective) deverbative şi denominative în -tūra: cultūra (de la colō) 'cultivare', nātūra (de la nāscor) 'naştere, natură etc.'; -ia: audācia (de la audax) 'îndrăzneală', colōnia (de la colōnus) 'aşezare urbană de cetăţeni romani', militia (de la miles) 'militărie etc.', sapientia (de la sapiens) 'înţelepciune'; -itia: amicitia (de la amicus) 'prietenie', laetitia (de la laetus) 'bucurie'[1]; -mōnia: aegrimōnia (de la aeger) 'supărare'; -ēla: cautēla (de la caueō) 'precauţie', loquēla (de la loquor) 'fel de a vorbi'.

(b) nume de locuri pentru exercitarea unei îndeletniciri sau îndeletnicirea însăşi: -īna: disciplīna (de la discipulus) 'învăţătură', figlīna (de la figulus) 'atelierul olarului', medicīna (de la medicus) 'medicină etc.'.

(c) nume de instrument: dolābra (de la dolō) 'topor', illecebrae (de la illiciō) 'farmec'.

---

1) Sufixele -ia şi -itia au dublete în -iē-; vezi mai sus 1.1.8.1.(3).

(3) Derivate cu sufixe morfolexicale servind la formarea femininelor: -a: dea (de la deus) 'zeiță', equa (de la equus) 'iapă', līberta (de la lībertus) 'libertă'; -ia: auia (de la auus) 'bunică'; -īna: gallīna (de la gallus) 'găină', rēgina (de la rēx) 'regină'[1]. Trebuie adăugate aici diminutivele feminine de la substantive feminine sau cele unde sufixul diminutival e un mijloc al moțiunii: corōlla (de la corōna) 'coroană, buchet', puella (de la puer) 'fată'.

(4) Adjective (sau participii) substantivate în forma feminină: fossa (sc. cauea, de la fossus) 'șanț', offensa (de la offensus) 'jignire', repulsa (de la repulsus) 'cădere la alegeri'; porcīna (sc. caro) 'carne de porc).

(5) Substantive compuse, avînd elementul al doilea de origine verbală; denumind în majoritatea lor persoane care exercită profesii bărbătești sau care fac parte din categorii formate din bărbați, genul natural al acestor substantive este m a s c u l i n (cînd e totuși necesară utilizarea cuvîntului cu referire la femei se recurge la determinarea prin adjective în formă feminină): agricola (colō) 'agricultor', incola (colō) 'locuitor', conuiua (uiuō) 'oaspete', indigena (gignō) 'băștinaș', lapicida (caedo) 'gravor în piatră', aduena (ueniō) 'străin'; multe compuse sînt poetice (deseori cu modele grecești cunoscute, m a s c u l i n e în -ης), chiar de moment (în special la Plaut[2]): Troiugena (gr. -γένης) 'descendent al Troiei', caelicolas 'locuitori ai cerului', lēgirupa 'încălcător al legii', latēbricola 'locuitor al ascunzișurilor' etc.

1.1.9.2.1. A l t e r n a n ț a cantitativă ā/a care opune abl.sg., ac. și gen.pl. nominativului și acuzativului sg. ar putea,

---

1) Direcția raportului de derivare nu e totdeauna stabilită cu certitudine: capra, de exemplu, pare a fi anterior lui caper; esențialul e crearea unor cupluri cu derivare clară.

2) Cf. și I. Fischer, St Cl, 13, 1971, p. 73-77. Plaut creează și hibride latino-grecești: flagritrība (gr. τρίβω 'a freca', cu compuși în -τρίβης) 'frecat de bice'; cf. și S. Witkowski, De uocibus hybridis apud antiquos poetas Romanos, Cracovia, 1892.

cum am arătat mai sus, reprezenta parțial vechea alternanță e/Ø (în cazul nostru $eə_2/ə_2$) a flexiunii atematice; ar putea fi însă și rezultatul unor procese fonetice și analogice petrecute în preistoria recentă a limbii latine.

1.1.9.2.2. Rezultanta latină a secvenței $eə_2$ și a sonantei $ə_2$ fiind vocala a (spre deosebire de i și u care-și mențin statutul de sonantă), e de așteptat ca d e s i n e n ț e l e care încep cu o vocală să sufere contracția cu vocala -a- a temei ; de aici unele neclarități ale analizei (care, în fond, nu-l jenează pe vorbitor), dar și omonimii înăuntrul acestui tip flexionar sau cu flexiunea tematică, acestea nu lipsite de consecințe.

1.1.9.2.2.1. Spre deosebire de temele în -i- sau -u-, dar în concordanță cu temele în lichidă sau -n-, desinența n o m i n a t i v u l u i singular este Ø, fapt care rezultă din comparația indo-europeană (exemplele le vom da mai jos).

O b s e r v a ț i e. Pentru masculinele acestei declinări, numai greaca (și nici măcar toate dialectele ei, cf. P.Chantraine, Morphologie, p. 54) utilizează desinența -s a flexiunii tematice masculine. Există două exemple latine cu aceeași desinență, hosticapas 'hostium captor' și pāricīdas, dublet al lui pāricīda 'asasin', ambele citate de Festus (91, 15 și 247, 24 Lindsay), primul fără indicarea sursei, cel de al doilea dintr-o lege a regelui Numa Pompilius. Este verosimil să avem a face aici cu un proces similar celui din grecește, și nu cu o influență greacă (cantitatea lui -a- e necunoscută; discutarea altor ipoteze la Leumann, p.281). Explicația prin greacă ar putea fi reținută pentru numele Cottas din milliarul sicilian

(deci dintr-un teritoriu elenofon) al lui (C.?) Aurelius Cotta (1277 Degr., mijlocul secolului III ?) și pentru Senecas, la Pompei (CIL,IV, 4418), unde se găsesc cîteva nume grecești (în transcripție latină) terminate în -as (Väänänen, Inscr.Pomp., p.83).

Dificultatea istorică esențială o constituie însă cantitatea vocalei -a. După cum am arătat în paragraful introductiv, toate limbile indo-europene, inclusiv cele italice, prezintă la nominativ -ā sau descendenței ai acestei vocale: osc. touta și τω/το 'ciuitas', v i u 'uia'[1], umbr. m u t a și m u t u 'multa'[2], skr. aśvā 'iapă', gr. ἡμέρᾱ și τιμή etc. Numai temele în -*ya (-*yə$_2$) au vocala scurtă: gr. τράπεζα, πότνια etc.; în skr. *yə$_2$ devine -*yī, de unde -ī: devī 'zeiță' sau pátnī 'stăpînă' corespondentul gr. πότνια. Limba latină are numai -a. Dacă pornim de la ideea că această formă este cea originară, trebuie explicat raportul cu situația din oscă și umbriană, care, în perioada comunității lor preistorice, aveau -*ā; nu ne numărăm printre aceia care resping ipoteza unității italice și deci refuză orice valoare probantă pentru preistoria latinei a faptelor osco-umbriene; dar putem admite că în aceste limbi a avut loc o extindere la nominativ a vocalei lungi, într-un moment ulterior separării de grupul latino-falisc. Dacă, însă, pornim de la ideea vocalismului originar lung, vocala scurtă latină trebuie explicată. Mai mulți factori au putut să determine scurtarea: (a) influența tipului -*ya (> lat. -ia); (b) influența vocativului, unde -a e vechi (vezi mai jos); (c) influența acuzativului, unde -m scurta oricum vocala precedentă; (d) influența cuvintelor de (ipotetică) structură iambică: *togā devenea, prin "scurtarea iambică", toga. Nu e vorba aici de alegerea unei

---

1) Ezitarea între -a și -o arată că era vorba de un sunet intermediar de tipul magh. a, sued. å. Cf. I.Fischer, Un problème de phonologie osque: le statut de -o issu de -a, RRL, 20, 1975, p.487-489.

2) Realitate fonetică similară celei din oscă.

explicații: toate au putut contribui la scurtare, dacă o asemenea scurtare a avut loc într-adevăr (dubii despre valabilitatea explicațiilor, la Leumann, p.418).

O b s e r v a ț i e. Exemplele de -ā reunite de Neue-Wagener I, p.7-9, sînt neconcludente, deoarece pornesc în mare măsură de la scandarea versului saturnian. Singurul exemplu de cuvînt latin cu -ā (cele grecești reproduc fonetismul grecesc, Phaedra la Ovidiu, Rem., 743) pare a fi: et densis aquila pennis obnixa uolabat (Ennius, Ann., 147); poziția la cezură explică însă lungirea (de fapt, indiferența la cantitate).

1.1.9.2.2.2. V o c a t i v u l singular are de asemenea desinența -Ø, dar, de la origine, vocala scurtă a temei: gr.(hom.) νύμφα, δέσποτα etc., v.sl. ženo, față de nom. žena. Așadar în latinește, vocativul este identic cu nominativul, ca la întreaga flexiune atematică: terra, colōnia, dea.

1.1.9.2.2.3. Desinența a c u z a t i v u l u i este -m. Problema cantității vocalei -a din temă se pune în mod analog cu cea a nominativului: dacă admitem că trebuie pornit de la gradul zero al predesinențialei, vocala e în mod normal scurtă ($^{*}ə_{2}m$ > -am); dacă pornim de la cantitatea lungă originară a vocalei (cf. skr. áśvām, gr. ἡμέραν, τιμήν), trebuie explicată scurtarea latină: consoana finală -m scurtează orice vocală precedentă. Așadar: terram, colōniam, deam.

O b s e r v a ț i e. Caracterul debil al consoanei -m o face să dispară din cele mai vechi texte și să permită eliziunea silabei finale. Atestări epigrafice vechi: Taurasia, Cisauna (309 Degr., CIL I^{2} 6,7, elogiul lui L.Cornelius

Scipio Barbatus , sec.III, dată neprecizată), Corsica Aleriaque (310 Degr., CIL I^2, 8,9, elogiul lui L.Cornelius Scipio, fiul precedentului; epitaful e însă mai vechi, puţin după 230), sapientia (312 Degr., CIL I^2, 11, elogiul unui L. Cornelius Scipio, primul sfert al secolului al II-lea) etc. Norma literară a restabilit consoana finală, care a dispărut însă din nou în latina tîrzie (situaţie moştenită de limbile romanice).

1.1.9.2.2.4. Pentru g e n i t i v u l singular se porneşte de la gradul e al predesinenţialei şi se ataşează desinenţa -s: -*sa_2-s > -ās (cf. osc. eituas 'pecuniae', umbr. t u t a s 'ciuitatis', gr. ἡμέρᾱς , τιμῆς). Teminaţia -ās este bine atestată, deşi ieşise din uzul curent în momentul apariţiei literaturii culte (nu par să existe atestări epigrafice vechi); se citează: escās,Lātōnās,Monētās la Livius Andronicus, terrās,fortūnās la Naevius, uiās la Ennius (Ann., 411, unicul exemplu în care -ās nu e la sfîrşit de vers); toate sînt arhaisme, inspirate desigur din vechi formule religioase, Singurele sintagme (formule împietrite ale limbajului juridic) în care -ās este clasic sînt pater familiās, māter familiās şi chiar fīlius (fīlia) familiās, concurat însă de familiae.

Datorită presiunii exercitate de flexiunea tematică, această veche terminaţie de genitiv este înlocuită cu -āī, provenită din ataşarea la tema -ā- a desinenţei -ī a genitivului tematic. Atestările epigrafice în proză, destul de numeroase (coloniai, CIL I^2,1632, Pompei, etc.), nu sînt concludente pentru pronunţarea disilabică a terminaţiei; aceasta este însă asigurată de versificaţie: la Plaut apare destul de rar, din necesitate metrică sau în pasaje parodistice: aquāī (Mil.,552, Poen., 432), audāciāī (Amph., 367), comoediāī (Mil.,84), fīliāī (nuptiīs, Aul., 295,372,540), sapientiāī (Mil.,236) etc. Ennius,

în fragmentele căruia gen. în -āī este predominant, obține adesea efecte sonore (solemnitate, armonie imitativă): Ollī respondit rēx Albāī Longāī (Ann., 33), siluāī frondōsāī (Ann., 191), terrāī frūgiferāī (Ann., 489) etc. Terențiu, care evită arhaismele, nu folosește această formă decît extrem de rar: Clīniāī (Heaut., 515), hospitāī (Andr., 439). Frecvența crește considerabil la Lucrețiu, deseori în pasaje de origine enniană (amīcitiāī,aquāī,linguāī,māteriāī,nātūrāī, patriāī,uītāī etc.), pentru ca la Vergiliu să nu se mențină decît ca o podoabă stilistică: aquāī (Aen., 7,464), aulāī (Aen.,3,354),aurāī(Aen., 6,747). Exemplele postvergiliene sînt neglijabile.

Secvența a două vocale lungi nu se putea menține în latinește, ceea ce duce la transformarea ei în diftong (scris -ae)[1],cu eventuala fază intermediară *-ai, neconfirmată de texte. Aceasta este forma curentă la Plaut, apare și la Ennius, mai rar decît -āī (operae pretium, Ann., 465), și se menține ca normă, cel puțin grafică, în întreaga latinitate. După cum se știe, diftongul ae se monoftonghează și devine ē, evoluție reflectantă în scris prin notarea cu -e a terminației; foarte frecventă în epoca imperială, ea e extrem de rar atestată în inscripțiile republicane (Acume, CIL I², 1918, în Picenum) datorită frecvenței reduse a genitivului în formulele epigrafice.

Pronunțarea ca diftong a terminației de genitiv duce la omonimie cu dativul. Poate ca reacție la această omonimie, apare, începînd chiar din epoca republicană, dar cu mare răspîndire epigrafică în cea imperială, terminația -aes (grafia notează fără îndoială -ēs); textele literare o ignoră, utilizarea epigrafică limitîndu-se, în general la nume de persoane, de rang social inferior: Pesceniaes (CIL I²,

1) Grafia ae pentru notarea diftongului ai înlocuiește, în inscripții, vechea grafie ai la începutul secolului al II-lea (190-180). Înaintea acestei date,secvența grafică ai poate nota atît diftongul cît și pronunțarea disilabică -āī a terminației de genitiv. Intenția autorilor de a pronunța -āī transpare numai - dar nu se poate formula o regulă generală - cînd în aceeași inscripție unui diftong notat ae îi corespunde un genitiv notat ai: aedem Duellonai (511,Degr.,CIL I² 581,SC Bacch. din 186; să se observe și arhaismul Duellona pentru Bellona), Aemiliai (CIL I², 1020, lîngă Roma).

1600, Capua), Aquilliaes alături de Tertiae (CIL I^2, 1249, Roma), coponiaes ('a cîrciumăresei', lectură probabilă în 1026a Diehl, Wandinschriften, CIL IV 8259, Pompei; nu e desigur nume propriu, dar un apelativ care desemnează o persoană); apare și notarea -es: Faustines (859 a Diehl, Wandinschriften, CIL VI, 29 830, Roma; alte exemple pompeiene la Väänänen, Inscr.pomp., p.83) etc. S-au dat două explicații principale pentru originea terminației fără ca ele să se excludă una pe alta: (1) influența gr. -ης și (2) intenția de a diferenția genitivul de dativ, după modelul raportului gen. Veneris/ dat. Veneri (cf. Leumann, ibid., care o respinge pe cea de a doua, aparținînd lui A. Ernout). Inovația rămîne însă fără consecințe în istoria flexiunii latine și fără urme în limbile romanice.

O b s e r v a ț i e. Rareori -aes (-es) apare și la nume masculine: Moscaes, Midaes, Agricolaes, Niciaes (Neue-Wagener, I, p.23); aici influența greacă e exclusă (gr. Νικίου).

1.1.9.2.2.5. Pentru d a t i v u l singular se pornește de la gradul predesinențial e și se adaugă desinența -ei (vezi declinarea în -i- și -u-), deci -*ea_2-ei; evoluția fonetică, ale cărei detalii sînt greu de precizat, duce în latinește la diftongul -ai (scris -ae începînd cu secolul al II-lea î.e.n.); nici măcar faptul că una din fazele intermediare e diftongul "lung" -āi (cf. gr. -ᾳ) nu este absolut cert (vezi evoluția diferită a dativului tematic), deși verosimil; în favoarea diftongului lung ar putea pleda cele cîteva dative în -a (mai jos, obs.); celelalte limbi italice au diftongul scurt -ai: osc. d e í v a í 'deae', umbr. (cu monoftongare) tote 'ciuitati', ven. R e i t i a i 'zeiței Reitia', Toticinai. In orice caz, vechea grafie latină -ai nu poate fi interpretată ca notînd diftongul lung. Trebuie adăugat că metrica asigură pronunțarea monosilabică a terminației de dativ, distingînd-o clar de genitivul arhaic cu două vocale lungi, aceasta indiferent de grafia manuscriselor. Astfel, la Ennius, care,

după cum am văzut, acordă o netă preferinţă genitivului în -āī, formele în în -ae (monosilabice) permit interpretarea drept dative a unor construcţii ambigue: o lux Troiae (Sc., 72; cf. exitium Troiae, pestem Pergamo, Sc.,46) sau qualem te patriae custodem di genuerunt (Ann., 112). In limbajul curent, omonimia celor două cazuri se realizează la sfîrşitul secolului al III-lea, prin pronunţarea monosilabică a terminaţiei de genitiv. Mai tîrziu, în vorbirea populară, diftongul -ae se monoftonghează, devenind -ē ; atestările epigrafice ale fenomenului sînt mai vechi la dativ decît la genitiv, aceasta nu fiindcă s-ar fi produs realmente mai devreme, ci fiindcă dativul este mult mai des utilizat (în inscripţiile votive, de exemplu) decît genitivul. Se pot cita exemple provinciale (cu posibilă, uneori certă, influenţă dialectală; cf. Vetter, Hdb., p.161-163) încă din perioada republicană: Angitie [= zeiţă a marsilor] (44 Degr., CIL I^2, 1763 Antinum, sec.II î.e.n. ?), Diane (21 Degr., CIL I^2, 376, Pisaurum = Pesaro în ager Gallicus, pe coasta Adriaticei, sec. II î.e.n.), Fortune (100 Degr., CIL I^2 48, Tusculum, prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n.), Victorie (30 Degr., CIL I^2 2631, Veii, sec. III, şi 286 Degr., CIL I^2 388, Supinas = Trasacco, în ţara marsilor, sec. II î.e.n.). Norma literară urbană a anulat această tendinţă spre monoftongare, dar grafia -ē îşi face din nou apariţia în perioada imperială, chiar la Pompei: Prime (cu adjectivul suae, 1023 Diehl, Wandinschriften; alte exemple la Väänänen, Inscr. pomp., p.24) şi devine mai frecventă începînd din secolul al II-lea.

O b s e r v a ţ i e. In perioada arhaică se găseşte relativ bine atestată epigrafic terminaţia de dativ -ā; ea poate proveni fie din diftongul lung -*āi, fie din analogia cu declinarea tematică, unde -ō este terminaţia comună a dativului şi ablativului: Diana (76,79,80,81,83 Degr., CIL I^2 41,44,43,45,2444, în păduricea Dianei de lîngă Aricia, în Latium), Feronia

(22 Degr.,CIL I², 377, lîngă Pisaurum = Pesaro, sec.III î.e.n.), Loucina (162,163 Degr.,CIL I², 359,360, Norba, în Latium, sec.III î.e.n.,etc.), Minerua și Menerua(235 Degr.,CIL I², 460, Roma; 237 Degr., Veii, sec.III; 238 Degr.,CIL I²,365, Falerii = Santa Maria di Falleri, cu influențe dialectale, 320 Vetter, sec.III; A.É. 1981,573, Tarraco, în Spania, sfîrșitul sec.III î.e.n., etc.); apare și la un nume masculin: Aineia (1271 Degr., Tor Tignosa lîngă Roma, sec.IV-III) etc. Norma literară a eliminat această terminație.

1.1.9.2.2.6. A b l a t i v u l se termină, cum se știe, în -ā, care ar putea proveni atît din instrumentalul indo-european (ca la declinarea consonantică), așadar ea_2-e ajuns la -ā prin faze intermediare neclare (dar cf. skr. -(ay)ā), cît și (ca la declinarea în -i- sau -u-) prin analogie cu flexiunea tematică (cf.osc. toutad); această a doua proveniență explică terminația arhaică -ād: praidad (100,221 Degr., CIL I² 48,49, Tusculum, prima jumătate a sec.II),sententiad(238 Degr., CIL I² 365, Falerii, cu influență dialectală , dar și în SCBacch., 511,9 și 18 Degr., CIL I² 581). In literatură apare numai la Naevius (pentru evitarea hiatului ?): Troiad (Bell.Punicum, fr.5 Strzelecki; mss. au Troiade). Norma literară a reținut numai forma în -ā: terrā, colōniā,deā.

1.1.9.2.2.7. L o c a t i v u l pare să continue situația din indo-europeană (spre deosebire de celelalte tipuri atematice care au terminația -ī provenită de la flexiunea tematică); pornim de la gradul predesinențial e, cu desinența -i : ea_2-i > -āi, diftong lung, omofon cu dativul; tratamentul este identic cu al dativului: gr. 'Ολυμπίᾳ(dar, poate, și χαμαί 'la pămînt'; vezi, despre aceasta,

Schwyzer, Gr.Gramm. I, 548), osc. v í a í, umbr. tote (alte limbi au diferențiat cele două cazuri). Latina are peste tot diftongul (desigur scurt) -ai, omofon și omograf cu dativul[1] (nu există însă forme sigure[2] în -ā); vom găsi așadar și grafia -ai , și , mai tîrziu, -ae. Folosirea cea mai frecventă a locativului se găsește la numele de orașe (și de regiuni, țări): Romai, Asiai, Syriai (epigrafic, la Leumann, p.420), apoi cu -ae (devenit -e în epoca imperială) în tot cursul istoriei. Cînd numele orașului e compus din două elemente, ambele se pun la locativ: coloniae Agrippinae (Cod.Theod.,4,10,1), Suessae Auruncae (Liv.,32,9,3) etc. La apelative concurența construcțiilor prepoziționale (și a ablativului) a limitat utilizarea locativului, fără să-l elimine total; se pot cita astfel: harēnae (Verg. Aen.,12,382), militiae (Ennius, Plaut, Sallustius etc.), terrae (Ennius, Sc.,311, de unde Vergiliu, Aen.,11,87, etc.)[3], uiciniae (singur și cu determinarea proximae, Plaut, Terențiu); arhaizanții încearcă resuscitarea locativului la apelative (aulae la Sedulius, Carmen paschale, 3,320, orchestrae și tonstrīnae la Apuleius, Met., 3,2,9; 3,16,1 etc.), fără ecou în limba vorbită. La numele de orașe, însă, locativul pare să se mențină realmente: it. Firenze continuă locativul Florentiae.

1.1.9.2.2.11-12. Pentru n o m i n a t i v u l și v o c a t i v u l plural, indo-europeana pornește de la gradul ē atît al predesinențialei cît și al desinenței -es: $eə_2$-es, secvență care devine -ās: osc. a a s a s 'arae', skr. áśvās, got. gibōs etc. Urmele latine ale acestei terminații sînt îndoielnice; se citează un singur exemplu literar (exemplele epigrafice cu oarecare vechime nu privesc flexiunea substantivului și provin din regiunile din Sudul Romei, cu posibilă influență oscă): quot laetitias insperatas modo mi irrepsere

1) Nu cu genitivul, cum se mai predă eronat prin școli.

2) Facem această restricție fiindcă orice ablativ al locului poate fi interpretat drept locativ.

3) Unele exemple pot fi interpretate și ca dative (cf. Hofmann-Szantyr, p.149-150); cf. și rom. așterne-te drumului. Pentru faptele latine vezi G.Funaioli, ALL,13, 1904, p.305-308, 327-335.

in sinum (Pomponius, Atell., 141 Ribbeck, 140 Frassinetti); o analiză gramaticală "clasică" duce într-adevăr la concluzia că avem a face cu un nominativ; dar e posibil ca fraza să fi început cu un acuzativ de exclamaţie, continuînd apoi cu un verb predicativ, după cum nu e exclusă nici ipoteza unei parodii a vorbirii unui personaj de limbă oscă (atellanele erau numite ludi osci); cf. explicaţiile mai vechi la Ribbeck, CRF^2, I,p. 246. Şi să nu uităm că Pomponius nu este un poet arhaic (începutul sec.I î.e.n.).

Primele texte oferă terminaţia în diftongul -ai (scris apoi -ae); originea acestei forme este discutată şi nu poate fi despărţită de cea în -oi > ī a flexiunii tematice, după al cărei model s-a putut constitui (acelaşi fenomen s-a petrecut şi în greacă, în mod independent; cf. E.Schwyzer, Gr.Gramm.I, p.554 şi nota 1; P.Chantraine, Morphologie, p.49-50); o vom discuta mai jos (1.2.2.2.11-12).

Formulele epigrafice nu oferă prilejul unei folosiri frecvente a nominativului plural (feminin); de aceea atestările grafiei -ai sînt destul de rare: tabelai (511,30 Degr., CIL I^2, 581,80 Bacch.), literai (CIL I^2,595). Grafia -ae e cea curentă în inscripţiile mai recente şi în transmiterea textelor literare. Monoftongarea e atestată epigrafic destul de timpuriu: muste [= gr. (συμ)μύσται 'iniţiaţi (în mistere)'] (210 Degr.,CIL I^2, 663, insula Samothrace, probabil 92 î.e.n.). Pronunţarea cu -e se menţine în toată latinitatea şi e verosimil ca rom. -e (case) să continue nom.pl. latin.

In perioada imperială, apare din nou, în inscripţii şi în unele texte tehnice, terminaţia -ās (cantitatea vocalei îşi pierde din importanţă; o notăm totuşi, pentru consecvenţă şi pentru a sublinia identitatea cu acuzativul), fără nici o legătură de continuitate cu presupusa terminaţie arhaică omonimă. Apare la Pompei, deci înaintea anului 79 î.e.n.: Asellinas rogant 'sclavele din cîrciuma Asellinei propun' (CIL IV 7863, afiş electoral ; interpretarea aparţine, prezentată cu dubii, lui V.Väänänen, Introd.,p.115); se răspîndeşte apoi pe tot teri-

toriul Imperiului: Chia et Crispinilla patronas, 1427 Diehl, Vulg., Cagliari, în Sardinia), Valeria et Sabina filias eius (Mat.şi cerc. arheol.II, 1956, p.618, Tomis, sec.II e.n.) etc. (vezi mai jos, p.153). In texte: amicdolas bonas sunt (Anthimus, 32,5, ap.Löfstedt, Synt. II, p.330, cu numeroase alte exemple analoage), in quo sunt tres basilicas (Antoninus Placentinus, Itin, I,6, ap. H.Mihăescu, Lat.sud-est, p.220, unde pot fi găsite şi alte exemple). Explicaţia apariţiei acestei terminaţii e discutată. S-a propus: (a) originea oscă (eventual osco-umbriană); (b) originea sintactică ("accusatiuus pro nominatiuo": acuzativul de "rubrică", cînd lipseşte predicatul, contaminări ale activului şi pasivului, confuzia dintre nominativ şi acuzativul exclamaţiei etc.);(c) originea analogică: identitatea la plural a celor două cazuri există la majoritatea tipurilor flexionare. Desigur că toate cele trei explicaţii au putut avea un rol în apariţia şi răspîndirea formelor, numai ponderea lor e diferită: originea oscă ar putea fi admisă pentru sudul Italiei şi pentru o perioadă veche; or, răspîndirea terminaţiei -as are loc într-o vreme cînd osca era pe cale de extincţie, dacă nu chiar eliminată din vorbire; explicaţiile sintactice au în vedere fapte periferice, cu frecvenţă minimă în vorbire. Rămîne aşadar explicaţia pur morfologică a alinierii declinării în -a- la cele în consoană, -i-,-u-, -ē-. Evoluţia spre limbile romanice confirmă succesul nominativului în -as: cu excepţia limbii române şi, mai puţin cert, a celei italiene, toate limbile romanice conservă nominativul în -as.

O b s e r v a ţ i e. Izolat se întîlneşte şi nominativul în -a: matrona Pisaurese 'matronae Pisaurenses' (23 Degr.,CIL I² 378, Pisaurum, sec.II î.e.n.?); nu e limpede dacă -a reprezintă aici -ās sau -ai (Dessau, ap.Degr.,presupune dispariţia materială a literei finale: cele două cuvinte constituie rînduri aparte şi e posibilă căderea sfîrşiturilor de rînd).

1.1.9.2.2.13. A c u z a t i v u l u i plural nu i se poate reconstitui o origine indo-europeană unică. Pentru o parte a limbilor, printre care și latina, e admisibil, ca și la celelalte tipuri discutate pînă acum, gradul zero predesinențial, la care se adaugă desinența -ns, deci -*ə₂ns > -*ans > -ās (căderea nazalei cu lungirea compensatorie a vocalei); faza -ans e atestată în gr.(Creta) τιμάνς și e la originea formelor italice, osc. v í a s s , umbr. v i t l a f 'uitulas'[1]. Terminația -as se menține în tot cursul latinității: terrās, colōniās, deās.

1.1.9.2.2.14. Pentru g e n i t i v u l plural, trebuie pornit, se pare, pe plan indo-european, de la gradul predesinențial e cu desinența -om: eə₂-om > -āom > (prin contracția vocalelor) -ōm; un număr redus de limbi (lituaniana și gotica) conservă descendenții acestei terminații, celelalte prezentînd diverse tipuri de inovații. Latina limbile italice și greaca au recurs la preluarea desinenței pronominale -*āsōm (skr. tásām, got. þizo, gr.(hom.) τᾶων): osc. e e h i i a n a s ú m 'emittendarum (=*exhiandarum)', egmazum 'rerum', umbr. -arum (atestat numai la adjective), gr. (mic.) ko-to-na-o (= κτοινάων), (hom., necontras) χωράων . In latinește se produce rotacizarea lui -s- (intervocalic), scurtarea vocalei -o- (finală anteconsonantică) și, drept consecință, închiderea -o- > -u-, rezultatul fiind așadar -ārum păstrat în tot cursul latinității: terrārum, colōniārum, deārum.

Există însă și terminația -um; ea nu reprezintă vechea terminație indo-europeană, ci (1) o simplificare petrecută, desigur sub influența arhaismelor declinării tematice (deum = deōrum), la cuvintele prea lungi, mai ales în poezie; e vorba de compusele masculine – atracția flexiunii tematice se exercită mai ușor la acestea – în -cola și -gena (vezi 1.1.9.1.(5)): agricolum (Lucrețiu, 4,586, dar și -ārum, id., 2,1161; 6,1260), caelicolum (Ennius, Ann., 481; Vergiliu, Aen., 3,21, etc.;

1) Istoria indo-europeană a acestei terminații, ca și raporturile ei cu -ās, reprezentată de -ās din sanscrită și de -ōs din gotică, e mai complexă, dar nu privește faptele latine.

există și *caelicolārum*, Iuvenal, 13,42), *Graiugenum* (Vergiliu, *Aen*., 8,127), *Troiugenum* (Catul, 64,355) etc. (2) o simplificare provocată de tempo-ul rapid al rostirii unor cuvinte incluse în numărătoare (cf. contracția din *passum*, mai sus, 1.1.7.2.2.14): *amphorum* (concurat de *amphorārum*), *drachmum*, după mărturia lui Varro, *Ling*., 9,49,95 (dar *drachmārum* în texte); (3) transpunerea formei de genitiv a etnomimelor și patronimicelor de origine greacă (sau constituite după model grecesc): *Lapithum*, (gr. Λαπιθῶν , Vergiliu, *Aen*., 7,305, dar *Lapithārum*, Ovidiu, *Met*., 12,261), *Aeneadum* (Lucrețiu, 1,1, etc.), *Ausonidum* (Vergiliu, *Aen*., 10,564, etc.) etc.; formele în *-ārum* sînt însă frecvente (mărturii și liste la Neue-Wagener, I, p.30-35).

1.1.9.2.15-17. D a t i v u l , a b l a t i v u l și l o c a t i v u l plural își constituie forme paralele cu ale flexiunii tematice: -**ais* (după *-ois*) > (cu închiderea scurtei neinițiale) > *-eis* > *-ēs* > *-īs*; aceeași extindere se produce în limbile italice (osc. k e r s s n a í s 'cenis', umbr. *dequrier*, t e k u r i e s 'decuriis') și, în mod independent, în greacă (χώραις ; miceniana are însă instrumentalul plural atematic, în -ᾱφι ; *a-ni-ja-pi* = (h)ανίαφι 'cu hățurile'; locativul rămîne de asemenea distinct, -ᾱσι ,Πλαταιᾶσι). Faza latină *-eis* este bine atestată, dar, după cum se știe, grafia *ei* poate nota *-ī-*: *causeis* (CIL I^2, 593,60), *collegeis* (CIL I^2,1233), *scribeis* (CIL I^2, 587, I,3, *lex Cornelia de quaestoribus*, 81 î.e.n.), *scaleis* (CIL I^2, 809, Roma), loc. *Mytileneis* (inscr., ap. Leumann, p.421); forma intermediară *-ēs* este de asemenea atestată: *manubies* (322 Degr., CIL I^2, 635, Capua, după 135 î.e.n.), *nuges* (804 Degr., CIL I^2, 1861, lîngă Amiternum, sec.II î.e.n.).

Pentru temele în *-ia-* se naște o secvență *-ii-*, supusă contracției; aceasta are într-adevăr loc, dar este de obicei contracarată de necesitatea unei analize morfologice clare (exemplele sînt puțin numeroase, deoarece abstractele în *-ia-* nu au decît rareori forme de plural): *grātiīs* rămîne dat.-abl. al subst. *grātia*, în timp ce *grātīs*,

cu contracție, are funcție adverbială; exemple epigrafice: controuersis (517,46 Degr.,CIL I², 584, Sententia Minuciorum, lîngă Genua, sfîrșitul sec. II î.e.n.), colonis,prouincis (cu "i longa" în Mon.Ancyr, la Leumann, p.429, unde se pot găsi și alte exemple); cu -ei- notînd -ī-: Esquileis (= -īs < -iis, 365 Degr., CIL I², 1220, Roma, al doilea sfert al sec. I î.e.n.).

Tratamentul fonetic al diftongului -ai- în silabă neinițială (ei > ī) face să se șteargă diferența dintre dat.-abl. plural al declinării în -a- și cea tematică, ceea ce echivalează cu omonimia acestor cazuri la masculinele și femininele substantivelor cu moțiune. Pentru evitarea omonimiei s-a creat (căci nu e, evident, vorba de moștenire; astfel, totuși, Pisani, Gramm., p.153) terminația -ābus la substantivele feminine, cele mai frecvente fiind deābus,filiābus,libertābus (adesea în formule perechi: dīs deābusque); există și slabe extinderi la femininele fără corespondent masculin: mātrōnābus (CIL V,4137), Nymphābus (CIL II, 1164). Aceste forme n-au eliminat cu desăvîrșire pe cele normale, în -īs: dīs (= muzele, Varro,Rust.,3,16,7), equīs (Varro, Rust., 2,1, 19), fīliīs (Plaut, Stich., 567) etc. Mărturiile gramaticilor și atestările la Neue-Wagener, I, p.36-47.

O b s e r v a ț i e. Izolate dative în -ās, neexplicate (din -āis sau paralele cu dat.sg. în -ā; Leumann,p.421): Anabestas (43 Degr.,CIL I², 969, Roma; interpretare nesigură, poate arhaizare intenționată), deuas Corniscas (69 Degr., CIL I², 975, Roma).

1.1.9.2.3. Tabelul terminațiilor:

	Singular	Plural
N.	(-*ā > ?) -a	(-ās ?),-*āi > -ae > -e, apoi -ās
V.	-a	-*āi > -ae > -e
Ac.	(-*ām > ?) -am	-*ans > -ās
G.	-ās, înlocuit cu -āī > -ae > -e	-*āsōm > -ārum
D.	-*ā-ei > -*āi > -ae > -e	
Abl.	-ād > -ā	-*ais > -eis > -īs
L.	-*ā-i > -ae > -e	

1.1.9.2.4. P a r a d i g m e l e limbii literare clasice:

Singular	N.V.	terra	colōnia	dea
	Ac.	terram	colōniam	deam
	G.	terrae	colōniae	deae
	D.	terrae	colōniae	deae
	Abl.	terrā	colōniā	deā
	L.	terrae	colōniae	-
Plural	N.V.	terrae	colōniae	deae
	Ac.	terrās	colōnias	deās
	G.	terrārum	colōniārum	deārum
	D.Abl. (L.)	terrīs	colōniīs (și colōnīs)	deābus

1.2. F l e x i u n e a t e m a t i c ă (în -e/-o)

1.2.0. Acest tip flexionar (declinarea a II-a, în terminologia tradițională) se caracterizează prin prezența înaintea desinențelor cazuale a vocalei tematice -e-, alternînd cu -o-, fără gradul zero (despre situația aparte a gen.sg. vom vorbi mai jos). Deși există în toate limbile indo-europene (inclusiv în hitită, unde se contopește însă, din cauze fonetice, cu declinarea în -a-), este considerat o creație mai recentă decît tipul atematic (cu desinențe parțial deosebite) și rezultă din tendința spre clarificare a declinării: atît vocalismul radical, cît și locul accentului nu erau supuse alternanței, iar prezența vocalei tematice înaintea desinențelor le izola pe acestea, sporindu-le individualitatea. Vocala tematică se comportă ca un sufix morfologic, uneori chiar morfolexical, creînd nume derivate ale unei rădăcini: gr. πομπός 'cel care transportă', de la rădăcina verbului

πέμπω 'a trimite, a transporta', lat. iugum 'jug', de la rădăcina verbului iungō 'a reuni' etc.

Reconstrucția desinențelor indo-europene, în măsura în care se poate ajunge la o origine unică, poate fi rezumată în tabloul următor:

	Singular	Plural
N.	-o-s (neutru -o-m)	-o-es > -ōs (neutru -e-ə$_2$ > -ā)
V.	-e-Ø (neutru -o-m)	-o-es > -ōs (neutru -eə$_2$ > -ā)
Ac.	-o-m	-o-(e)ns > -ŏ̄ns (neutru -e-ə$_2$ > ā)
Gen.	-e/o-s(y)o (și -o-(e)s ?)	-o-om > -ōm
Dat.	-o-ei > -ōi	?
Abl.	-o-ed > -ōd	?
Loc.	-e/oi	-o-isu
Instr.	-ē/-ō	-o-eis > -ōis

Pentru vorbitorul latin o bună parte din aceste clarificări își pierde valoarea: locul accentului, fiind determinat de cantitatea silabei penultime, nu mai are rol morfologic, alternanțele vocalice nu mai joacă nici ele un rol precis în flexiune, complicîndu-se prin jocul închiderii vocalelor scurte neinițiale; în sfîrșit, contracțiile dintre vocala tematică și desinențe, ca și apariția la genitiv a unei noi desinențe -ī, atașate direct radicalului, fac ca analiza dinăuntrul sistemului (perceptibilă pentru vorbitor) să difere de cea istorică, indo-europeană: pentru vorbitor, lupus se analizează lup-us, prin opoziție cu lup-ī, și nu lup-u-s. Anumite inovații fonetice latine (tratamentul vocalelor scurte precedate de -r-, de exemplu) complică și mai mult situația, scindînd într-o oarecare măsură tipul flexionar: raportul dintre un nominativ ager și un genitiv agrī rezistă unei analize morfologice simple. Ca și pînă acum, vom ordona expunerea noastră după criteriul istoric și numai în subsidiar după cel descriptiv.

1.2.1. Existenţa celor două criterii amintite înainte complică expunerea c o m p o n e n ţ e i tipului flexionar tematic: din punct de vedere indo-european *agros şi *ek'wos, de exemplu, au aceeaşi structură morfologică; în latineşte însă, la nominativul singular, descendenţii celor două cuvinte au forme diferite: ager şi equus; pe de altă parte, din acelaşi punct de vedere indo-european magister şi ager au o structură diferită, cel dintîi fiind un derivat denominativ, cu un sufix terminat în -e/o- (ca şi fīnitimus, de pildă); din punctul de vedere al flexiunii latine însă, ager şi magister aparţin aceluiaşi grup, în timp ce fīnitimus de declină diferit. Vom prezenta grupurile componente pornind de la structura morfologică originară şi vom trata la fiecare caz gramatical particularităţile provenite din inovaţiile latine.

Declinarea a II-a cuprinde:

(1) Un număr important de cuvinte neanalizabile (sau aflîndu-se într-o relaţie de derivare neproductivă); unele din acestea, nucleul cel mai vechi, sînt cuvinte radicale tematice (formate din rădăcină şi din vocala tematică); în aceeaşi categorie morfologică pot fi incluse şi împrumuturile, şi ele neanalizabile. Din punctul de vedere al genului, sînt m a s c u l i n e şi n e u t r e (acestea din urmă avînd, cum se ştie, o desinenţă specifică pentru nom.-voc.-ac.sg., -m), nu rareori cu ezitări între genuri; cîteva au genul natural f e m i n i n (ca în greacă); existenţa femininelor tematice pare să fie o inovaţie a celor două limbi clasice, petrecută independent în fiecare din ele (cf. O.Szemerényi, Einf., p.168).

Dăm mai jos cîteva exemple, clasate pe genuri.

(a) M a s c u l i n e : (cuvinte radicale tematice sau asimilabile cu acestea; vocalismul radical originar este o) lūcus (< *loukos, cf. lūx) 'pădure (sacră)', lūdus (< *loidos, cf. lūdō) 'joc', modus (cf. medeor) 'măsură', sonus (cf. sonō) 'sunet', uīcus (< *woikos) 'stradă etc.', coquus (cf. coquo) 'bucătar', procus (cf.

precēs, poscō) 'pretendent (la căsătorie)'; (substantive desemnînd persoane, nume masculine de rudenie) uir 'bărbat', deus (formaţie tematică a rădăcinii *d(y)eu- care, în forma atematică, a dat diēs;vezi 1.1.7.1.(5) şi 1.1.8.1.(4)) 'zeu', seruus 'sclav', auus 'bunic', gener (gen.-erī, din rădăcina *gen-, cf. gignō) 'ginere', socer (din rădăcina *swe- a pronumelui reflexiv, gr. ῾(ϝ)εκυρός) 'socru'; (nume de animale masculine) agnus 'miel', equus 'cal', gallus 'cocoş', haedus 'ied', taurus 'taur', ursus 'urs';

se ştie că denumirile femelelor corespunzătoare sînt fie unităţi lexicale total diferite (uacca), fie derivate cu sufixe moţionale(agna, gallīna,ursa); există însă şi substantive care au aşa-zisul g e n   c o m u n (forma tematică, primordial masculină, denumeşte specia şi masculul, dar poate denumi şi femela prin adjoncţiunea unui determinant feminin): lupus (lupus fēmina la Ennius, Ann.,68,70; lupa însemna 'prostituată') 'lup', porcus (porcus fēmina la Cato, Agr., 134,1) 'porc'; ezitările nu sînt rare: în pasajul citat aici, Cato foloseşte şi porca, iar agna, folosit de acelaşi Cato, este concurat de agnus fēmina; amintim, în sfîrşit, substantivele e p i c e n e (forma tematică, masculină şi primind determinanţi masculini, denumeşte specia, fără să se ţină seama de sex): coruus 'corb', fiber (gen.fibrī) 'castor', rhombus 'calcan'; sînt epicene şi numele pentru care coexistă forme tematice şi forme în -a (ambele pot desemna şi masculul şi femela): araneus (şi -a) 'pajanjen', lacertus (şi -a) 'şopîrlă', simius (şi -a) 'maimuţă'.

(denumiri ale părţilor corpului) armus 'braţ', nāsus (cf. atematicul nāres) 'nas', oculus 'ochi', umerus 'umăr'; (obiecte diverse) cibus 'hrană', focus 'vatră', furnus 'cuptor (pentru pîine)', hortus 'grădină', nīdus 'cuib', pāgus 'stîlp (de hotar); teritoriu rural', saccus 'sac', sūcus 'suc'.

(b) f e m i n i n e , cu flexiunea identică cu a masculinelor: (nume de arbori şi arbuşti; fructele lor sînt de obicei neutre) alnus 'arin', cedrus 'chitru', cerasus 'cireş', cupressus (şi m.) 'chiparos', fāgus 'fag', mālus 'măr', pirus 'păr', prūnus 'prun' etc.; (nume de oraşe, de insule, de ţări, cu formă de sg.; cele pl. sînt masculine) Corinthus, Cyprus, Rhodus, Aegyptus, Epīrus; unele sînt totuşi m a s c u l i n e , urmînd în general situaţia originalului grecesc: Canopus, Pharsalus (lista la Neue-Wagener, I, p. 942-944). Cîteva f e m i n i n e izolate (unele ezitări între masculin şi feminin şi cu forme în -u-): aluus (şi m.) 'pîntece', colus (cu forme în -u-; şi m.) 'furcă de tors', domus (cu flexiune paralelă în -u-) 'casă', humus (cu rare forme în -u-; şi, rar, m.) 'pămînt, sol', uannus (cu izolate forme în -u-) 'vînturătoare'; la acestea se adaugă cîteva cuvinte de origine greacă, unde se transpune femininul originalului: carbasus (gr. κάρπασος şi m.; cu plural colectiv neutru) 'pînză etc.', pharus (la origine nume de insulă, gr. Φάρος f.; şi m., ca apelativul gr.) 'far', methodus (gr. μέθοδος) 'cale, metodă' şi adjectivele greceşti substantivate: apostrophus (gr. ἀπόστροφος) 'apostrof', atomus (gr. ἄτομος ; şi m.) 'atom', dialectus (gr. διάλεκτος) 'fel de a vorbi' etc. Despre întreaga categorie, vezi Neue-Wagener, I, p. 968-972. Tot astfel, numele de origine greacă ale unor pietre preţioase au deseori genul feminin: amethystus (gr. ἀμέθυστος), smaragdus (gr. σμάραγδος) etc.; lista la Neue Wagener, I, p. 937-940.

O b s e r v a ţ i e . Din listele de mai sus se observă că nu există feminine terminate în -er; excepţia o constituie puer, care poate avea

gen c o m u n : mea puer (Livius Andronicus, Od., 3 Morel).

Există și trei n e u t r e în -us: uīrus (fără pl.; neutrul atras de uenēnum ?) 'suc, otravă' , uulgus (fără pl.; contaminare cu o veche temă în -es/-os ?; și cu acuzativ în -um, destul de frecvent; și m.) 'gloată', pelagus (din gr. πέλαγος , neutru în -es/os trecut în lat. la flexiunea tematică, ca și erebos, chaos, melus, cētus, dar cu menținerea genului; cf. Leumann, p.456) 'mare'.

(c) N e u t r e cu desinențea de n.sg. -m; denumesc în general obiecte și materiale, dar și unele plante, fructele etc.; (radicale tematice sau asimilabile cu acestea) forum (cf. forēs) 'for', iugum (cf. iungō) 'jug', ōuum (cf.gr. ᾠόν etc.), serum (cf. ser-pō) 'zer', uadum (cf. uādō) 'vad'; (nume de metale și de materii diverse) argentum 'argint', aurum 'aur', ferrum 'fier', lignum (cf. legō) 'lemn', plumbum 'plumb', sēbum 'seu', uīnum 'vin' etc.; (numele unor plante mici, cereale etc.) al(l)ium 'usturoi', hordeum 'orz', līnum 'in', milium 'mei'; porrum 'praz' etc.; (numele unor fructe, corespunzînd de obicei arborilor de genul feminin) cerasum 'cireașă', citrum 'chitră', mālum 'măr', prūnum 'prună' etc.;

cîteva f e m i n i n e denumesc atît fructul cît și arborele, dintre care fīcus este cel cel mai frecvent (cu ezitări în privința genului și cu forme în -u-); lista și pasajele la Neue-Wagener, I, p.936-937).

(obiecte diverse) bellum 'război', bracchium (din gr. βραχίων)'braț', frustum 'bucată', scūtum 'scut', uallum 'întăritură, uerbum 'cuvînt' etc.

Există numeroase ezitări între m a s c u l i n și n e u t r u , acceptate sau neacceptate de norma literară; ele se datorează, în parte, caracterului nemotivat al categoriei genului și încercărilor de a separa animatele de neanimate sau de a îngloba în a-

celaşi gen gramatical denumiri din acelaşi domeniu: aeuum şi -us[1] 'timp', caelum şi -us (ca forţă divină; pl. mai ales caelī) 'cer', caseus şi -um 'brînză', clipeus şi -um 'scut', collum şi -us 'gît', fatum şi -us (legătura cu fari se pierde, iar masculinul se explică de asemenea prin caracterul de forţă activă al noţiunii) 'soartă' etc. (lista la Neue-Wagener, I,p. 789-808); unele masculine au plural dublu, în -ī şi -a, uneori cu diferenţieri de sens: cele mai importante sînt: iocus, cu pl. iocī şi ioca 'glumă, joc' şi locus, cu pl.loca 'locuri', slujbe etc.' şi locī 'materie (retorică), pasaj (într-un text) etc.'; citatele şi alte cuvinte la Neue-Wagener, I,p. 808-818.

(2) Formaţii cu sufixe productive: (a) m a s c u l i n e : nume de meseriaşi în -ārio- (la origine substantivarea unor adjective, subînţeles faber): argentārius 'bancher', aurārius 'aurar', ferrārius 'fierar'; nume de agent (şi de funcţie adjectivală) în -ulo-:discipulus (formaţie obscură de la discō, după unii de la *discipio) 'elev', figulus (fingō) 'olar', garrulus (garriō) 'flecar'; formaţii plurifuncţionale în -no- (deseori adjective substantivate): dominus (domus) 'stăpîn', tribūnus (tribus) 'tribun', uīcīnus (uīcus) 'vecin', sobrīnus (soror) 'văr', colonus (colo) 'cetăţean al unei colōnia; ţăran legat de pămînt', patrōnus (pater) 'patron, avocat etc.', publicānus (publicus)'antreprenor al impozitelor', ueterānus (uetus) 'soldat bătrîn (sau lăsat la vatră)'; diminutive în -lo- (cu diferite lărgiri) ale unor substantive masculine: digitulus (digitus) 'degeţel', fīliolus (fīlius) 'băieţaş', agellus (ager) 'ogor mic', nepōtulus (nepōs) 'nepoţel', porcellus (porcus) 'purcel', pugillus (pugnus) '(cît încape într-un) pumn', homunculus (homo) '(biet) om'; formaţii în -astro- (cantitatea lui -a- nu e sigură), arătînd similitudinea aproximativă (deseori cu valoare depreciativă): parasitaster (parasitus) '(biet) parazit', filiaster (fīlius) 'fiu vitreg', patraster (pater) 'tată vitreg'; (b) n e u t r e : abstracte deverbative şi denominative în -io-,-itio-

1) Prima formă este cea mai frecventă.

și -mōnio-: arbitrium (arbiter) 'hotărîre etc.', dēsīderium (dēsīderō) 'dorință', exilium (exul) 'exil', imperium (imperō) 'comandă etc.', sacrificium (sacrificō) 'jertfă'; seruitium (seruus) 'sclavie'; patrimōnium (pater) 'avere (moștenită)', testimōnium (testis) 'mărturie'; nume (deverbative) de instrument (în sens larg[1]) și de loc (al îndeplinirii unei acțiuni) în -tro-, -culo-, -cro-, -bro-, -bulo-[2]: arātrum (arō) 'plug', uehiculum (uehō) 'vehicul', lauācrum (lauō) 'baie', flābrum (flō) 'suflu', latibulum (lateō) 'ascunziș'; nume deverbative de loc în -tōrio- (de fapt derivate de la numele de agent în -tor): audītōrium (audiō, audītor) 'sală de recitări etc.', dormītōrium (dormiō) 'dormitor'; obiectul și rezultatul unei acțiuni, în -no- și -mento-[3]: dōnum (dō) 'dar', signum (secō) 'semn'; ligāmentum (ligō) 'legătură', uestīmentum (uestiō) 'veșmînt'; colective în -to- de la nume de plante, în special arbori: salictum (salix) 'sălciiș', arborētum (arbor) 'livadă'; diminutivele unor substantive neutre: oppidulum (oppidum) 'orășel', opusculum (opus) 'mică lucrare (literară)', castellum (castrum) 'fortăreață.

O b s e r v a ț i e . Diminutivele hipocoristice grecești în -ιον , de genul neutru, au fost preluate de poeții comici latini pentru denumirea unor personaje feminine; deoarece, spre deosebire de greacă, diminutivele latine păstrează genul cuvîntului de bază, aceste nume sînt f e m i n i n e , genul natural dominînd așadar genul gramatical presupus de forma cuvîntului: mea Planesium (Plaut, Curc., 159), amicam habes eram meam hanc Erotium (Id., Men., 300) etc.

1) Ele desemnează orice obiect prin intermediul căruia se realizează acțiunea unui verb; sufixele au fost denumite, de aceea, "mediative" (G. Serbat, Les dérivés nominaux latins à sufixe médiatif, Paris, 1975).

2) Dăm aici rezultatul latin al unei evoluții fonetice complicate; cf. Leumann, p. 312-314.

3) Valoarea acestui din urmă sufix este mai complexă; vezi J. Perrot, Les dérivés latins an -men et -mentum, Paris, 1961, p. 217 și urm.

(3) Foarte rare m a s c u l i n e în -us (sau -er) derivate de la o formă de bază în -a (vezi mai sus 1.1.9.1.(3),moțiunea): uiduus (din uidua) 'văduv', sponsus (din sponsa) 'logodnic', columbus (din columba) 'porumbel' poate și caper (din capra) 'țap'.

(4) Diverse substantivări, mai mult sau mai puțin izolate (grupele mari au fost discutate mai sus: -īnus, -ānus, -ārius, -tōrium, -īnum); dintre m a s c u l i n e s-ar putea cita numele de gintă în -io-, cu sau fără etimologie transparentă: Asinius,Porcius,Vittelius, Iulius,Tullius etc.; mai numeroase sînt însă n e u t r e l e : aequum 'dreptate', bonum 'bine', dubium 'îndoială', malum 'rău', sacrum 'lucru sfînt'; (de la participii) dēlictum 'vină', prōmissum 'promisiune', responsum 'răspuns' etc. (vezi și Hofmann-Szantyr, p.152-157).

(5) Un număr relativ restrîns de cuvinte compuse, unele poetice; m a s c u l i n e (uneori cu folosire adjectivală): blandiloquus (blandus și loquor) 'cel care rostește vorbe lingușitoare', furcifer (furca și ferō) 'sclav demn de tortură', pedisequus (pēs și sequor) 'valet', naufragus (nauis și frangō) 'naufragiat', fūnambulus (fūnis și ambulō) 'dansator pe funie', sacrilegus (sacrum și legō) 'pîngăritor al celor sfinte'; n e u t r e l e sînt mai numeroase (vezi și mai sus, p. 121): aedificium (aedēs și faciō) 'clădire', lectisternium (lectus și sternō) 'pregătirea banchetului ritual', naufragium (cf. naufragus, amintit mai sus) 'naufragiu', lātifundium (lātus și fundus) 'moșie', consortium (cum și sors) 'asociere'etc.'.

1.2.2.1. Vechea a l t e r n a n ț ă e/o a vocalei tematice nu se menține decît în grupul de cuvinte unde vocala aceasta e precedată de -u-, care întîrzie, prin disimilare, închiderea o > u; astfel, se poate opune nom. seruos unui vocativ serue; în majoritatea cuvintelor alternanța devine u/e (lupus/lupe). Apar însă alternanțe secundare o/ō (nom.sg. seruos/ac.pl. seruōs, dat.abl.sg. seruō, gen. pl. seruōrum), vocala -ī- caracterizează gen. și loc.sg. și dat.-abl. pl.; în sfîrșit, apare un element de alternanță zero în tipul ager/agrī (e/Ø) sau puer/puerī (Ø/ī).

1.2.2.2. In privința d e s i n e n ț e l o r , va trebui să descriem în mod distinct situația tipurilor create de evoluția fonetică:

(a) tipul majoritar, în care vocala tematică este precedată de o consoană, alta decît -r- și -u-;

(b) tipul în care vocala tematică este precedată de -r- (rareori și de -l-);

(c) tipul în care vocala tematică este precedată de u (vocală și consoană), cu care sînt asimilate substantivele cu radicalul în labiovelară surdă;

(d) tipul în -io-;

(e) substantivul deus.

1.2.2.2.1. N o m i n a t i v u l singular are gradul o al vocalei tematice și, pentru masculine și feminine, desinența -s (aceeași ca la majoritatea masculinelor și femininelor atematice), așadar se termină în -os (cf. osc., cu sincopă, h ú r z 'hortus', umbr. I k u v i n s 'Iguuinus', skr. vṛkas 'lup', gr. λύκος 'lup', lit. vilkas 'lup', got. wulfs 'lup'; această formă a terminației este atestată în vechile teste la toate tipurile înșirate mai sus: Duenos (2 Degr., CIL I^2, 4, vasul lui "Duenos", Roma, a doua parte a sec.V sau chiar mai vechi), praifectos (3o2 Degr.,CIL I^2, 398, provenineță necunoscută, dată discutată), tribunos (221 Degr.,CIL I^2, 49, Tusculum, prima jumătate a secolului II î.e.n.); adj. sakros (3 Degr.,CIL I^2,1, cipul din forul roman, sec.VI î.e.n.); Mindios, Condetios (51 Degr., CIL I^2, 37, locul și data necunoscute), filios (31o,4 Degr.,CIL I^2, 8-9, elogiul lui L.Cornelius Scipio, Roma, după 23o î.e.n.); deiuos (vasul lui "Duenos" citat mai sus). Caracterul debil al consoanei finale -s face ca aceasta să dispară în epoca arhaică (va fi restabilită de norma literară): Octauio (13o Degr., CIL I^2, 1429, Lanuvium, sec.II ?), Cestio (131 Degr.,CIL I^2, 61 Praeneste, sec.II î.e.n.), Suessanio, Amio, Nonio, Suellio, Munatio, Vaterrio, Freganio (554 Degr.,CIL I^2,

1731, Beneventum, după 268 î.e.n.), Vibio (A.É., 1981, 573, Tarraco, în Spania, sfîrșitul sec.III î.e.n.) etc.

Inchiderea vocalelor scurte neinițiale transformă terminația -os în -us, fenomen realizat în SCBacch. din 186 (Marcius, Postumius, Romanus), atestat însă și în inscripții mai vechi: Cornelius Lucius [...] Barbatus (309 Degr., CIL I^2, 7, partea a doua, mai recentă, a inscripției puse în cinstea lui L.Cornelius Scipio, după 230), Aimilius (514 Degr., CIL I^2, 614, decretul lui L.Aemilius Paulus, Spania, 189) etc.

La cuvintele unde vocala tematică este precedată de -u- (tipul (c) de mai sus), forța disimilatoare a acestui sunet împiedică închiderea o > u, iar terminația -os rămîne normă pînă în perioada clasică; faptul este binecunoscut și din mărturii exprese (Nostri praeceptores seruum ceruumque u et o litteris scripserunt, quia subiecta sibi uocalis in unum coalescere et confundi nequiret; nunc u gemina scribuntur, Quintilian, Inst., 1,7,26) cît și din grafiile inscripțiilor și manuscriselor; cîteva atestări epigrafice: C.Rustius [...] Flauos (679 Degr., CIL I^2 1494 a, Tibur, sec.I î.e.n.; se observă repartiția celor două terminații), Menophilus Lucretianus seruos publicus (828 Degr., CIL I^2, 1337, Roma), abauos (168 Degr., CIL I^2, 1573, Teanum Sidicinum = Teano, în nordul Campaniei, sec.II î.e.n.), equos (1076 Degr., CIL I^2, 2177, "sors" de bronz găsită în nordul Italiei, sec.I î.e.n., pierdută). In Monumentum Ancyranum (începutul sec.I e.n.) transformarea se petrecuse însă (nu există atestări ale nominativului singular al unui substantiv, dar găsim adj. uiuus, IV,20). Această transformare face inevitabilă contracția celor doi u, în situațiile în care pronunțarea w nu se transformă în b, apoi v; găsim astfel, în inscripțiile republicane, cocus (CIL I^2, 1235, Roma), dar cazurile apar frecvent în epoca imperială (și se mențin, parțial, în limbile romanice); la Pompei se pot cita Octaus (= -uus, CIL IV, 4870), serus (CIL IV, 1638, 1839; IX, 2398; cf.Väänänen, Inscr.Pomp., p.50); apoi, recomandările din App.Probi: riuus non rius

(174; dar rom. rîu); equ<u>s non ecus, coqu<u>s non cocus (37,38). Desigur, unitatea paradigmei restabilește, în numeroase situații, distincția celor două sunete (lat. seruus > rom. șerb, ceea ce arată că serus a fost eliminat).

Temele în -ro- (tipul (b) de mai sus) suferă schimbările cele mai profunde și mai bogate în consecințe. S-a văzut din exemplul de pe "cipul din For", sakros, că pînă în sec. al VI-lea nu există nici o deosebire între flexiunea în -ro- și restul flexiunii tematice. După această dată, dar înaintea rotacismului, lichida sonoră -r- provoacă sincoparea vocalei tematice o [1] înaintea de -s, așadar -ros > *-rs; se produce apoi asimilarea -*rr și simplificarea geminatei finale, rezultatul fiind -r, deci nu numai o desinență Ø, dar și dispariția vocalei tematice. Cînd înaintea lichidei -r- se găsește o oclusivă, sincoparea lui -o- nu duce la reducerea numărului de silabe, deoarece sonanta -r- se află în poziție vocalică[2]: consoană[3] + -ros > *-Crs; cum sistemul fonologic latin nu comportă funcția vocalică a lui /r/, se produce o vocalizare -*r > -er (procesul de asimilare și de simplificare a geminației e identic cu cel descris mai sus); consecința acestor fenomene este că, în privința raportului dintre nominativ și celelalte cazuri, temele în -ro- (acolo unde se produce sincopa) se scindează la rîndul lor în două tipuri: unele au o silabă în minus la nominativ (puer/puerī) iar altele același număr de silabe (ager/agrī)[4]. Există unele condiții fonetice care nu comportă sincopa și în care, deci, găsim secvența finală -rus: (1) -r- provine din rotacizarea unui -s- (ceea ce permite situarea cronologică relativă și absolută, a fenomenului: sincoparea se produce și încetează a se mai produce înaintea rotacismului; cum în ju-

1) Cauzele fenomenului sînt neclare; bibliografie la Leumann, p.98-99.

2) Această pierdere a unei vocale fără pierderea corespunzătoare a silabei poartă numele, după terminologia gramaticilor indieni, samprasārana.

3) Pentru simplificare, o vom nota cu C.

4) Gramaticile școlare vorbesc aici de o "pierdere" a lui e în cursul flexiunii; s-a văzut că, dimpotrivă, la nominativ se d e z v o l t ă o vocală, inexistentă la origine.

rul anului 600 nu se produsese încă - sakros amintit mai sus - iar în momentul desăvîrşirii rotacismului, pe la mijlocul secolului al IV-lea, sincopa provocată de -r- încetase, putem fixa crearea acestui tip flexionar între 600 şi a aprox. 350; umerus (din *omesos , cf.gr.ὦμος , cu dificultăţi etimologice) 'umăr', numerus (*numasos, cf.pren.Numasioi, osc.(gen.) n i u m s i e i s , (într-o inscripţie etruscă) numisies) 'număr'; (2) înaintea lui -r- se află o vocală lungă sau diftong: caurus 'numele unui vînt', taurus (pentru vocala lungă exemplele sînt adjective: auārus,seuērus); (3) în disilabele în care prima silabă este scurtă (= deschisă şi cu vocală scurtă): erus 'stăpîn'; dar uir nu rămîne *uiros; după cum se vede, situaţiile sînt destul de neclare, exemplele puţin numeroase şi nesigure, iar explicaţiile nesatisfăcătoare. Cu aceste puţine excepţii, norma literară şi cea vorbită consacră formele fără -us , mai ales tipul "parisilabic" (ager), lipsit de excepţii; acest din urmă tip se îmbogăţeşte cu împrumuturile greceşti în -Cro-: scomber (gr. σκόμβρος) 'scrumbie', conger (gr. γόγγρος ; prin intermediar ?) 'ţipar', numele Alexander, Euander, Lysander, Menander etc. (Ἀλέξανδρος , Εὔανδρος , Λύσανδρος , Μένανδρος), cu dublete în -us: scombrus, congrus (forme considerate corecte de Priscian II,224, 8, dar rare în texte), Euandrus (Verg., Aen., 3,108 etc.), Menandrus (Vell., 1,163) etc. Deşi reprezintă norma literară şi deşi asistăm la înglobarea unor împrumuturi, tipul în -er pierde teren, tendinţa de simplificare a declinării realizîndu-se parţial, prin refacerea (sau menţinerea) unor forme în -us: astfel, pe lîngă socer (Men., 1046), Plaut foloseşte şi socerus (ib., 957) iar mai tîrziu, cînd fem. socrus devine socra, se creează un masc. socrus (gen. -ī); cf. şi recomandarea din App. Probi, 139: aper non aprus; în cîteva apelative şi în numele de origine greacă, mai ales în cele disilabice, formele în -rus nu au fost înlocuite cu -er: metrus (dar, în compuşi, alături de forme în -us, şi trimeter, pentameter, hexameter), Codrus, Petrus.

O b s e r v a ţ i i .(1) Acţiunea sonantei -l- nu e decît rareori paralelă, iar cazurile atestate se interpretează ca influenţate de oscă: famul (Ennius, Ann.,313; Lucr. 3,1o35), figulus non figel, masculus non mascel (App. Probi, 32,33).

(2) Cîteva nume de gintă în -io- (tipul (d)) au, în inscripţii, nominative în -is, fără îndoială de origine dialectală (în oscă fenomenul este normal: p a k i s = Pacius): Saluis (128 Degr., Ostia, începutul sec. I î.e.n.) etc.

Substantivul deus (e) are o istorie aparte: rădăcina este aceeaşi cu a lui diēs, însă cu vocală tematică şi cu altă repartizare a alternanţelor: faţă de *dyeu- (aşadar, gradul zero al rădăcinii şi gradul o al lărgirii -u-), pornim acum de la *deiwo- (gradul e al rădăcinii, gradul zero al lărgirii -u- şi vocală tematică); nominativul acestei teme este deiuos, atestat (vasul lui Duenos); se produce apoi o dublă transformare: diftongul ei devine ē iar -u- înainte de o dispare, ceea ce are drept consecinţă scurtarea vocalei lungi -e- înaintea altei vocale; deci deiuos > *dēuos > *dēos > *deos şi, prin închiderea vocalei neiniţiale, deus[1].

Substantivele n e u t r e primesc o desinenţă specifică -m (cf. osc. s a k a r a k l ú m 'sacellum, templum', umbr. (acuzativ) p e r s k l u m 'sacrificiu', skr. yugam 'jug', gr. ζυγόν 'jug', got. juk 'jug'): pocolom (32 Degr.,CIL I^{2}, 439;55 Degr.,CIL I^{2}, 2518, Roma) etc. Inchiderea vocalei scurte neiniţiale transformă terminaţia -om în -um, care rămîne norma clasică. Debilitatea nazalei se

1) O evoluţie fonetică identică s-a petrecut, în aceeaşi vreme, desigur, în istoria împrumutului grecesc ἔλαιϝον 'untdelemn': *oleiuom > *olēuom > *olēom > *oleom > oleum.

reflectă în scris prin absența ei: pocolo (72 Degr.,CIL I^2,442; 113 Degr., CIL I^2,443 etc.) etc. Deoarece, cum se știe, nominativul neutru este omonim cu acuzativul, vom discuta mai jos (1.2.2.2.3.) alte detalii ale formelor, aceasta cu atît mai mult cu cît, cel puțin în inscripții, acuzativul este mult mai frecvent utilizat decît nominativul (donum dat este, de exemplu, o formulă banală).

1.2.2.2.2. Pentru v o c a t i v pornim de la gradul e al vocalei tematice, iar desinența este Ø (cf. umbr. serfe, gr. λύκε, skr. vṛka, lit. vilke, got. wulf): lupe; după cum se vede, forma se conservă pînă azi în românește.

La tipurile secundare discutate mai sus se produc modificări paralele cu cele de la nominativ. La temele în -ro (tipul (b)) se produce sincoparea vocalei tematice (cu "samprasārana" la temele în -Cro-), de unde identitatea cu nominativul (excepțiile sînt aceleași): puer,magister,uir. Ca și la nominativ, există exemple fără sincopă, refaceri analogice, fără îndoială: Plaut folosește constant puere în adresările către un sclav (urmat de Caecilius și de Afranius, nu însă de Terențiu). Ca și la nominativ, există ezitări la numele împrumutate din grecește: Vergilius, de exemplu, folosește nominativul Thymber (Aen., 10,391), dar, cu cîteva versuri mai jos, voc. Thymbre (ib.,394).

Temele în -io- (d) prezintă numai urme (probabil refaceri, sub influența unor corespondente grecești) ale voc. în -ie: Leucesie în Carmen saliare (fr.2 Büchner), filie,Laertie la Liv.Andr. (Odyss.,2,4 Büchner), Saturnie la Ennius (Ann., 456). Forma obișnuită este -ī, de proveniență obscură; cea mai răspîndită explicație e contracția, deși în interiorul cuvintelor secvența -ie- nu se contrage (societas); vezi discutarea ipotezelor la Leumann, p.424.

O b s e r v a ț i i .(1) Numele în -eio- (pronunțat -eyyo-) au și vocativul așteptat -eī (de fapt -eyyī): Pompeī (Ov.,Pont.,4,1,1), dar și -ei monosilabic: Vulteī (Hor.,Epist.,

1,7,91), Pompei (id., Carm.,2,7,5).

(2) Vocativele în -ei ale temelor în -io- sînt simple grafii, secvența grafică ei servind la notarea vocalei ī: Leiuei (962 Degr., CIL I^2, 2650, în Laconia), Lucretei (1247 Degr., CIL I^2, 488, Roma).

(3) A.Gellius (13,26,1-2) relatează că gramaticul Nigidius Figulus (sec.I î.e.n.) recomanda diferențierea prin accent a vocativului în -ī de genitivul omonim: vocativul ar trebui accentuat pe prima silabă (la trisilabe) și genitivul pe a doua: voc.Váleri,gen. Valéri; dacă această recomandare s-ar baza pe realitatea vorbită, ea s-ar explica prin vechimea vocativului în -ī, care determină respectarea regulilor accentuării, în timp ce caracterul recent al contragerii de la genitiv ar permite menținerea locului ocupat de accent înaintea contracției. Dar mărturia e suspectă (Gellius adaugă, de altfel, că accentuarea Váleri ar provoca rîsul contemporanilor săi), iar contracția genitivului e neîndoielnic veche (pe vremea lui Gellius se folosea însă la gen. forma refăcută Valériī).

Substantivul deus (e) are mai multe forme de vocativ. Cea așteptată din punctul de vedere al etimologiei este *deiue > dīue; aceasta însă se încadrează în flexiunea dubletului dīuus, constituit pe baza formelor unde -u- nu e urmat de -o- (scurt), ca la nominativ, și nu dispare. La Ennius, forma die (o Romule, Romule,die, Ann., 111) pare a fi o extindere la masculin a adjectivului fem.dia, împrumutat

din Homer (δῖα). In general se foloseşte în locul vocativului nominativul <u>deus</u>; necesitatea de a folosi vocativul apare mai ales în epoca creştină (zeilor li se spunea pe nume) şi atunci este creată, începînd de la Tertulian, forma regularizată <u>dee</u>; ea nu se impune, însă, şi nominativul continuă să fie utilizat cu precădere.

<u>1.2.2.2.3</u>. La a c u z a t i v vocala tematică are gradul <u>o</u> iar desinenţa este -<u>m</u>: -<u>om</u> (cf. osc. h ú r t ú m, umbr. p u p l u m, ven. e k v o n, gr. λύκον, skr. <u>vṛkam</u>); neutrul are, după cum se ştie, aceeaşi formă cu a nominativului. Terminaţia -<u>om</u> este bogat atestată epigrafic (poate fi şi simplă notare a pronunţării deschise a lui -<u>u</u>- scurt), uneori cu omiterea nazalei finale: <u>Luciom</u>, <u>uiro</u> (31o Degr., CIL I^2, 9, Elogiul lui L.Scipio), <u>donom</u> [1](35,44,7o, 93 a Degr., CIL I^2, 28,1763, 976) etc. Prin închiderea vocalei se ajunge la -<u>um</u>, norma clasică, dacă exceptăm temele în -<u>uo</u>- (o), unde disimilarea împiedică închiderea pînă în epoca clasică (vezi mai sus, p.124): <u>riuom</u> (517, 7,1o Degr., CIL I^2 584, "Sententia Minuciorum"), <u>seruom</u> (722 Degr., CIL I^2 681, lîngă Capua, 71 î.e.n.); Mon.Ancyr.are forme în -<u>um</u>: <u>riuum</u> (IV, 20).

Evoluţia fonetică normală duce de la *<u>deiuom</u> la <u>deum</u> (e) (ca şi la nominativ).

<u>1.2.2.2.4</u>. Se consideră în general că desinenţa indoeuropeană de g e n i t i v (distinctă de cea de ablativ) este -<u>syo</u>, adăugată la vocala tematică -<u>o</u>- (rareori -<u>e</u>-), iar numeroasele forme divergente (în limbile celtice, germanice, anatoliene) sînt explicate uneori prin accidente fonetice; cf. Szemerényi, <u>Einf</u>., p.168-169,172; Leumann, p.412-413. Provin indubitabil din -<u>osyo</u>: falisc (perioada veche) -<u>osio</u> (<u>Kaisiosio</u> 'Caesii', 245 Vetter), skr. -<u>asya</u> (<u>vṛkasya</u>), gr. (mic., hom. şi thessal.) -οιο (mic. <u>ku-ru-so-jo</u> = χρυσοῖο , hom. ἵπποιο

1) Complement al verbului <u>do</u>; formele <u>dono</u>, frecvente, pot fi interpretate şi ca dative; de aceea nu le înregistrăm aici.

). Latina are pentru această terminație un singur exemplu, în inscripția arhaică de la Satricum (A.É.,1979, 136): Publiosio Valesiosio (= Publii Valerii). Cu această unică excepție, genitivul tematic latin se termină în -ī, atașat direct radicalului, fără urmă de vocală tematică; genitiv în -ī au și unele limbi celtice (gal. Segomari, lepontică Raneni, Askoneti, v. irl. maqi 'ai fiului') și italice (falisc (recent) Ani = Anii, 248 Vetter, serui 255 Vetter etc., venet. l e u k i = luci, Enoni). Originea acestei forme a fost și este mult discutată; deși înrudirea cu terminația celtică a fost contestată, trebuie oricum respinsă ideea (susținută între alții de V.Pisani) a unei transformări fonetice -osio > -ī; numeroasele faze intermediare presupuse țin de domeniul fanteziei, iar desfășurarea cronologică a transformării ar fi trebuit să aibă un ritm foarte rapid, pentru a se ajunge de la -osio, atestat la sfîrșitul sec.VI, la -ī din sec.III (Barbati, Volcani, Aisclapi). Faptul că terminația se atașează radicalului, cu eliminarea vocalei tematice, îi conferă statutul de sufix și ne permite apropierea de un sufix de apartenență, sinonim cu genitivul (cf. patrius = patris, erīlis = erī); de aceea ne par plauzibile ipotezele care apropie lat. -ī de sufixul moțional skr. -ī (vṛkī́s 'lupoaică', devī 'zeiță') sau de sufixele de apartenență compuse cu -ī- (gr. ὁπλ-ῖ-της, lat. er-ī-lis, diu-ī-nus).

O b s e r v a ț i i .(1) Genitive în -ei apar mult după cele în -ī, în prima jumătate a secolului I î.e.n.; ele sînt simple grafii pentru -ī.

(2) Genitivele lui Ennius Metioeo Fufetioeo (Ann.,126) sînt transpuneri ale homericului -οιο.

La substantivele în -io- (d), genitivul cel mai vechi e în -ī (Aisclapi 40 Degr., CIL I², 440 și numeroase atestări plautine garantate de metrică: auxilī, Pseud., 61, consilī, ib., 397, flagitī, ib.,

44o periurī, ib., 132, etc.). Formele în -iī apar mult mai tîrziu și sînt refaceri analogice, pentru menținerea distincției dintre radical și terminație; uneori sînt utilizate de poeții dactilici din necesități metrice (la Lucrețiu numai la adjective, unde claritatea flexiunii este favorizată și de paralelele feminine: patriī, mediī; la Vergiliu: fluuiī (Aen., 3,7o2), Palladiī (ib., 9,151, vers suspect); Properțiu și Ovidiu utilizează gen. în -ī la nume proprii, pe cel în -iī la apelative; la Properțiu se observă și o extindere la numele proprii ale gen. în -iī. Inscripțiile, inclusiv Mon.Ancyr., au gen. în -ī (congiari, IV,15, adj. coronari, IV, 21, proeli IV, 23, Iuli, VI, suppl. 2, Pompei, VI, suppl. 3, dar con]legii, IV,22). Extinderea gen. în -iī se face treptat, cu multe ezitări, și se impune, nu fără excepții în secolul al II-lea. Lista atestărilor la Neue-Wagener, I, p.133-154 (cu includerea locativului).

După raportul cronologic între -ī și -iī este clar, nu se poate spune același lucru despre raportul lor etimologic. Soluția logică și facilă este de a considera -ī drept rezultatul contracției dintre -i- al sufixului și -ī al desinenței; în sprijinul acestei explicații se poate aduce accentuarea Valéri discutată mai sus; împotriva ei, inexistența, în textele vechi, a formelor necontrase și nesiguranța mărturiei lui Nigidius Figulus. S-a propus, de aceea, a doua soluție: desinența de origine sufixală -ī înlocuiește nu numai vocala tematică -o- , ci întregul sufix -io-. E greu de spus care din aceste două ipoteze oferă soluția definitivă.

Substantivul deus (e) are gen. așteptat deiuī > dīuī, care se încadrează în flexiunea paralelă dīuus și este înlocuit cu deī, formă acceptată cu începere de la Cicero și Varro.

1.2.2.2.5. Pentru d a t i v se pornește de la gradul o al vocalei tematice, la care se adaugă desinența -ei: -*o-ei >, cu o contracție veche, -ōi (diftong lung): osc. h ú r t ú i (cu diftong scurtat, dacă nu e desinență de locativ), pren. Numasioi (cantitatea

diftongului e nedeterminată), falisc t i t o i , ven. v o l t i i o m n o i , gr. λύκῳ . O urmă a acestei terminații ar putea fi forma duenoi de pe vasul "Duenos", dar despărțirea dintre cuvinte e nesigură și în loc de u inscripția are z. Spre deosebire de evoluția diftongului -āi (vezi mai sus 1.1.9.2.2.5.), diftongul -ōi devine -ō, care rămîne terminația dativului: lupō, seruō, agrō, puerō, iugō.

Substantivul deus are dativul etimologic dīuō (din *deiuō) încadrat în flexiunea dīuus și înlocuit cu forma analogică deō, începînd de la Plaut.

1.2.2.2.6. Pentru a b l a t i v , limbile indo-europene prezintă o terminație specifică (neconfundată cu genitivul) -ōd (provenită desigur dintr-o contracție de tip -*o-ed, de exemplu): osc. s a k a r a k l ú d , skr. vṛkād (în majoritatea limbilor oclusiva finală dispare). Latina arhaică păstrează această terminație, care tinde, cum am văzut, să se propage la celelalte tipuri felxionare (cōuentiōnīd, sententiād etc.): Gnaiuod (309 Degr., CIL I² 7, elogiul lui L.Scipio, sfîrșitul sec.III), filiod (82 Degr., CIL I², 42, Roma, în păduricea sacră a Dianei, sec.III ?). Dentala finală cade, fenomen generalizat la sfîrșitul secolului III, formele atestate ulterior fiind arhaisme voite; astfel, în SCBacch. din 186 se pot citi, alături de ablativele (adj.) oquoltod, poplicod, preiuatod și formele clasice: agro Teurano. In felul acesta, ablativul devine omonim cu dativul.

Substantivul deus are ablativul etimologic dīuō, încadrat în flexiunea lui dīuus; forma refăcută deō, apare începînd de la Naevius.

1.2.2.2.7. Pentru l o c a t i v limbile indo-europene , pornesc fie de la gradul e, fie de la o al vocalei tematice, la care se adaugă desinența -i (vezi mai sus, 1.1.1.2.2.6. și 7.): -oi și -ei; pentru -oi: gr. οἴκοι 'acasă', Ισθμοῖ, Σφηττοῖ etc. (despre formele grecești în -ει , vezi E.Schwyzer, I, p.549); -ei : osc t e r e í (de la t e r ú m) 'in territorio', comenei 'in comitio', umbr. k u m n e

'id'; skr. -ē poate proveni din ambele grade: vr̥ke. Forma latină -ei devenită apoi -ī poate proveni atît din -oi (închis la -ei), cît și direct din -ei; paralelismul cu osco-umbriana face să se prefere proveniența din -ei. Atestările epigrafice ale terminației -ei sînt tîrzii și nu reprezintă decît notarea grafică a vocalei -ī: Delei (359 Degr., CIL I^{2}, 830, Delos, începutul sec. I î.e.n.); Aegei, Frentei reprezintă chiar rezultatul contracției -ii (370 și 588 Degr., A.É.1954, 31 și CIL I^{2}, 2634, Aegium și Ferentium, ambele din sec.I î.e.n., a doua chiar de la începutul perioadei imperiale). Atestările literare sînt numeroase, atît la numele de orașe cît și la apelative: Ephesī, Epidamnī, Tarentī la Plaut, Abydī, Tarentī, Surrentī la Ennius etc. (pînă în latina tîrzie); domī și humī sînt clasice; există însă și alte exemple, care se răresc pe măsura trecerii timpului (cf. situația paralelă descrisă mai sus la decl.I, 1.1.9.2.2.7.): bellī (duellī) de la Plaut la Symmachus, adverbial uesperī 'seara' (vezi G.Funaioli, ALL,13,1904, p. 113-316).

N-am inclus în listă animī (de ex. nec me animi fallit Lucr. 1,136) socotit în general genitiv de relație; cf. Hofmann-Szantyr, p.75.

Temele în -io- (d) prezintă, pînă la mijlocul sec.II î.e.n., cîteva forme necontrase, locativul deosebindu-se astfel de genitiv, cu care ulterior devine omonim: Brundisiī (Enn., Var. [Hedyphagetica], 37), Suniī (Ter., Eun., 519).

Locativul e concurat încă din sec. II î.e.n. (Cato) de ablativul timpului; la numele de orașe se menține totuși: numele actual Brindisi pare să provină din loc. Brundisī.

1.2.2.2.11-12. N o m i n a t i v u l (și v o c a t i v u l) plural se termină în majoritatea limbilor indo-europene, în -*ōs provenit dintr-o veche contracție -*o-es): osc. N ú v l a n ú s , umbr. I k u v i n u s , skr. vr̥kās, got. wulfōs. Latina nu păstrează nici o urmă a acestei terminații. Pe o parte a domeniului indo-european s-a

produs înlocuirea desinenţei nominale -es cu cea pronomială, de unde diftongul -oi: gr. λύκοι, lit. vilkai etc. Latina face parte din acest grup; diftongul -oi este atestat în Carmen Saliare: poploe (ap. Fest., 224 Lindsay); prin închiderea vocalei scurte, -oi devine -ei; dintre atestările epigrafice nu sînt de reţinut decît cele vechi, deoarece, după mijlocul sec.II î.e.n., secvenţa grafică ei nota ī (în aceeaşi inscripţie, 719 Degr., CIL I^2, 682 citim atît magistrei, cît şi magistri); cîteva exemple: uirei (511,20 şi 21 Degr., CIL I^2, 581, SCBacch.), seruei (514 Degr., CIL I^2, 614, decretul lui Aemilius Paulus); pentru faza intermediară -ē: socie (7 Degr., CIL I^2, 5, pe malul lacului Fucinus, sec.IV î.e.n.), Falesce (192 a Degr., CIL I^2, 364, Falerii, sec. III î.e.n.).

La temele în -io- (d) formele necontrase, în -iī (scrise şi -iei), predomină şi rămîn norma clasică (spre deosebire de genitivul singular); cu toate acestea, pronunţarea curentă trebuie să fi cunoscut contracţia, cum rezultă din inscripţii, unde găsim, pe lîngă -i, şi grafii -ei (= -ī, nu -iei = -iī !): floui (517,24 Degr., CIL I^2, 584, Sententia Minuciorum), feilei (923 Degr., CIL I^2, Supera equum), socei (768 Degr., CIL I^2, 768, Roma) etc.; contracţia este frecventă la Pompei, la numele de meseriaşi în -arius: librari, lignari, pomari, unguentari (Väänänen, Inscr.pomp., p.39). Textele în versuri confirmă parţial această tendinţă: Crustumerī (variantă a numelui Crustumerium, Verg. Aen., 7,631), Gabī (Prop., 4,1,34).

O b s e r v a ţ i e . Substantivele în -aius şi -eius (= -aiius, -eiius, cu dublă consoană -y-) nom.pl. -āī, -ēī (de fapt = -ayyī, -eyyī): Graī (Catul, 68,109,etc.).

La substantivul deus (e), -u- dispare între omofonele deiuei sau diui, iar contracţia duce la forma dī, generalizat de la cele mai vechi texte şi reprezentînd norma clasică. Analogia face să apară şi deī, utilizată rareori de poeţi (dii ar putea fi o notare pur grafică a vocalei lungi): Ovid., Trist., 1,2,59; Pont., 1,5,70 etc.

O b s e r v a ț i e . In inscripțiile provinciale, apare (din sec.III î.e.n.) și o terminație -eis (-es, -is) explicabilă prin influența pronumelor, unde dubla flexiune (în -o/e și în -i-) este obișnuită (queis, ques, alături de qui, heisce alături de hi): magistreis (705 Degr., CIL I^2, 672, Capua, sfîrșitul sec.II î.e.n.) etc.; duomuires (300 Degr., CIL I^2, 1511, Cora în Latium, începutul sec.I î.e.n.), magistres (1060 Degr., Praeneste, sec.II sau I î.e.n.), ministris (718 Degr., CIL I^2,681, Capua, pierdută).

Substantivele neutre au nominativul plural în -a; terminația așteptată ar fi fost -*ā (vocala tematică e + desinența -$ə_2$), dar, sub influența flexiunii atematice, terminația a fost înlocuită cu -a; același fenomen a avut loc și în greacă (ζυγά), dar -ā e reprezentat în skr. yugā, v.sl. iga, got. waúrda; osca și umbriana au de asemenea reprezentanți ai vocalei lungi (osc. p r ú f t ú 'probata', umbr. v e s k l a și v e s k l u 'uascula'), ceea ce poate duce la concluzia unei alinieri recente a formei latine la flexiunea atematică; s-a propus și o explicație fonetică (scurtarea finalei lungi), care nu ni se pare de reținut (există -ā în imperative, în adverbe, în numeralele -gintā). Suprapunerea istoriei nom. pl. neutru tematic cu nom. sg.al temelor în -$ə_2$ (decl.I) nu este, așadar, perfectă, cum se afirmă deseori (vezi mai sus 1.1.9.0. și 1.1.9.2.2.1.).

1.2.2.2.13. Pentru a c u z a t i v u l plural se pornește de la gradul o al vocalei tematice la care se adaugă desinența -ns, aceeași cu a flexiunii atematice: -*ons (gr. (Creta) ὀδελόνς 'monedă', got. wulfans; tot de aici, probabil osc. f e í h ú s s 'muros' etc.). O parte a teritoriului indo-european cunoaște terminația -*ōns,

cu o istorie complicată. Forma latină -ōs, menținută în întreaga latinitate, poate proveni din ambele terminații indo-europene: căderea lui -n- postvocalic înainte de -s provoacă oricum lungirea compensatorie a vocalei precedente.

1.2.2.2.14. Pentru g e n i t i v u l plural se pornește de asemenea de la gradul o al vocalei tematice la care se adaugă desinența -om, aceeași cu cea a flexiunii atematice: -*o-om, care devine, prin contracție, -*ōm (gr. λύκων , skr.(arhaism) dēvām); unele limbi par să presupună o formă cu vocală scurtă -*om (osc. N ú v l a n ú m, zicolom 'dierum', umbr. p i h a k l u 'piaculorum'). Deoarece latina scurtează vocala lungă înaintea lui -m, rezultatul ambelor terminații e -om, închis apoi la -um. Desinența este bine atestată în latina arhaică, menținîndu-se în cea clasică numai în situații speciale. Atestări ale formei -om: Romanom (monedă arhaică); la substantivele în -uo- (b), se menține pînă în epoca clasică, în texte literare: dīuom (Lucr.1,1,etc.), Achīuom (Verg., Aen., 2,318) etc. Formele în -um: socium (511, Degr., SCBacch.), fabrum (1060 Degr.); numeroase atestări literare (socotite uzuale de Cicero, Orat., 155-156, cu exemple din Ennius și Pacuvius): uirum (Plaut, Pseud., 227, etc.,Verg., Aen., 1,87, etc.), līberum (Plaut, Most., 120, etc., dar nu la poeții dactilici; în proză pînă în sec. II e.n.), fabrum (chiar și la Caesar, partizanul analogiei și deci al formelor în -ōrum,Ciu.,1, 24,4), socium (Plaut, Men., 134, Verg.,Aen., 5,174, etc.) etc.; la unele categorii de cuvinte gen.pl. în -um se menține mai multă vreme; numele monezilor, ale măsurilor și greutăților (tempo-ul rapid al pronunțării cere forme cît mai scurte), ale unor populații: nummum, sestertium, denārium; modium,stadium; Aetolum,Chaldaeum,Danaum.

După modelul declinării în -a- apare, începînd din sec. al III-lea î.e.n., terminația -ōrum, mai întîi la pronume și adjective, unde moțiunea facilita influența modelului (duonoro în elogiul lui L. Cornelius Scipio, 310 Degr.,), apoi și la substantive; în momentul apa-

Cda. 92/985 fasc. 8

riției textelor literare, -ōrum e generalizat, formele în -um nefiind decît arhaisme, uneori utile metricii și eufoniei; astfel, chiar pentru exemplele citate mai sus, există dublete vechi în -ōrum: fabrōrum la Plaut, līberōrum la Plaut (mai frecvent decît līberum) și la Ennius, sociōrum la Plaut, uirōrum la Ennius, nummōrum la Plaut, denāriōrum la Cicero etc.

Substantivul deus (e) are forma etimologică deum (aceeași evoluție ca la acuzativul singular); forma diuom este o refacere și aparține flexiunii paralele diuus; vechiul genitiv se menține multă vreme, datorită formulelor de invocare (prō deum fidem), apărînd chiar și la Caesar (Gall., 6,17,1); dar încă de la Plaut găsim, alături de deum, și deōrum (Amph., 45) care se răspîndește, fără însă a elimina total forma deum (apare și în Historia Augusta, Gallienus, 5,5, sec.IV). Mărturiile gramaticilor și atestările la Neue-Wagener, I, p.166-187.

1.2.2.2.15-17. D a t i v u l, a b l a t i v u l și l o c a t i v u l plural pornesc în latinește de la terminația -*ois; aceasta poate avea o dublă origine indo-europeană: instrumentalul în -*ois (< -*o-eis sau *-o-ois și locativul în -*oisu (cu pierderea finalei, Szemerényi, Einf., p.171); cele două terminații se găsesc în grecește distincte formal (-οις și -οισι, repartizate pe dialecte; în miceniană coexistă) ceea ce arată că se distingeau și ca valoare); în skr. (ca și în alte limbi) sînt clar deosebite: loc. vṛkesu, instr. vṛkais; limbile italice prezintă aceeași terminație -ois: osc. N ú v l a n ú í s, zicolois 'diebus', pelign. iouiois puclois 'Iouiis pueris'. Pentru substantive, există o singură atestare latină a formei originare: qurois (127la Degr., Madonnetta în Latium, sec.VI-V î.e.n.); aceasta poate fi însă transcrierea formei grecești κούροις (= Διοσκούροις; inscripția e dedicată lui Castor și Pollux); pentru adjective și pronume există două atestări la Festus: priuicloes [= preiuicnoes, cu diftongul oi notat oe] priuis id est singulis (224, 1 Lindsay) și ab oloes dicebant pro ab illis (Paulus, 17,21 Lindsay). Prin închiderea vocalei

se ajunge la -eis, formă bine atestată (dar în inscripțiile de după 150 î.e.n. ei notează fără îndoială ī); facteis (311 Degr.,CIL I², 10, elogiul lui P.Cornelius Scipio, fiul primului Africanus, mijlocul sec. II), l[oc]eis (312 Degr.,CIL I², 11, elogiul lui L.Cornelius Scipio, după 176), castreis (514 Degr., CIL I², 614, decretul lui L.Aemilius Paulus, 189 î.e.n.) etc. Cum se știe, diftongul ei evoluează, prin faza intermediară ẹ, spre ī; ajungem astfel la terminația clasică -īs.

La substantivele în -io- (d), terminația -īs suferă contracția cu elementul -i- în aceleași condiții cu ale temelor în -is- (vezi mai sus, 1.1.2.2.2.15-17.), cu ale locativului singular (1.2.2.2.7.) și ale nominativului plural (1.2.2.2.11-12.); problema contracției se pune numai după trecerea ei > ī (deci i-eis > i-īs), așadar începînd de de la mijlocul secolului al II-lea î.e.n. (scrierea -eis, nu -ieis, transpune finala contrasă -īs): oficeis (= officiis, CIL I², 1296, Roma). In Mon.Ancyr, usajul este ezitant: iudiciís (I,2), consiliís (III,14), municipiís (IV,21) etc., dar auspicís (I,4), municipís (III, 16), stipendís (III,16) etc. Contracția este frecventă la Pompei: iudicis operaris, praedis, socis etc. (dar și gallinariis, Fabiis, cf. Väänänen, Inscr.Pomp., p.39). Norma literară rămîne însă forma necontrasă, -iīs: filiīs, imperiīs.

O b s e r v a ț i i . (1) Substantivele în -aius (= -ayyus) au dat.-abl.pl. în -āis (= -ayyis): Grāis (Verg., Aen., 2,786, etc.). (2) Substantivele implicate în numărătoare au în mod obișnuit forma contrasă: denārīs (Marțial, 1,117,17, etc.), sestertīs (tablă cerată de la Pompei, Väänänen, Inscr.Pomp., p.39).

Substantivul deus (e), ca și la nominativ, are ca normă preclasică și clasică forma contrasă dīs (cu pierderea lui -u- între diftongii omofoni: deiueis dīs); aceasta apare din primele texte (ca

și nom. dī, înaintea contracției temelor în -io-), cu exemple garantate de metrică la Ennius: cum magnīs dīs (Ann., 2o1, sfîrșitul unui hexametru spondaic), sanguen dīs oriundum (Ann., 113, sfîrșit de hexametru; în același pasaj, 112, nominativul dī); forma dīuīs, frecventă în literatură, e o refacere integrată în flexiunea paralelă dīuus: începutul ar putea fi la Plaut, Amph., 635, unde dīuis e restabilit de Leo (mss. au dis ca și Pseud., 1253; dīs e cert, Amph., 12). Formele disilabice analogice deis (și diīs) apar mai devreme decît la nom.pl., ceea ce s-ar putea datora și hazardului atestărilor; cel dintîi exemplu este incert, deoarece structura versului n-a putut fi stabilită: deis (Plaut, Pseud., 1258); apoi Catul, 4,22 (diīs), Prop., 4,1,5 (deīs), Ovidiu, Rem., 678 (deīs), etc.

O b s e r v a ț i e . Izolat apar în inscripții forme terminate în -ibus, atrase de declinarea atematică: la substantivele cu moțiune, intervin și paralele feminine în -ābus; cel mai frecvent e di(i)bus, atras și de sintagmele în care e asociat cu manibus, laribus, penātibus; fenomenul e răspîndit în limbajul persoanelor fără cultură, cum rezultă din parodierea lor de către Petroniu (44, 16: diibus, conjectura sigură a lui Bücheler, aedilibus mss.); apar și filibus (CIL 6,13176,etc.), patronibus (CIL 6,13o8o), uetranibus (CIL 5,8755), natibus (CIL 3,914), citate după Neue-Wagener,I, p.190-191; cf. și Leumann, p.452; exemplele literare sînt nesigure.

1.2.2.3. Tabelul terminaţiilor (avem în vedere tipul majoritar):

		M.F.	N.
Singular	N.	-o-s > -us	-o-m > -um
	V.	-e-∅	———
	Ac.	-o-m > -um	
	Gen.	-o-sio, înlocuit cu -ī	
	Dat.	-*o-ei > -ōi > -ō	
	Abl.	-*o-ed > -ōd > -ō	
	Loc.	-*o-i > -ei > -ī	
Plural	N.V.	-*o-es > -*ōs, înlocuit cu -oi > -ei > -ī	-*ea₂ > *-ā, înlocuit cu -a
	Ac.	-*o-ns > -ōs	
	Gen.	-*o-om > -*ōm > -om > -um, înlocuit cu -ōrom > -ōrum	
	Dat.Abl.Loc.	-*o-eis > -*ōis > -ois > -eis > -īs	

1.2.2.4. P a r a d i g m e l e latinei literare:

(a)

		m.	n.
Singular	N.	lupus	iugum
	V.	lupe	———
	Ac.	lupum	iugum
	Gen.	lupī	iugō
	Dat.	lupō	iugō
	Abl.	lupō	iugō
	Loc.	[domī]	—
Plural	N.V.	lupī	iuga
	Ac.	lupōs	iuga
	Gen.	lupōrum	iugōrum
	Dat.Abl.Loc.	lupīs	iugīs

(b)

Singular	N.	puer m.	uir m.	ager m.
	V.	puer	uir	ager
	Ac.	puerum	uirum	agrum
	Gen.	puerī	uirī	agrī
	Dat.	puerō	uirō	agrō
	Abl.	puerō	uirō	agrō
	Loc.	[uesperī]	—	*agrī
Plural	N.V.	puerī	uirī	agrī
	Ac.	puerōs	uirōs	agrōs
	Gen.	puerōrum	uirōrum	agrōrum
	Dat. Abl. Loc.	puerīs	uirīs	agrīs

(c)

Singular	N.	seruos, apoi seruus m.	equos, apoi equus m.	patruos, apoi patruus m.
	V.	serue	eque	patrue
	Ac.	seruom, apoi seruum	equom, apoi equum	patruom, apoi patruum
	Gen.	seruī	equī	patruī
	Dat.	seruō	equō	patruō
	Abl.	seruō	equō	patruō
	Loc.	—	—	—

Singular	N.V.Ac.	ōuom, apoi ōuum n.	Plural	ōua
	Gen.	ōuī		ōuōrum
	Dat.Abl.Loc.	ōuō		*ōuīs

(d)

Singular	N.	filius m.	imperium n.
	V.	fīlī	—
	Ac.	fīlium	imperium
	Gen.	fīlī, apoi fīliī	imperī, apoi imperiī
	Dat.	fīliō	imperiō
	Abl.	fīliō	imperiō
	Loc.	—	[Brundisiī]

Plural	N.V.	fīliī	imperia
	Ac.	fīliōs	imperia
	Gen.	fīliōrum	*imperiōrum
	Dat.Abl.Loc.	fīliīs	imperiīs

(e)[1]

Singular	N.	deus	Plural	dī
	V.	deus[2]		dī
	Ac.	deum		deōs
	Gen.	deī		deum și deōrum
	Dat.	deō		dīs și deīs
	Abl.	deō		dīs și deīs
	Loc.	___		___

1) Paradigma paralelă , dīuus, nu se deosebește cu nimic de a oricărui substantiv din grupa (c); unele forme (n.pl.dīuī, de exemplu) apar însă tîrziu.

2) Formă de nominativ.

A N E X A I

Evoluţia flexiunii substantivului de la latină la limbile romanice (cu privire specială la latina "dunăreană")

1. Genurile

Distincţia dintre genuri, aşa cum o cunoştea latina clasică, avea în germene principiul propriei ei distrugeri: nu corespundea decît parţial realităţii exterioare şi era insuficient caracterizată din punct de vedere formal. Vorbitorul nu putea şti, de exemplu, dacă în caseum are a face cu un masculin (la acuzativ) sau cu un neutru, dacă nauis 'corabie' e masculin sau feminin (din moment ce ciuis 'cetăţean' e masculin şi auis 'pasăre', feminin); uneori nici adjectivul nu-i venea în ajutor: după formă, magna gaudia 'mari bucurii' sau folia tenera 'frunze fragede' puteau fi atît neutre plurale (aceasta este situaţia clasică) sau feminine singulare.

Lucrurile se complică şi mai mult în latina tîrzie, cînd se produce o a doua slăbire a consonantismului final: nominativul dominus (pronunţat adesea dom(i)nu) nemaideosebindu-se de acuzativul dominum (pronunţat de asemenea dom(i)nu), nu se putea distinge declinarea unui masculin singular de cea a unui neutru; la plural, cum am văzut, neutrele puteau fi confundate cu femininele singulare.

Latina tîrzie a găsit mijloacele de a menţine categoria neutrului, atît pe plan formal cît şi pe cel al conţinutului. Vechilor mărci ale neutrului, conservate în esenţă (pluralul în -a) li se adaugă două mărci noi, mult mai clare. La declinarea a III-a exista un grup destul de numeros de substantive neutre al căror nom.-ac.singular se

termina în -us, iar pluralul aceloraşi cazuri în -ora (tempus,tempora 'timp', de exemplu). Vorbitorul stabilea uşor echivalenţa dintre acest -u(s) şi terminaţia foarte numeroaselor substantive masculine de declinarea a II-a; pornind de la această analiză, terminaţia -ora (în realitatea istorică un element sufixal -os-, acelaşi cu nominativul -us, urmat de desinenţa -a) devine o marcă clară şi comodă a pluralelor neutre şi începe să se extindă, din secolul al IV-lea, la "inanimatele" declinării a doua; textele tîrzii oferă exemple pentru acest nou plural armora (pentru armi) 'braţe', campora (pentru campi) 'cîmpuri', locora (pentru loci şi loca , cele două plurale clasice, primul masculin, al doilea neutru, cu unele diferenţe de sens) 'locuri' etc. O a doua inovaţie priveşte acordul adjectivului. S-a văzut mai sus că pluralele neutre de tipul folia tenera 'frunze fragede' puteau fi confundate cu femininele singulare (în cazul de faţă au şi fost confundate: pluralul folia este la originea singularului feminin romanic, reprezentat de rom. foaie, fr. feuille etc.); de vreme ce forma substantivului era greu de schimbat, s-a recurs la modificarea formei adjectivului, adjectivul plural neutru devenind identic cu femininul: în loc să se spună folia tenera se spunea folia tenerae (cu acuzativul, atestat în texte, folia teneras); în felul acesta se remarca în mod neechivoc atît faptul că e vorba de un plural, cît şi apartenenţa la genul neutru (pluralul se opunea singularului feminin herba tenera 'iarbă fragedă', de exemplu, şi femininului plural nom. herbae tenerae, ac. herbās tenerās; diferenţa faţă de masculinul plural era mai profundă: nom. animī tenerī 'suflete sensibile', ac. animōs tenerōs; rămîneau confundabile numai neutrul şi masculinul singular al declinării a II-a, şi numai în limba vorbită, cea scrisă avînd mijloace de diferenţiere). Aceste două hipercaracterizări recente, adăugate mărcilor formale conservate, nu îngăduie aşadar să se vorbească de un "declin" sau chiar de o "dispariţie" a neutrului latin, cum se spune destul de des. După cum se ştie, hipercaracterizările nu afectează categoriile în declin sau pe cale de dispariţie, ci numai pe cele vii şi necesare.

Reorganizarea neutrului poate fi observată şi pe planul conţinutului, în sensul unei "motivări optime" (expresie a lui Hjelmslev, folosită pentru neutrul românesc de către Al.Rosetti): încă de la primele texte existau substantive desemnînd "inanimate" care prezentau ezitări între masculin şi neutru (baculus/baculum 'toiag', caseus/caseum 'brînză', gladius/gladium 'sabie', collus/collum 'gît' etc.); la acestea se adaugă masculinele cu două plurale, de obicei diferenţiate semantic, neutrul avînd valoare colectivă (locus, pl.loci 'pasaje (într-un text)' etc., loca 'locuri', iocus 'glumă, joc', pl.ioci, ioca. Procesul se precizează în latina imperială: un număr din ce în ce mai mare de inanimate au pluralul terminat în -a (carra 'care', digita 'degete', cubita 'coate').

Asistăm aşadar în latinitatea tîrzie la o reorganizare a neutrului: pe planul conţinutului, acesta tinde la concentrarea inanimatelor[1], iar pe planul formei obţine două noi mărci, terminaţia -ora, devenită specifică, şi acordul cu adjectivul feminin; caracteristicile corespund exact celor ale neutrului românesc şi unei stări de fapte dintr-o fază veche a italianei şi a sardei; pentru celelalte limbi romanice se constată rămăşiţe ale acordului pluralului neutru cu adjectivul (şi articolul) feminin. Ar decurge de aici că reorganizarea descrisă a atins o fază mai coherentă şi mai clară în estul Romaniei, şi mai ales în latina dunăreană. Dar toate elementele acestei reorganizări, fără excepţie, sînt atestate în textele latine tîrzii şi în fazele vechi ale limbilor romanice: rom. amîndouă degetele[2], v.fr.

1) Nu trebuie să ne imaginăm acest proces ca linear, fără contradicţii şi reveniri; un singur exemplu: un grup de inanimate, numele de fructe, era în mod normal neutru în latina clasică, dar devine feminin în latina tîrzie (cînd Appendix Probi ne avertizează persica non pessica, nu observă că în formularea sa s-a strecurat altă "greşeală" decît cea fonetică, pe care o urmărea: un roman cultivat din epoca clasică ar fi denumit 'piersica' (malum) persicum).

2) Transformarea lat. -a în rom. -e, şi nu -ă, cum e de aşteptat, are cauze fonetice şi analogice; de altfel, în majoritatea graiurilor româneşti, pluralul este în -ă, după consoane continue (braţă, cară, articulat braţăle, carăle).

doues doie, it. le (articol "feminin") ditta; rom. locuri[1],lacuri, cîmpuri,vînturi,focuri, v.it. luògora,fuòcora,làgora, v. sard.fructora etc.

Celelalte două genuri n-au suferit decît reamenajări puţin semnificative, mai ales atunci cînd substantivele desemnau obiecte sau abstracţiuni şi, deci, genul gramatical nu era motivat de realitatea exterioară. De altfel, în asemenea cazuri, şi latina literară admitea fluctuaţii (puluis 'pulbere' şi cinis 'cenuşă', de exemplu, erau cînd masculine, cînd feminine).

2. Cazurile

Latina literară a epocii clasice avea, se ştie, şase cazuri: nominativul, vocativul (a cărui formă nu diferea de cea a nominativului decît la declinarea a II-a şi a cărui funcţie sintactică avea un caracter special), acuzativul, genitivul, dativul şi ablativul (care asuma de asemenea şi funcţiile "instrumentalului"); un al şaptelea caz, locativul, nu mai era decît o supravieţuire, destul de rezistentă totuşi la numele de oraşe şi la cuvintele frecvent folosite pentru indicarea locului: domī 'acasă', rūrī 'la ţară', humī 'la pămînt', mīlitiae 'la armată', bellī 'la război'.

Sistemul descris aici poate apărea, la prima vedere, riguros, chiar dacă nu e prea simplu. Cu toate acestea, principii de distrugere existau în folosirea lui, în primul rînd din cauza formelor omonime, inegal repartizate din punctul de vedere al tipurilor de declinare. Astfel, în epoca clasică, genitivul, dativul şi locativul singular aveau aceeaşi formă la declinarea I, în timp ce la a II-a, dativul şi ablativul aveau o formă unică, genitivul fiind omonim cu locativul; pluralul nu distingea la nici o declinare dativul de ablativ, iar nomi-

1) Forma veche se termina în -ure; -uri e analogic după pluralele masculine ale declinării a II-a şi cele masculine şi feminine ale declinării a treia.

nativul era deosebit de acuzativ la prima, la a doua și la o parte din cea de a III-a, în timp ce celelalte declinări confundau aceste două cazuri foarte importante (subiectul și obiectul direct). După cum se observă, aceste omonimii neregulate, care-și au originea de cele mai multe ori în evoluția fonetică (și nu reprezintă "sincretisme" reale) nu constituiau o simplificare, ci erau mai degrabă o sursă de confuzii și de ambiguități. Pe de altă parte, prepozițiile se "construiau" cu două cazuri diferite, unele cu acuzativul, altele cu ablativul, iar altele și cu acuzativul și cu ablativul, după criterii destul de subtile și nu totdeauna transparente pentru vorbitori. Nici funcțiile unor cazuri nu erau net distincte: calitatea, atunci cînd era definită printr-un substantiv însoțit de un adjectiv, se exprima fie cu ajutorul genitivului, fie cu al ablativului (uir magni ingeniī [gen.] summāque prūdentiā [abl.] 'un bărbat de un mare talent și de o mare înțelepciune' spune Cicero, Leg. 3,45, folosind în aceeași frază ambele construcții), durata cu ajutorul acuzativului și al ablativului (quadrāgintā annīs [abl.] praefuit Athēnīs 'a condus Atena timp de 40 de ani', Cicero, De or. 3,138; continuas hās trīs noctēs [acuz.] peruigilāuī 'am vegheat ultimele trei nopți în șir', Plaut, Amph., 34) etc. Sînt de menționat, de asemenea, și verbele cu mai multe regimuri: crēdō 'cred', parcō 'cruț' (dativ și acuzativ), meminī 'îmi amintesc' (genitiv și acuzativ) etc.

La toate aceste neclarități se adaugă și evoluția sunetelor, care provoacă ștergerea multor diferențe dintre cazuri: slăbirea consoanelor finale -m și -s ducea la confuzia nominativului și acuzativului singular la declinările I, a II-a, a IV-a, a V-a și parțial a III-a (silua - siluam, lupus - lupum, cantus - cantum, diēs - diem, secūris - securim); abolirea opoziției de cantitate și apropierile gradului de deschidere care o însoțesc au mărit numărul confuziilor posibile: ablativul declinării I (siluā) ajunge să se confunde cu nominativul și acuzativul; la declinarea a II-a, dativul, de multă vreme identic cu ablativul (lupō), nu se mai distinge net de acuzativ, confun-

dat la rîndul său cu nominativul (lupu(m) și lupu(s)), deoarece pronunțarea fostului -o era foarte apropiată sau chiar identică cu cea a lui -u.

Toți acești factori de perturbare, din care n-am amintit aici decît pe cîțiva, au determinat restrîngerea flexiunii cazuale. Restrîngerea aceasta nu echivalează însă cu o ruină totală a declinării și nici cu o înlocuire totală a desinențelor prin exprimarea raporturilor gramaticale cu ajutorul prepozițiilor. Asistăm mai degrabă la o împletire de forțe contrarii, uneori contradictorii, principalele fiind tendința spre analiză, pe de o parte, realizată prin creșterea rolului prepozițiilor, și, pe de altă parte, tendința conservatoare (ajutată fără îndoială de școală, dar și de o reacție naturală a vorbitorilor), care menținea flexiunea cazuală; pe lîngă aceste tendințe principale, continuau să acționeze și altele: diverse procese analogice ștergeau parțial deosebirile dintre tipurile flexionare, dînd naștere la forme noi, cu destine diferite, unele fără durată, altele reușind să se impună măcar în cîteva regiuni ale Imperiului. Acțiunea conjugată a tuturor acestor factori a avut drept consecință că o multitudine de forme exprima aceeași funcție, iar o multitudine de funcții era la rîndul ei exprimată de o formă unică. Parcurgerea unei culegeri de texte cu "vulgarisme" sau citirea capitolelor despre declinare din manualele de latină vulgară scot ușor în evidență această situație. Ne-am putea pune în mod legitim întrebarea dacă o situație atît de haotică era realmente posibilă într-o limbă vorbită și dacă romanii reușeau cu adevărat să se înțeleagă între ei. Bineînțeles că nu trebuie pus semnul egalității între limba vorbită și cea a lapicizilor sau scribilor,dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că aceștia nu puteau să utilizeze mijloace de expresie prea depărtate de limba reală.

Inainte de a încerca să răspundem la întrebarea formulată aici, vom da un exemplu destinat să ilustreze situația evocată mai sus. Ne vom ocupa, pe scurt, de soarta genitivului. Trebuie semna-

lată mai întîi apariția unei forme noi, de origine probabil analogică: la declinarea I, asistăm la răspîndirea unei noi desinențe de genitiv, -aes, diferită de dativ (gen. Antoniaes, Valeriaes, dat. Antoniae, Valeriae, probabil după modelul declinării a III-a: gen. Veneris, dat. Veneri). Dar în același timp, și împotriva acestei încercări de diferențiere, dativul servește la exprimarea posesiei, rol îndeplinit în mod obișnuit de genitiv: suae matri [dat.] de uentre 'din pîntecele mamei sale' (Commodianus); de aici și alte funcții ale genitivului sînt preluate de dativ, ca de exemplu, regimul verbelor de memorie: cui dat. supra meminimus 'de care am amintit mai sus' (Gregorius din Tours, sec. VI). Mai mult chiar: încă din latina arhaică, funcția dativului putea fi redată printr-o construcție prepozițională, cu ad 'la': hunc [...] ad carnificem dabo 'pe ăsta îl voi preda călăului' (= 'la călău', Plaut); or, și această construcție a ajuns să preia funcțiile genitivului: menbra ad duus fratres, Gallo et Fidencio [dativul apoziției] 'membrele a doi frați, Gallus și Fidencius' (inscripție din Gallia, sec. VII ?); se observă aici identitatea cu genitivul românesc cu a, provenit din ad. In plus, aceeași funcție e îndeplinită și de o formă care seamănă cu ablativul (sau cu acuzativul): rege ancilla 'o sclavă a regelui' (Lex Salica, sec. VI). Dar, încă de la începutul literaturii, genitivul era concurat de altă construcție prepozițională, de 'de, din': dimidium de praeda 'jumătatea prăzii' (= 'din pradă', Plaut, în funcție partitivă); cu timpul, de preia alte funcții ale genitivului; în textele tîrzii se poate citi: parietes de cellola 'pereții celulei' (Gregorius din Tours), pedes de peccatore 'picioarele păcătosului' (Venantius Fortunatus, sec. VI), uenditio de campo 'vînzarea unui ogor' (Formulae Marculfi, sec. VII-VIII). Nu trebuie însă uitat că la toate aceste moduri de exprimare se adaugă și vechiul genitiv, care nu a fost niciodată abandonat și care supraviețuiește parțial (la pluralul declinării a II-a) în limbile romanice. In rezumat situația este următoarea: există concomitent vechile desinențe specifice (cu o ușoară tendință

spre evitarea unor confuzii) şi un sincretism cu dativul, în primul rînd, dar şi cu un caz-regim general a cărui apariţie se schiţează; cu acestea concurează diverse construcţii prepoziţionale. Examinînd mai de aproape această stare de lucruri, putem constata că, în realitate, ea nu este atît de haotică cum pare la prima vedere; diversele tendinţe contradictorii despre care a fost vorba mai sus au acţionat în mod diferit asupra vorbirii diverselor pături sociale; trebuie amintit apoi că în epoca textelor tîrzii pe care le-am putut cita (sec.VI-VII) evoluţia limbii vorbite şi diferenţierea dialectală cunoaşteau o oarecare accelerare, datorată diminuării acţiunii factorilor unificatori reprezentaţi de statul roman şi de şcoli; faptele amintite ar putea fi aşadar diferenţiate teritorial şi cronologic. In principiu, însă, coexistenţa mai multor moduri de exprimare a aceluiaşi conţinut nu este un defect în sine; dimpotrivă, ea permite variaţia stilistică: în româna contemporană, de pildă, dativul se poate exprima cu ajutorul desinenţelor (dau nutreţ caprei) şi a prepoziţiilor (dau nutreţ la capră); în româna veche, genitivul sintetic (împăraţii pămîntului) coexista cu construcţia prepoziţională romanică (împăraţii de pămîntu, Psaltirea Hurmuzaki). Din imaginea latinei vorbite trebuie însă, fără îndoială, eliminate formele care n-au decît o şansă infimă de a fi circulat realmente altfel decît în scris (genitivul în -aes, de exemplu). In acelaşi timp, nu e exclus ca textele să nu reflecteze în întregime modalităţile prin care limba vorbită reuşea să învingă dificultăţile şi să risipească ambiguităţile. Unele texte juridice, de exemplu, prezintă folosiri "abuzive" ale pronumelor demonstrative, mai frecvent decît în textele cu alt conţinut; explicaţia poate fi nevoia de precizie caracteristică textelor juridice; în acelaşi timp, e posibil ca tocmai această folosire să fie mai apropiată de cea din limba vorbită: conservînd mai bine decît substantivele desinenţele cazuale, pronumele uşurează stabilirea precisă a raporturilor gramaticale; apariţia articolului se explică tocmai prin utilizarea atenuată, cu valoare esenţialmente gramaticală, a demonstrativelor.

Este vorba, aşadar, de încercări, cronologic, stilistic şi teritorial diferite, de reorganizare a sistemului flexiunii nominale; nu toate modalităţile de exprimare înşirate aici erau în uzul activ al aceluiaşi vorbitor, dar acesta era capabil să le înţeleagă pe toate.

Vom trece în revistă, în continuare, cîteva fenomene ale evoluţiei declinării latine, pentru a încerca să surprindem particularităţile latinei dunărene.

In ce priveşte formele propriu-zise, un singur fapt important trebuie semnalat: apariţia foarte frecventă a unei noi desinenţe de nominativ plural a declinării I, identică cu acuzativul în -as (tu mortus es, tu nugas es 'eşti mort, eşti fleac [pl.]', inscripţie pompeiană; hic quescunt duas matres duas filias [...] et aduenas II paruolas 'aici odihnesc două mame, două fiice [...] şi două micuţe străine', inscripţie din Pannonia, sec. III). Originea desinenţei este de căutat în acţiunea analogică a altor declinări (a III-a, a IV-a şi a V-a), unde formele acuzativului şi ale nominativului erau identice la plural, mai degrabă decît în influenţa unui pretins substrat osc.[1]. Se pare că această desinenţă nu s-a putut impune în latina dunăreană şi pe o mare parte a teritoriului Italiei, unde nominativele plurale provin din desinenţa veche -ae (rom., it. -e)[2].

In privinţa reducerii numărului de cazuri, sînt de notat cîteva fapte:

(1) Vocativul nu era deosebit de nominativ decît la singulatul declinării a II-a ; deşi tendinţa de eliminare a acestui caz este

---

1) Osca avea într-adevăr nominativul şi acuzativul declinării I în -as; dar la declinarea a II-a desinenţele celor două cazuri erau de asemenea identice, în -os, ceea ce romanii n-au crezut de cuviinţă să preia; se vede aşadar fragilitatea acestei teorii.

2) S-a susţinut că formele în -as erau generalizate şi că formele româneşti şi italiene provin din refaceri analogice sau din evoluţia fonetică a lui -as (pentru italiană există şi un început de dovadă: pluralul lui amica nu e *amice, ci amiche, deci fără alterarea normală a lui c urmat de e; nu e exclus să avem însă de face cu un mijloc de evitare a unei alternanţe consonantice).

foarte veche, el se menţine în română,şi, numai pentru numele de persoană, în sardă, ceea ce permite presupunerea folosirii lui normale, cel puţin în latina dunăreană.

(2) Cele două cazuri "prepoziţionale", ablativul şi acuzativul se reduc la unul singur, prin eliminarea ablativului (de altfel, la singular, pronuntarea celor două cazuri nu se deosebesc, datorită căderii lui -m şi a modificării timbrelor vocalice).

(3) Eliminarea ablativului nu se mărgineşte la funcţia prepoziţională (unde se menţine în uzajul scribilor şi lapicizilor): verbele construite cu ablativul devin tranzitive (ūtor 'a se folosi de', fruor 'a se bucura de'); distincţia dintre direcţie şi situare tinde să se şteargă în favoarea acuzativului (specializat la origine pentru exprimarea direcţiei): latina avea, de exemplu, două adverbe pentru 'afară', forīs (abl.), marcînd situarea în spaţiu, şi forās (acuz.), marcînd direcţia; ultima formă (uneori simplificată în fora) e cea care se menţine atît în texte (foras rixsatis 'încăieraţi-vă afară', inscripţie pompeiană), cît şi în limbile romanice (rom. a-fară şi fără, fr. de-hors şi hors, it. fuora, cat. fora, sp.fuera). Incetul cu încetul ablativul se restrînge la valoarea lui adverbială, supravieţuind astfel la gerunziu: lat. iocando > rom. jucînd(u), fr. jouant, it.gioccando etc.).

(4) Genitivul tinde să se confunde cu dativul, cu predominarea celui dintîi. Este vorba de o confuzie de valori, căci în ceea ce priveşte forma, cele două cazuri erau, cu excepţia singularului declinării I şi a V-a, deosebite.

Rezultatul acestor sincretisme este o declinare cu patru cazuri: nominativul - cazul subiectului (şi uneori al apoziţiei) - acuzativul-prepoziţional - cazul obiectului şi al unor folosiri "concrete" -, genitiv-dativul şi vocativul. Unele funcţii ale acestor cazuri (în afară,bineînţeles,de al nominativului,acuzativului-obiect direct şi vocativului) erau concurate de construcţii prepoziţionale.

Dar și acest sistem dă semne de instabilitate. Textele oferă destule exemple ale unei confuzii, probabil mai recente, cea a nominativului cu acuzativul. Pentru neutre, identitatea formală a celor două cazuri e veche; pentru masculinele și femininele declinării I, a II-a, a IV-a și a V-a, omofonia rezultă din căderea consoanelor finale -s și -m. La plural, numai declinarea a doua menținea deosebirea dintre cele două cazuri. Trebuie subliniat faptul că această confuzie acționa în favoarea acuzativului. Confuzia nu era însă numai de ordin formal, ci și sintactic: în afara unor utilizări mai vechi, unde cele două cazuri puteau apărea în mod indiferent (exclamație, "rubrică" etc.), textele tîrzii aduc noi construcții care reprezintă extinderea folosirilor vechi ale acuzativului. Rețetele medicale sau culinare, de exemplu, foloseau acuzativul în fraze nominale, cu înțelegerea unei vagi idei verbale ('a lua', 'a pune', 'a amesteca'); cu timpul acuzativul poate deveni subiectul unei fraze verbale; totam curationem [acuzativ] haec [nominativ] est ('întregul tratament este acesta', Mulomedicina Chironis); construcțiile acestea nu se limitează numai la literatura tehnică: Sic fit orationem [acuzativ] pro omnibus ('astfel se face o rugăciune pentru toți', Itinerarium Egeriae).

Ne aflăm deci, spre sfîrșitul unității latine, în prezența unui sistem simplificat, care n-a reușit să-și regăsească echilibrul: tendința către un caz unic ("caz general") era permanent contracarată de necesitatea distingerii valorilor sintactice diferite și, în orice caz, distingerii pluralului de singular. Limbile romanice nu permit decît cu greutate să se observe o ordine oarecare în această stare stare de lucruri; ele demonstrează, pe de o parte, conservarea opoziției dintre cazul subiect și cazul regim (în vechea franceză) și, pe de altă parte, dintre nominativ (confundat, mai mult sau mai puțin, cu acuzativul) și genitiv-dativul (în special în română). Fără a trece cu vederea deosebirile materiale dintre diversele tipuri flexionare (vezi mai jos, p. 157), se poate trage concluzia că latina n-a abandonat în

epoca unității ei relative, flexiunea cu patru cazuri[1]. Ambiguitățile rezultate din simplificările formale menționate erau în mare măsură eliminate cu ajutorul prepozițiilor și a pronumelor demonstrative, acestea luînd încetul cu încetul funcția de articol.

3. Numerele

Latina nu dispunea, cum s-a arătat, de o marcă unică pentru a distinge pluralul de singular; distincția se făcea în mod separat pentru fiecare caz; nominativul plural se opunea nominativului singular întocmai cum se opunea, de pildă, dativului plural etc. Mai mult chiar, numărul formelor cazuale și al sincretismelor nu era același pentru singular și pentru plural: dativul și ablativul plural, de exemplu, aveau o formă unică, în timp ce la singular aceste două cazuri se mențineau deosebite la majoritatea tipurilor flexionare. Numai pentru neutru o opoziție de ansamblu singular/plural era mai precisă, datorită, pe de o parte, sincretismului nominativ-vocativ-acuzativ și, pe de alta, faptului că, spre deosebire de masculin și de feminin, neutrul avea pentru nominativ-vocativ-acuzativ plural o desinență unică, indiferent de tipul flexionar: -a.

Reducerea desinențelor în latina tîrzie a întărit importanța opoziției singular/plural și la masculin, și la feminin. Se constată chiar un început al unei mărci unice de plural: prin extinderea la nominativ a desinenței acuzativului plural în -ās se obține, la acest caz, opoziția singular -a/ plural -as; confuzia dintre nominativul și acuzativul singular al declinării a III-a "parisilabice", al celei de a IV-a și a V-a dă același rezultat: sg. -e(m)/pl. -es, sg. -u(m)/pl. -us, sg. -e(m)/pl. -es.

---

1) Presupunerea pentru latina tîrzie a unui sistem cu două cazuri - caz-subiect și caz-regim - se bazează, credem, pe o viziune "gallocentrică" a Romaniei.

Această nouă tendință nu s-a impus în epoca unității latine. Nu se poate vorbi deci decît de un lent progres al opoziției de număr în dauna opoziției de caz.

Latina dunăreană, prin menținerea flexiunii cu patru cazuri și prin conservarea desinenței -ae (> -e) pentru nominativul declinării I, se află în faza de început a acestui proces.

4. Tipurile flexionare

Gramaticii latini, urmați de moderni, au stabilit cinci tipuri de flexiune, "declinările". Deși nu explică toate detaliile și deși cuprinde sub același nume categorii istoricește și formal destul de diferite (declinarea a III-a e constituită atît din teme consonantice cît și din teme în -i-, și chiar în -e- sau în -u-), clasificarea aceasta prezintă un interes practic neîndoielnic, ceea ce permite utilizarea ei în descrierea de față[1].

4.1. Dintre toate aceste declinări, cea mai vulnerabilă este a V-a, deoarece reunea teme foarte diferite, cu flexiune neunitară la origine, în jurul unui nucleu restrîns de substantive terminate în -iē-, majoritatea abstracte fără plural (faciēs 'față', effigiēs 'portret, imagine', glaciēs 'ghiață', māteriēs 'material, lemn, etc.', speciēs 'înfățișare' etc.); dintre elementele intrate accidental în această declinare cele mai importante sînt foarte frecventele diēs 'zi' (singurul masculin al declinării) și rēs 'lucru'. Încă de la începutul tradiției literare, multe din abstractele în -iēs aveau dublete de declinarea I în -ia. Era deci natural să se producă o deplasare generalizată spre declinarea I, mult mai clară (formele cazuale ale declinării a V-a erau chiar obiect de dispută între gramaticii latini, neexistînd

1) Pentru încercările de a înlocui în descrieri sincronice (fiindcă din punctul de vedere al originilor indo-europene, trebuie aleasă altă clasificare), vezi, de exemplu, M. Iliescu și L. Macarie, în ILR, II, p. 46-58, care obțin 27 de clase, fără a renunța însă cu totul la diviziunea tradițională.

o normă unanim acceptată): faciēs devine facia, glaciēs devine glacia, māteriēs devine māteria etc. Numai diēs și rēs (și în foarte restrînsă măsură faciēs și glaciēs) au supraviețuit cu urme ale flexiunii de declinarea a V-a: die(m) > rom. zi (de altfel singurul substantiv românesc vechi terminat în -i), rem > fr. rien, facies > sp. haz, prov. fatz, glacies > fr. (ver)glas, prov. glatz.

4.2. Declinarea a IV-a, în -u-, avea, cel puțin la singular, asemănări importante cu cea de a doua (nom. în -us, acuz. în -um), ceea ce a atras, din epoca arhaică, apariția unor forme cazuale de declinarea a II-a la substantivele de a IV-a (facem abstracție de substantivul domus 'casă', a cărui dublă declinare pare să continue o situație indo-europeană): genitive în -ī (exercitī la Naevius, quaestī la Plaut, tumultī la Ennius etc.), acuzative plurale în -ōs (grados, într-o inscripție arhaică). Neutrele în -u își schimbă și ele declinarea în același sens: la Lucrețiu apare gelum pentru gelu 'ger', la Ovidiu cornum pentru cornu 'corn' etc. Trecerea cuvintelor de declinarea a IV-a la a II-a nu afectează substantivul cel mai frecvent folosit, manus 'mînă': pluralele românești arhaice și dialectale mîn (< manus), articulat mînule, v.it. le mano, sînt urme ale acestei supraviețuiri, în același sens trebuie interpretate formele românești nor și noru-mea (< nurus)[1].

4.3. Declinarea a III-a, după cum se știe, cuprinde două tipuri flexionare distincte, dar suferind în decursul istoriei influențe reciproce, temele consonantice, "imparisilabice", unde nominativul (cu desinența -s sau zero) are de obicei o silabă în minus față de celelalte cazuri (cu desinențe cuprinzînd o vocală: -em, -is, -ī, -e, -ēs, -um etc.). Imparisilabismul este util pentru claritatea declinării cu patru cazuri (la declinarea a III-a e vorba numai de trei

---

1) In detaliile flexiunii acestui nume de rudenie se observă o influență reciprocă cu descendentul latinescului soror, gen. sorōris: rom. sor, surori, declinat ca nor, nurori (formele sor și nor apar în literatură pînă în secolul al XIX-lea).

cazuri, vocativul fiind identic cu nominativul , căci contribuie la diferenţierea lor; acest fapt îi explică şi rezistenţa, relativă, la uzură, şi moştenirea în româneşte: lat.nom. soror, dat.sorōrī > rom. sor(u), surori. Si tot astfel se explică extinderea parţială a imparisilabismului la declinarea I: după modelul (de declinarea a III-a) gluttō,-ōnis 'mîncău', unde unui nominativ terminat în vocală i se opuneau celelalte cazuri terminate în vocală + n + desinenţe, substantivele de declinarea I terminate la nominativ tot în vocală, capătă o nouă flexiune, cu -n-: tata, -ae 'tată' devine tata, -ánis (atestat epigrafic), de unde, în româneşte gen.-dat. tătîni, mumîni.

Imparisilabismul se arată deosebit de util în distingerea singularului de plural (extinderea la decl.a II-a a tipului tempus/tempora, discutată mai sus, p.145-6, poate fi invocată şi aici), ceea ce-i explică desigur conservarea (într-un moment în care asistăm la un declin al flexiunii desinenţiale); româna oferă exemple: lat.hospes/hospites > rom. oaspe/oaspeţi, lat. homo/homines > rom. om/oameni , lat. iudex/iudices > (v.) rom. jude/judeci. Utilizarea imparisilabismului pentru deosebirea singularului de plural presupune confuzia prealabilă cel puţin a nominativului cu acuzativul singular, realizată la origine la neutre: lat. capu(s) /capita > rom. cap /capete, lat.tempus/tempora > rom. timp/ timpuri. Pentru genurile "animate", confuzia se produce regional, la o dată mai recentă, ceea ce ne duce la problema atît de dezbătută a formei în care s-au păstrat cuvintele latine în limbile romanice, cea a nominativului sau a acuzativului[1].

Chestiunea ar trebui formulată, credem, într-un mod oarecum diferit: în momentul, în regiunile şi în cuvintele unde nominativul s-a confundat cu acuzativul, în favoarea căruia din aceste două cazuri s-a realizat confuzia ? Aşadar nu avem de decis între nominativ

1) Din discuţiile mai recente citām: M.Iliescu,RRL, XIV, 1969, 5, p.477-479 şi XVIII, 1973, p.93-98; W.Mańczak, Revue romane II, 1969, p.51-60 şi Kwart. Neofilol., XVIII, 1971,4, p.433-435; A.P.Orbán, RRL, XVII, 1972,6, p.521-529; A.Graur, Mélanges Benveniste (1975), p.243-249.

şi acuzativ, ci trebuie să stabilim dacă nominativul are vechea lui formă sau a preluat-o pe a acuzativului. Nu există, evident, un răspuns unic la această întrebare; extinderea unei forme în detrimentul celeilalte s-a produs în mod diferit după genul substantivelor, apartenenţa lor la un anumit domeniu semantic, frecvenţa, structura fonetică (locul accentului), fără a mai vorbi de diferenţele regionale. Deoarece scopul nostru principal este de a descrie latina dunăreană, iar confuzia nominativului cu acuzativul este un fenomen dialectal, a cărui realizare definitivă se situează după dizolvarea unităţii latine, vom neglija, în măsura posibilului, faptele neraportabile la latina dunăreană.

In principiu, neutrele se menţin sub forma scurtă la nom.-acuz. singular şi sub forma lungă la plural; astfel stau lucrurile într-o serie de cuvinte: capu(s) - capita, tipul tempus - tempora, frigus, -ora etc. (rom. cap - capete, timp - timpuri, frig - frigúri); la acestea se adaugă sufixul neutru -men (cu gen. -minis) devenit în rom. -me (tinerime, de exemplu, trecut la feminin, probabil mai tîrziu). Monosilabele neutre se adaptează însă tipului "parisilabic" mare, gen. maris (trecînd, de altfel, la feminin): mel, gen. mellis 'miere' şi fel, fellis 'fiere' devin, prin adăugarea unui sprijin vocalic la nominativ, *mele şi *fele, lac, gen. lactis avea mai demult un dublet lacte (> rom. lapte), masculinul sal, gen. salis avea un dublet neutru sale (>rom. sare) etc. Pentru masculine şi feminine, imparisilabismul rămîne o excepţie, limitîndu-se în româneşte la cîteva substantive foarte frecvente, homo (nu însă mulier, poate fiindcă în româneşte om nu înseamnă decît accidental 'bărbat'; imparisilabismul acestuia e menţinut în it. moglie, cu dubletul vechi mogliere), soror (> sor(u)), hospes (> oaspe), iudex (> jude). La acestea se pot adăuga cele cîteva substantive care continuă forma de nominativ, dar care nu-şi păstrează imparisilabismul: imperātor (> împărat), presbyter (> preot, fr. prêtre), şi adjectivul recēns (> *recēs > rom. rece).

Aşadar se poate postula pentru latina dunăreană menţinerea consecventă (cu excepţia monosilabelor) a imparisilabismului neutru, unde confuzia dintre nominativ şi acuzativ e originară, dar o eliminare lentă, niciodată desăvîrşită, a imparisilabismului masculinelor şi femininelor; pentru puţine dintre acestea confuzia dintre cazuri s-a produs în favoarea nominativului, marea majoritate prezentînd forma de acuzativ drept unic supravieţuitor al ambelor cazuri.

Declinarea a III-a "parisilabică" (teme în -i-) nu suferă schimbări notabile. Nominativul plural în -ēs > e(s) poate ajunge foneticeşte la rom. -i, evoluţie influenţată de asemenea, la masculin, de declinarea a II-a (mai ales de adjectivele acesteia, acordate cu masculinele declinării a III-a). In ce priveşte genitiv-dativul singular, e de observat că numai femininele păstrează dativul în -i (lat. uulpī > rom. (unei) vulpi), în timp ce pentru masculine forma acestui caz e cea a nominativului-acuzativ: lat.dativ canī, dar rom. cî(i)ne (declinarea se orientează aici după situaţia celei de a doua, unde confuzia tuturor cazurilor singularului se produsese). Există însă o diferenţă cronologică între influenţa declinării a doua asupra nominativului plural şi cea exercitată asupra genitiv-dativului singular: cea dintîi s-a produs pe un teritoriu mai vast (este aşadar mai veche), cea de a doua e atestată numai de limba română, ceea ce permite să fie atribuită cel mult latinei dunărene (este însă, după toate aparenţele, mai recentă).

Nu există urme ale desineneţi de dativ plural în -ibus, care a fost probabil înlocuită de -is (de la declinările I şi a II-a), ceea ce, prin pierderea lui -s, duce la o coincidenţă cu nominativul plural (-e(s) sau, după a II-a, *-i). Nici genitivul plural în -um nu se păstrează.

4.4. Declinarea I (în -a) a rămas esenţialemnte rezervată substantivelor feminine; în virtutea acestui fapt, se îmbogăţeşte cu substantivele care au aparţinut declinării a V-a (glacia < glacies),

dar şi cu unele provenite din alte declinări: lat. glans (decl.a II-a) > *glanda (> rom. ghindă), socra (> rom. soacră) în loc de socrus (decl. a IV-a). Abundenţa diminutivelor în -la, care înlocuiesc, fără schimbarea notabilă de sens, forme simple aparţinînd altor declinări, contribuie de asemenea la întărirea declinării I: oricla (> rom. ureche) pentru auris, ungula (> rom. unghie) pentru unguis etc. Unele neutre plurale au fost considerate feminine singulare de decl.I : folium, pl. folia, devine sg. folia (> rom. foaie). Numeroase nume de fructe devin, din neutre, feminine: persicum (malum = 'măr de Persia') devine persica (> rom. piersică), pirum devine *pira (> rom. pară), prunum devine pruna (> rom. prună).

In ceea ce priveşte flexiunea propriu-zisă, în afară de problema nominativului plural în -ae sau -as (vezi mai sus, p.153), trebuie menţionată o dificultate suscitată de declinarea românească: pe lîngă gen.-dat. singular normal, în -e provenit din lat. -ae (capre, toate) se găseşte un gen.-dat. în -i (vaci, foi); deoarece fenomenul nu se petrece decît în româneşte şi nu apare decît după consoane supuse palatalizării (č,ğ,l') e de presupus că e vorba de un fapt românesc mai degrabă decît de conservarea şi extinderea dativului-abl.plural latin în -īs (este de asemenea improbabilă vreo relaţie etimologică cu pluralul italian dialectal vacchi, porti, casi, a cărui origine e, de altfel, obscură).

4.2. Declinarea a II-a, tematică, reuneşte masculinele, cu nominativul singular de obicei în -us, şi neutrele în -um. Am arătat mai sus că majoritatea substantivelor declinării a IV-a a trecut la a II-a; se pot semnala şi cîteva îmbogăţiri în dauna celei de a III-a (mai cu seamă a monosilabelor): os 'os' > ossum, uās 'vas' > uasum.

Ca şi declinarea I, cea de a doua se îmbogăţeşte în urma înlocuirii prin diminutive (masculine şi neutre) a unor cuvinte aparţinînd altor declinări: genuc(u)lum (> rom. genunchi) pentru genu, cōlic(u)lus (> rom. curechi) pentru caulis, rēnic(u)lī (> rom. rinichi) pentru rēnes etc.

In privința flexiunii trebuie amintit că e singura declinare al cărei vocativ (terminat în vocala tematică -e, cu desinență zero) e diferit de nominativ: lupe, domine etc. Latina dunăreană păstrează acest vocativ: dom(i)ne (> rom. doamne), lupe (> rom. lupe)[1]. Tot astfel, declinarea a doua este singura care pare să fi conservat genitivul plural, distinct și mai puternic marcat decît dativul (-ōrum); se citează cîteva genitive ale substantivelor, în franceză și în provensală: chandeleur, prov. candelor, numele unei sărbători (< *candelōrum), prov. pascor 'primăvară' (< *paschōrum) etc. Conservarea desinenței de genitiv este mai clară la pronume și articol (illōrum), unde preia atît valorile dativului, cît și pe cele ale genitiv-dativului feminin (eliminînd desinența -ārum).

1) S-a susținut originea slavă a vocativului românesc pornindu-se de la existența în românește a vocativului feminin, de origine slavă, în -o; acesta din urmă însă este mult mai recent, cu o valoare stilistică net diferită de a celui în -e, fiind rezervat vorbirii familiare (în nume proprii și în foarte puține apelative).

A N E X A   II

Paradigmele flexiunii nominale în principalele limbi italice

1. Teme în oclusivă

		Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Singular	N.V.	m e d d í s s[1] 'medix (denumire a unui înalt magistrat)'	z e r e f[2] 'sedens'	r e x[3]	i u v a n t s uesces 'alumnus'
	Ac.	a i t a t u m 'aetatem'	e r i e n t u 'arietem' çapirso [4] 'capidem (vas)' h u n t a k n. 'puteum (?)'	?[5]	?
	G.	m e d i k e í s	?	l o i f i r- t a t o 'Libertatis'	?
	D.	m e d i k e í	capirse[6]	?	i u v a n t e i v e s k e t e i
	Abl.	ligud 'lege'	k a p i ŕ e	?	?
	L.	?	?	?	?

1) Temă în -k-.

2) Temă în -nt-.

3) Formele netraduse sînt fie identice cu cele latine, fie nume proprii.

4) Temă în -d- (> -ŕ-, -rs-).

5) Semnul de întrebare arată că documentele nu atestă nici o formă a cazului în discuție; cînd semnul apare în traducere, indică incertitudinea acesteia,

6) Ablativ după Vetter, Hdb., p.389.

		Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Plurar	N.V.	m e d d i s s μεδδειϜ	?	?	?
	Ac.	m a l a k s 'paruulos(?)'	capif	?	?
	G.	l i í m í t u m 'limitum'	?	?	?
	D.Abl.	ligis	k a p i ŕ u s	?	?

2. Teme în siflantă

Singular	N.V.	f a r[1] n. 'cibus'	far n. mers n. 'ius, mos'	f a r n., c e r e s f.	v e s o ś n. 'sepulcrum(?)'[2]
	Ac.	f a r	far	f a r	?
	G.	?	farer	?	?
	D.	Ϝευζηι f. 'Veneri'	?	?	?
	Abl.	?	?	?	?
	L.	—	—	—	—
Plural	N.V.	?	uasor[3] 'foculi'	?	?
	Ac.	?	uaso	?	?
	G.	?	?	?	?
	D.Abl.	a i s u s i s 'sacrificiis(?)'	m e r s u s v a s u s 'uasibus'	?	?

1) Din *fars; fiind o temă neutră, nominativul, neatestat, este identic cu acuzativul, atestat.

2) Interpretare nesigură; e posibil ca flexiunea sigmatică să se fi pierdut în venetă; cf. Lejeune, MLV, p.100.

3) Corespunde lat. uās, uāsis 'vas'.

3. Teme în sonantă lichidă

Singular

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N.	patir 'pater' niir 'magister' kvaísstur 'quaestor'	kvestur, aŕfertur 'flamen', pir[1)] n.(?) 'ignis'	mater 'mater' uxor	pater
V.		iupater 'Iupiter'	?	?
Ac.	?	arsferturo pir	?	?
G.	maatreís 'matris'	matrer	?	?
D.	paterei kvaísturei	iuvepatre arferture	?	fraterei lemetorei
Abl.	?	pure	?	?

Plural

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N.V.	kvaízstur	frater kvestur	?	ansores '(?)'
Ac.	usurs 'mulieres'	nerf 'principes'	?	?
G.	fratrúm nerum 'uirorum'	fratrum	?	?
D.Abl.L.	?	fratrus nerus	?	?

1) Cf. gr. πῦρ.

4. Teme în sonantă nazală

		Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Singular	N.V.	tribarakiuf[1] 'aedificatio'	tribriçu 'trium boum dicatio' karu 'caro, pars' numen n. 'nomen'	Apolo	apero
	Ac.	leginum 'legionem' tanginon 'sententiam'	abrunu 'aprum [=*apronem]'	?	?
	G.	tangineis carneis 'partis' numneís 'nominis'	nomner 'nominis'	Apolónos[2]	mak-knos
	D.	leginei	karne 'carni' nomne	?	moltonei
	Abl.	tanginúd	tribrisine karne nomne	?	?
	L.	mesene[3] 'mense'	menzne 'mense'	?	?
Plural	N.V.	humuns 'homines' teremniú n. 'termina'	?	?	?
	Ac.	?	abrons 'apros'	?	?
	G.	?	?	?	?
	D. Abl. L.	teremniss	homonus 'hominibus' karnus 'carnibus'	?	?

1) Compus de origine nesigură; -f < -ns.

2) Transcripţie a gr. Ἀπόλλωνος.

3) Dialectul marucin sau vestin.

5. Teme în sonanta -i-

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Singular	N.V. a í d i l 'aedilis' ceus 'ciuis'	f o n s 'fauens' ocar 'arx' uerfale n. 'uerbale, templum'	o r t e c e s e '*Horticensis'	k a r i s 'caritas' e k u p e t a-r i s 'equitalis' v o n t a r n. 'act de îndu-plecare (a zeilor)'
	Ac. s l a g í m 'confinium'	ocrem u v e m 'ouem'	?	t r i b u-s i i a t i n (epitet teonimic)
	G. aeteis 'partis'	f o n e r ocrer	f e l i c i-n a t e 'Fulginatis'	?
	D. μεϝιτι, μεϝιτηι 'Mefiti'	ocre	?	ś a i n a t e i (epitet teonimic)
	Abl. s l a a g i d	ocri-per[1] 'pro arce' u v i-k u m[1] 'apud ouem'	?	s t a t i (instr.) 'pondō'
	L.	ocre-m[1] 'in arce'		

1) Postpoziţii.

		Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
P l u r a l	N.V.	a í d i l i s	?[1]	e f i l e s 'aedilis'	?
	Ac.	?	a v i f 'aues' u v e f 'oues'	?	?
	G.	a] í t t í ú m 'partium'	peracnio[2] 'hostiarum, anniculorum'	?	?
	D. Abl. L.	l u í s a r i f s '*Luralibus'	a v i s, aueis	?	?

6. Teme în sonanta -u-

		Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
S i n g u l a r	N.V.	?	?	?	?
	Ac.	?	trifo 'tribum'	?	a i s u n 'aeu'
	G.	castrous 'praedii'	trifor	?	?
	D.	m i r i k u i 'Mercui (=Mercurio)'	trifo	m e r c u i 'Mercui (=Mercurio)'	?

1) Terminate probabil în -es sau -er; exemplele nesigure.

2) După Vetter, Hdb., p.421, greşit pentru peracrio 'praestantium'; în text, p.243, traduce însă 'anniculorum'; cf. şi p. 244.

		Oscă	Umbriană	Faliscà	Venetă
Singular	Abl.	castrid[1]	m a n i t r e f i - p e r[2] 'pro tribu'	?	?
	L.		m a n u v -e[2] m. 'in manu'		
Plural	N.V.	?	castruo, k a s t r u v u, k a s t r u v u f [3] b e r v a n. 'uerua'	?	?
	Ac.	?	m a n f	?	a i s u s
	G.	?	?	?	?
	D. Abl. L.		b e r u s		

1) Transformare fonetică u > i sau influența declinării în -i-.

2) Cu postpoziție.

3) Formele sînt de neutru; originea celei de a treia nu e clară.

6.1. Teme în diftongi și în -ū (*dyeu-, g^wou-, sū-)

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Singular	N. ?	?	?	?
	V. ?	iu-pater	?	?
	Ac. ?	bum 'bouem' sim 'suem'	?	?
	G. iúveís 'Iouis'	?	?	?
	D. diúveí, iúveí, διουϝει	iuve bue	?	?
	Abl. ?	?	?	?
Plural	N.V. ?	?	?	?
	Ac. ?	buf sif	?	?
	G. ?	buo	?	?
	D. Abl. ?	?	?	?

7. Teme în -ē

		Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Singular	N.V.	?	?	?	e n o g e n e s
	Ac.	?	?	?	?
	G.	?	?	?	?
	D.	k e r r í 'Cereri'	r i 'rei'		e n o g e n e i
	Abl.	?	r i	?	?
	L.		auie 'in augurio'	f o i e d 'hodie'	
Plural	N.V.	?	?	?	?
	Ac.	?	ioule 'iuuenes'	?	?
	G.	?	?	?	?
	D. Abl. L.	?	iouies	?	?

8. Teme în -ā

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Singular	N. v i ú 'uia' touto 'ciuitas, populus' molto 'multa' k e r s n u 'cena'	m u t a, m u t u 'multa'	c a u i a 'Gauia' f i l e a 'filia'	filia f e t i a n a

		Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Singular	V.		tursa (numele unei zeițe)		
	Ac.	v í a m toutam e í t i u- v a m 'pecuniam' moltam	totam m u t a a s a m - a 'ad aram'	u r n a m	r e i t i a n (teonim)
	G.	eituas moltas	t u t a s , totar motar tursar	t i t i a s	?
	D.	d e í v a í 'diuae'	tote t u r s e	k a r a i 'carae' s o c i a i 'sociae'	r e i t i a i
	Abl.	toutad e í t i u - v a d	v i a tota-per 'pro ciuitate' a s a	?	(a t r a adv. 'intrā')
	L.	v í a í a a s a í 'in ara'	tote a s a		
Plural	N.V.	a a s a s	u r t a s 'ortae' iuengar 'iuuencae'	s o c i a i 'sociae'	?
	Ac.	v í a s s eituas	iuenga v i t l a f, uitla 'uitulas'	?	?
	G.	e e h i a - n a s ú m 'emittendarum'	u r n a s i a r u 'ordinariarum'	?	?

Plural

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
D. Abl. L.	kerss- naís	urtes	?	?

9. Teme în e/o

Singular

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N.	hurz 'hortus' bantis 'Bantinus' sakaraklúm n. 'templum' terúm 'territorium'	ikuvins 'Iguuinus' ager katel 'catulus' persklum n. 'sacrificium'	tito 'Titus' marco 'Marcus' duenom 'bonum'	volti-iomnos fouvos donom, donon 'donum'
V.		serfe 'Cerre'		
Ac.	húrtúm zicolom 'diem' sakara-klúm dolom 'dolum'	puplum 'populum' vitlu 'uitulum'	uinom n. 'uinum'	ekvon 'equum'
G.	sakarakleís tereís	popler agre(r) katles perscler	marci	louki 'luci'
D.	húrtúí núvlan[ú]í 'Nolano'	pople	titoi	volti-iomnoi vivoi 'uiuo' murtu-voi 'mortuo'

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
Singular	Abl. sakara-klud ziculud dolud	poplu katlu pihaclu 'piaculo' persklu	?	leno (instr.) 'prin act voluntar'
	L. hurti-n 'in horto' terei comenei 'in comitio'	kumne 'in comitio' pople		
Plural	N.V. núvlanús prúftú n. 'probata' comono n. 'comitia'	ikuvinus	?	?
	Ac. feíhuss 'muros' comono n. 'comitia'	vitluf iuku, iuka n. 'uerba' vesklu, veskla n. 'uascula'	?	deivos 'diuos'
	G. núvlanúm zicolom	pihaklu	?	?
	D. núvlanúís	veskles,		louderobos 'liberis'
	Abl.	uesclir	?	
	L. feíhúís zicolois			

9.1. Teme în -io-

Singular

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N.	pakis 'Pacius' dekis 'Decius' degetasis '?- arius' kluvatiis[1] 'Clouatius' puntiis, πομπτιες 'Pontius (= Quinctius)'[2] medicim n. '*meddicium'	atiersir 'Attiedius'	cauio 'Gauius' caisio 'Caesius'	gaijos 'Gaius'
V.	silie 'Sili'	arsie 'sancte(?)'	?	?
Ac.	pakim kluvatiium	fisim '(adj. de la un teonim)' arkani n. 'carmen' tertim n. 'tertium'	?	?
G.	dekkieis puntieis	fisier arsier	kaisio-caui	
D.	dekotasi-iúí kluvatiuí	fisie, fisi	kaisioi	okija-joi
Abl.	meddixud	fisiu	?	?
L.		fisie		

1) Dublarea lui -i- se poate explica prin atașarea sufixului -io- la o temă în -i-.
2) Gentiliciul roman Pontius este așadar un nume osc și nu trebuie tradus 'din Pont'.

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
P l u r a l	N.V. d e g e t a - s i ú s	a t i i e ŕ i u r <u>atiersiur</u>	?	?
	Ac. ?	f e l i u f 'lactentes' a r v i a a r v i u n. 'exta (?)'	?	?
	G. k l u v at i - i u m	a t i i e ŕ i u <u>atiersio</u>		?
	D. d e k m a - n i ú í s Abl. L. '*decumaniis (membri ai unei confrerii reli- gioase)'	a t i i e ŕ i e s, <u>atiersier</u> a r v i s , a r v e s	?	?

ANEXA III

Abrevieri, bibliografie generală

Nu vom repeta aici, decît în cazul lămuririi unor abrevieri, lucrările menționate în capitolul 0.2. Lista bibliografică de mai jos cuprinde studiile de detaliu și instrumentele de lucru consultate în mod constant.

Edițiile autorilor latini n-au putut fi înregistrate; la textele gramaticilor și la operele păstrate fragmentar, numele care urmează după cifra de trimitere sînt ale editorilor (Barwick, Büchner, Lindsay, Ribbeck, Strzelecki, Vahlen etc.).

Abl. = = ablativ.

Ac. = acuzativ.

A.É. = L'Année Épigraphique [se citează anul și numărul de ordine al inscripției].

ALL = Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik.

Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln, 1969 (Hdb. der Orientalistik, I, 2, 1-2, 2)

ap. = apud.

App. Probi = Appendix Probi.

av. = avestic(ă).

E. Benveniste, Origines de la formation des noms en i.-e., 1935.

Brugmann, Grundriss. = K. Brugmann - B. Delbrück, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I-II (1-3), Berlin-Leipzig-Strasbourg, 1907 (1930), 1906, 1911, 1916.

BSL = Bulletin de la Société de linguistique de Paris.

cf. = confer (= compară).

C.fr.Arual. = Carmen fratrum arualium.

J.Chadwick, Lydia Baumbach, The Mycenaean Greek Vocabulary, în Glotta 41, 1963, 3-4, p.157-271.

Chantraine, DÉLG = P. Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots, Paris, 1968-1980.

P. Chantraine, La formation des noms en grec ancien, Paris, 1933 (1968).

P.Chantraine, Grammaire homérique, I. Paris, 1948.

CIL = vezi 0.2.1.2.

D. şi dat.= dativ.

R.de Dardel, Recherches sur le genre roman de substantifs de la troisième déclinaison, Geneva, 1965.

A.M.Devine, The Latin Thematic Genitive Singular, Oxford, 1970.

Diehl, Vulg. = vezi 0.2.1.2.

Diehl, Wandinschriften = vezi 0.2.1.2.

W. Dressler şi M.Peters, Indogermanische Chronik... Latein, în fiecare volum al revistei Die Sprache.

A.Erhart, Studien zur indoeuropäischen Morphologie, Brno, 1970.

A.Ernout, Philologica, I-III, Paris, 1946-1965.

A.Ernout, Recueil de textes latins archaïques, Paris, 1938.

Ernout-Meillet = vezi 0.2.2.2.

f. = feminin.

fal. = falisc.

I.Fischer, Componenţa pe origini a vocabularului latin, în ILR, I, p. 28-63.

I.Fischer, Latina dunăreană, Introducere la istoria limbii române, Bucureşti (sub tipar).

I.Fischer, Lexicul, derivarea [în latina dunăreană], în ILR, II, p.110-186.

I.Fischer, Originea latină a neutrului românesc, în SCL,26,1965, 6, p. 569-575.

fr. = fragment(ul).

J.Friedrich, Hethitisches Elementarbuch, I,Heidelberg, 1960.

G.Funaioli, Der Lokativ und seine Auflösung, în ALL,13,1904, p. 301-372.

G. și gen. = genitiv.

gal. = galic(ă) (limba vechilor gali).

Gabriella Giacomelli, La lingua falisca, Florența, 1963.

Glotta = Glotta, Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache.

got. = gotic(ă).

gr. = grec(esc).

O.Gradenwitz, Laterculi uocum Latinarum, Leipzig, 1904.

A.Graur, Les noms latins en -us, -oris, în RPh,11,1937,3,p. 265-279.

A.Graur, Le sort des imparisyllabiques latins, în Mélanges E. Benveniste, Paris, 1975, p.243-249.

G.Guțu, Dicționar latin-român, București, 1983.

hit. = hitit.

Hofmann-Szantyr = J.B. Hofmann, A.Szantyr, Lateinische Syntax und Stilistik, München, 1965.

I. și instr. = instrumental.

i.e. = indo-european.

ILR I,II = Istoria limbii române, vol.I,II, București, 1965, 1969.

T.Janson, The Latin Third Declension, în Glotta, 49,1971,1-2, p. 111-142.

Kent = vezi 0.2.2.2.

J.Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, Wrocław, 1956.

J.Kuryłowicz, Les thèmes en -ē- du baltique, în BSL,61,1966,1, p. 15-20.

KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (= = Kuhns Zeitschrift).

L. şi loc.= locativ.

Latomus = Latomus, revue d'études latines.

M.Lejeune, Lepontica, Paris, 1971.

Lejeune, MLV = vezi 0.2.2.4.

M.Lejeune, Notes sur la déclinaison latine, în REL, 21-22, 1945, p. 87-92 [= Strunk, Probleme, p.165-171].

Leumann = vezi 0.2.2.2.

M.Leumann, Lateinische Laut- und Formenlehre 1955-1962, în Glotta, 42, 1964, 1-2, p.69-120.

M.Leumann, Gruppierung und Funktionen der Wortbildungssuffixe des Lateins, în MH,1, 1944, p.129-151 [= Strunk, Probleme, p.131-161].

Fr.O.Lindemann, Einführung in der Laryngaltheorie, Berlin, 1970.

lit. = lituanian.

loc.cit. = loco citato.

E.Löfstedt, Late Latin, Oslo, 1959.

E.Löfstedt, Syntactica II^2, Lund, 1956.

m. = masculin.

D.Marin, Notula de Latina declinatione quae uulgo dicitur quarta, în Ann.Fac.Mag.Bari,5,1966, p.65-75.

marr. = marrucin.

M.Mayrhofer, Sanskrit-Grammatik, Berlin, 1965.

MH = Museum Helueticum.

mic. = miceniană.

Mon.Ancyr.= Monumentum Ancyranum.

MSS = Münchener Studien für Sprachwissenschaft.

N.şi nom. = nominativ.

n. = neutru.

Neue-Wagener = vezi 0.2.2.1.

Palmer, Lat.Lang. = vezi 0.2.2.2.

par. = paragraf(ul).

J.Perrot, Les dérivés latins en -men et -mentum, Paris, 1961.

pl. = plural.

pren. = prenestin.

H.Quellet, Les dérivés latins en -or, Paris, 1964.

C.Questa, Introduzione alla metrica di Plauto, Bologna, 1967.

REL = Revue des études latines.

Ribbeck, CRF² = O.Ribbeck, Comicorum Romanorum praeter Plautum et Terentium fragmenta², Leipzig, 1873.

B.Rosenkranz, Zur Entwicklungsgeschichte der indogermanischen Nominalflexion, Köln, 1972.

RPh = Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes.

RRL = Revue roumaine de linguistique.

C.J.Ruijgh, Etudes sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien, Amsterdam, 1967.

Safarewicz, Gramm. = vezi 0.2.2.2.

sc. = scilicet.

SCBacch. = Senatus consultum de Bacchanalibus.

Rüdiger Schmitt, Einführung in die griechischen Dialekte, Darmstadt, 1977.

SCL = Studii şi cercetări lingvistice.

G.Serbat, Les dérivés nominaux latins à suffixe médiatif, Paris, 1975.

sg. = singular.

skr. = sanscrit.

Sommer, Hdb. = vezi 0.2.2.2.

Chr.Stang, Les accusatifs i.e. $^*g^w\bar{o}m$, $^*g^w\bar{o}s$, $^*dy\bar{e}m$, în BSL,60, 1965, 1, p.XXXI.

StCl = Studii clasice.

Strunk, Probleme = K.Strunk, Probleme der lateinischen Grammatik, Darmstadt, 1973.

Szemerényi, Einf. = vezi 0.2.2.3.

O.Szemerényi, Latin rēs and the Indo-European Long-Diphthong Stem Nouns, în KZ,43,1956, p.167-202.

Thes.l.l. = Thesaurus linguae Latinae, München, 1900- .

A.Thumb, Handbuch der griechischen Dialekte, I^2 von E.Kieckers, II^2 von A.Scherer, Heidelberg, 1932,1959.

toch. = toharic (dialectele A și B).

I.M.Tronskij, Istoričeskaja Grammatika latinskogo jazyka,Moscova, 1960.

umbr. = umbrian.

J.Untermann, Entwürfe zu einer Enniusgrammatik, în Ennius,Geneva, 1972, p.211-251 (Entretiens Hardt, 17).

v. = vezi.

Väänänen, Inscr.pomp. = V.Väänänen, Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes^2, Berlin, 1959.

Väänänen, Introd. = vezi 0.2.2.2.

ved. = vedic(ă).

ven. = venet.

Vetter, Hdb. = E.Vetter, Handbuch der italischen Dialekte, I,Heidelberg, 1953 [numele autorului precedat de o cifră trimite la numărul de ordine al inscripției publicate în acest manual].

E.Vilborg, A Tentative Grammar of Mycenaean Greek, Göteborg, 1960.

F.Villar Liebana, Origen de la flexión nominal indoeuropea, Madrid, 1974.

v.irl. = vechi irlandez.

v.prus. = vechi prusian.

v.rom. = vechi românesc.

v.sl. = vechi slav.

A d d e n d u m

La p.86 se va adăuga:

1.1.7.2.4.2. Teme în diftong și în -ū-:

			M.	
Singular	N.V.	Iūpiter[1]	bōs	sūs
	Ac.	Iouem	bouem	suem
	G.	Iouis	bouis	suis
	D.	Iouī	bouī	suī
	Abl.	Ioue	boue	sue
Plural	N.V.	Iouēs	bouēs	suēs
	Ac.	Iouēs	bouēs	suēs
	G.	--	boum	suum
	D.Abl.	--	būbus și bōbus	sū̆bus și suibus

1) Pronunțarea și grafia Iuppiter se explică probabil prin caracterul expresiv al invocărilor zeului.

TABLA DE MATERII

Bun de tipar 27.V.1985 Apărut iunie

Tiraj 231 Coli tipar (Fasc.) 1o

Tipar executat sub comanda nr. 92
Tipografia Universității București

VERIFICAT
1987

Lei 23,50